

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ
ВАЗИРЛИГИ**

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ

ЖАҲОН СИЁСАТИ КАФЕДРАСИ

АБДУХАМИД ЗАЙРИЕВ

**«ИСЛОМ ҲУҚУҚИ АСОСЛАРИ» ФАНИ БЎЙИЧА
МАЪРУЗА МАТНИ**

ТОШКЕНТ -2013

1-мавзу. ИСЛОМ ҲУҚУҚИ ФАНИ ТУШУНЧАСИ, ПРЕДМЕТИ, ТИЗИМИ ВА АҲАМИЯТИ

Маълумки, ислом дини 610 йил Макка шаҳрида ислом пайғамбари Ҳазрат Муҳаммад ибн Абдулло (с.а.в.) томонидан илоҳий китоб - Қуръони карим билан эълон қилиниб оз муддат ичида мисли кўрилмаган суръат билан тарқалган, ўз жозибаси билан турли табақаларни ўз томонига торта бошлаган. Ислом дини таълимотига амал қилиш асрлар давомида инсонлар руҳига сингиб кетган ботил эътиқодлар, расму русумларнинг тарк этилишига сабаб бўлиб, тарихий, ижтимоий ўзгаришлар учун шароит яратиб берган. IX-XII асрларда Шарқ ўлкаларида ислом дини кенг миқёсда тарқалиб, умумий дин тусини олган. Ҳозирги кунда жаҳонда мусулмонлар сони бир миллиард уч юз миллион кишига етиб боради¹.

Ўрта Осиёга ислом дини кириб келиши биланоқ, бу минтақада унга мансуб турли мазҳаблар, акидавий оқимлар ва фикрий йўналишлар ҳам тарқала бошлади. Марв шаҳридан тортиб, Бухоро, Самарқанд, Фарғона, Хоразм, Сурхондарё ва Қашқадарё ҳудудларигача мазкур оқим ва мазҳабларнинг рақобат марказларига айланиб, уларнинг тарқалиши ёки майдондан чиқиб кетиши ва барча соҳаларда ҳанафий мазҳаби қатъий ғалабага эришишининг гувоҳи бўлди.

Ҳижрий I асрда ислом ҳуқуқи шакллана бошлаб, ҳижрий II ва III асрларда тараққиёт босқичларига кўтарилди. Ҳижрий II аср бошларида илк ҳуқуқий мактаблар (мазҳаблар) юзага кела бошлади ва янги шаклланган ислом жамияти ўзининг бошланғич ҳуқуқий ва қонуний институтлари - муассасаларини куришга муваффақ бўлди.

Бугунги кунда ислом дини ва унинг асосий қисми бўлмиш фикҳ — ислом ҳуқуқшунослигини давр талабларини назарда тутган ҳолда ўрганиш ва уни ўзлаштириб, амалий ҳаётда ундан фойдаланиш бир заруратга айланди.

Диний экстремистик оқимлар ва фундаменталистлар ислом динининг моҳият ва мазмуни ва олий инсоний меъёрларини бузиб талқин қилиб, ундан ўз тубан мақсадлари учун фойдаланишга уринганликларини диққат билан кузатадиган бўлсак, ҳозирги даврда ушбу дин таълимотининг туб моҳиятини ёритиб бориб, унинг тинчликсеварлик ва инсонпарварлик мақсадларга қаратилган ғояларини тўғри талқин этиш, фикҳнинг амалий ҳаёт билан чамбарчас боғланган бир ҳуқуқий тизим эканлигини кўрсатиш нечоғли илмий ва амалий аҳамиятга эга эканлигини тушуниб оламиз.

Бундан ташқари, ислом ҳуқуқи биз учун қуйидаги нуқтаи назарлардан инкор этиб бўлмайдиган аҳамиятга эга:

Биринчидан, тарихий жиҳатдан. Негаки ислом ҳуқуқи ўзбек давлати ва ҳуқуқи тарихида ўзига хос ўрин тутиб келган.

Қорахонийлар, Ғазнавийлар, Сомонийлар, Хоразмшоҳлар, Салжуқийлар, Темурийлар, Шайбонийлар ва Аштархонийлар давлатларидан ташқари, Бухоро амирлиги, Хива ва Қўқон хонликларида ҳам ислом ҳуқуқи меъёрлари халқимизнинг иқтисодий-ижтимоий ва оилавий муносабатларини тартибга солувчи қоидалар сифатида, урф-одат қонунлари билан бирга қўлланилган, подшоҳлар,

¹ Қаранг: Ҳусниддинов З. Ислом: йўналишлар, мазҳаблар, оқимлар, -Т.: «Мовароуннаҳр», 2000. -6-бет.

амирлар фармонлари ва урф қонунлари билан бирга, мазкур давлатларнинг ҳуқуқий пойдеворини ташкил этиб келган.

Темурийлар ва Бобурийлар давлатларининг асосий қонунларини ўз ичига олган «**Темур тузуклари**» ва ундан кейин «**Бобурнома**»ни кўздан кечирадиган бўлсак, шаръ қонунлари инъикосини уларда, айниқса, «**Темур тузуклари**»да яққол кўришимиз мумкин. Масалан, Темур ўз «Тузуклар»ида фарзандларига салтанатни бошқариш учун тавсия этган 12 та тузукларнинг биринчисида Тангри таолонинг дини ва Муҳаммад Мустафонинг шариатида ривож бериб, ислом динини мустаҳкамлаганини таъкидлайди, тўртинчи тузугида, давлат ишларини салтанат қонун-қоидаларига асосланган ҳолда бошқаргани, тўра ва тузукка таяниб, салтанатда ўз мартаба ва мақомини мустаҳкам сақлаб турганини билдиради².

Шунингдек, Заҳириддин Муҳаммад Бобур Ҳусайн Бойқаро ҳақида сўзлаганда «Баъзи муомалотда шаръни (шариатни) бисёр риоят қилур эди. Бир қатла бир ўғли бир кишини ўлтиргани учун қонликларга топшириб дорул-қазога³ юборди»⁴, - деб ёзади.

Иккинчидан, ислом дини ва ислом ҳуқуқини ривожлантириш ва тарқатишда бизнинг буюк ватандошларимиз, йирик фақиҳ ва алломаларимиз ўз таълимотлари, яратган барҳаёт асарлари ва ишлаб чиққан ҳуқуқий кодекслари билан унутилмас хизматлар қилиб келганлар. Очиқ-ойдин айтиш мумкинки, буюк имом Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий, имом Абу Исо Термизий, Абу Ҳафс Кабир Бухорий, Шамсул-аимма Сарахсий, Абу Мансур Мотуридий, Абу Зайд Дабусий, Фахруддин Қозихон, Алоуддин Самарқандий, Умар Насафий, Бурҳониддин Марғиноний ва Садруш-шариалар каби жуда кўп фақиҳлар ва муҳаддислар бўлмаганда, шариат тараққиёти бугунги кундаги даражага етармиди?

Шунга биноан, Туркистон — Ўзбекистон ҳудудида яратилган сон-саноксиз илмий-ҳуқуқий асарлар бизнинг ифтихоримиз ҳисобланади. Уларни ўрганиб, тарқатиш ва тўғри талқин қилиш биз учун миллий бурч ва тарихий вазифа ўрнида туради.

Учинчидан, ислом ҳуқуқи ўзига хос хусусиятлари ва йўналишлари билан жаҳон миқёсида ривожланган бир мустақил ҳуқуқий тизим сифатида тан олинган. «Исломда ҳуқуқ» китобида таъкидланганидек, ислом қонуни ислом руҳининг ҳулосаси, яъни, исломий ҳаётнинг жилваси ва бошқа ибора билан айтганда исломнинг мағзи ва марказий ядросидир⁵.

Шунингдек, 1937 йил Гаага шаҳрида (Голландия) қиёсий қонуншунослик бўйича ўтказилган халқаро конференция томонидан чиқарилган баённомада қуйидагилар таъкидланган:

а) ислом шариатида (қонунларига) умумий қонун тузиш манбаларидан бири сифатида эътибор берилди;

б) бу қонун тараққиётга мос келадиган барҳаёт деб тан олинди;

² Темур тузуклари. Алихонтўра Соғуний ва Ҳабибулло Кароматовлар таржимаси. -Т.: /офур /улом номидаги нашриёт матбаа бирлашмаси. 1991. -53-54 бет.

³ Яъни, судга.

⁴ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. -Токио: Рижимано, 1998. -254-бет.

⁵ М.Хаддурий, Ҳ.Ж.Либесни. Исломда ҳуқуқ, 34-бет.

в) унга мустақил ва бошқа жойдан иқтибос этилмаган тизим сифатида эътибор берилди⁶.

Шунингдек, АҚШ нинг Олий мартабали прокурори Роберт Ҳугут Жексон «Исломда ҳуқуқ» номли китобга ёзган сўзбошисида шундай фикр билдирган:

«Энди шундай вақт етиб келдики, биз ўзимизни дунёда адолатсевар ёки адолат нима эканлигини тушунадиган ягона халқ деб билмаслигимиз керак. Негаки, ислом мамлакатлари ўзларининг қонуний тизимларида ушбу мақсадга эришишни ўз олдларига мақсад қилиб қўйганлар. Улар орттирган тажрибалар бизга қимматли сабоқлар бериши мумкин»⁷.

Тўртинчидан, Исломий меъёрлар ва фикҳ нормалари халқимизнинг ҳаётига сингиб кетган. Халқимизнинг миллий руҳини исломий ҳиссиётларсиз тасаввур қилиш мумкин эмас. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов таъкидлаганларидек «Ислом дини – ота-боболаримизнинг муқаддас эътиқоди. У туфайли халқимиз минг йиллар мобайнида маънавияти, бой мероси ва ўзлигини омон сақлаб келган».

Бунинг сабаби шундаки, асрлар давомида буюк ҳуқуқшунос олимларимиз қадимий урф-одатларимиз, расму русумларимизни шариат меъёрлари билан уйғунлаштириб, уларни ислом ҳуқуқи — фикҳ тармоқлари (фуруъул-фикҳ) таркибига киритганлар. Ўрта Осиё халқлари орасида маросим ва удумлар ислом нормаларига мувофиқ амалга оширилади.

Юқорида айтиб ўтилганларни назарда тутадиган бўлсак, ислом ҳуқуқи, айниқса, буюк фақиҳларимиз яратган ҳуқуқий асарлар биз учун, умуман ҳуқуқшунослик соҳаларида малака ошириш ва илмий тадқиқот ишларини олиб бориш учун, шунингдек, Ўзбекистонда қонунчилик тизимини ривожлантириш ва қонунларни мукамалроқ ишлаб чиқиш мақсадида фойдаланиш учун туганмас хазина ҳисобланади.

Ислом ҳуқуқи асослари фани ислом ҳуқуқи ҳақида умумий ва тарихий маълумот берувчи мутахассисликга кириш фанидир.

Ислом қонунчилиги ва унинг асосий қисми бўлмиш ислом ҳуқуқи қуйидаги услубларда ўрганилади:

Биринчиси: Илмий услуб. Ушбу услуб асосида фикҳнинг туб моҳиятига етиб бориш учун унинг асосий манбалари, усулул-фикҳ (ислом ҳуқуқи методологияси), фикҳий мактаблар (мазҳаблар) юзага келишининг омиллари, фикҳий ҳукмларнинг фалсафий томонларини очиб бериш билан бирга фуруъул-фикҳ, яъни фикҳий назарияларнинг амалий ҳаёт билан уйғунлашуви кўрсатиб ўтилади.

Ушбу соҳада оврўпалик олимлардан германиялик шарқшунос ва исломшунос олим Эдуард Сахов ёзган «Ислом фикҳининг энг қадимий тарихи борасида» номли асари, Аннимари Шиммил хоним асарлари, Ульрих Рудольф ёзган «Ал-Мотуридий ва Самарқанд илоҳиёти» асари⁸, венгриялик исломшунос

⁶ Ислом ҳуқуқи тарихи. 13-бет.

⁷ Роберт Ҳугут Джексон. Сўзбоши. / Исломда ҳуқуқ. -Техрон-Нью-Йорк.

⁸ Ушбу қимматли китоб Имом Бухорий халқаро жамғармаси ташаббуси билан рус ва олмон тилларидан Раъно Қобулова ва /анижон Маҳмудовлар томонидан ўзбек тилига таржима қилиниб, сиёсий фанлар доктори, проф. Зоҳидулла Мунавваров раҳбарлигидаги илмий хайъат таҳрирда 2001 йил нашр қилинган.

олим Гулд Зеҳирнинг «Исломда ақида ва шариат» номли асари ва фикҳ илми ҳақида «Ислом энциклопедияси»га киритган илмий мақоласи, «Аҳлуз-зоҳир» ва бошқа асарлари, голландиялик олим доктор Жозеф Шахт ёзган «Муҳаммад фикҳининг асоси ва бошланғич нуктаси», христиан араб олими Мажид Хаддурий ёзган «Исломда уруш ва сулҳ қонуни» ва бошқа асарлари катта аҳамиятга эга.

Мисрлик олим имом Муҳаммад Абу Заҳра, кўп сонли қимматли илмий асарлар муаллифлари Абдуррахмон Тож, Ас-Санҳурий, шайх Шалтут, ҳиндистонлик Муҳаммад Ҳамидулло, Файзий «Хулосаи қонуни Муҳаммадий», ливанлик Субҳий Муҳассамоний «Исломда фикҳ фалсафаси» асарлари билан бу соҳада ниҳоятда муҳим тадқиқотлар олиб бориб, ислом ҳуқуқининг барча қирраларини ёритиб берганлар. Шунингдек, профессор А.Х.Саидов томонидан ёзилган «Основы мусульманского права» («Мусулмон ҳуқуқи асослари») номли китоб ўзига хос аҳамиятга эга.

Иккинчиси: Тарихий услуб асосида ислом ҳуқуқи юзага келиши, ўсиб ривожланиш босқичлари, турли мазҳаблар юзага келишининг объектив ва субъектив омиллари тарихий фактларга асосланиб ўрганилади. Ислом ҳуқуқини тарихий услубда ўрганиш ушбу фанни аниқроқ англаб, тарих жараёнида тутган ўрнини ҳар томонлама кўрсатишга ёрдам беради.

Бу соҳада ёзилган Абу Заҳранинг «Ислом мазҳаблари тарихи», суннийликнинг тўрт мазҳаби асосчилари ҳақидаги муҳим китоблари, доктор Муҳаммад Юсуф Мусо қаламига мансуб «Ислом фикҳи тарихи» китоби, шайх Муҳаммад Хузарийбекнинг «Тарихут-ташриъил-исломий» (Ислом шариати тарихи), доктор Аҳмад Шалабийнинг «Ат-ташриъу вал-қазо фил-фикрил-исломий» («Исломий тафаккурда қонун ва суд»), «Абдуллатиф ас-Субкий, Муҳаммад Али ас-Соис ва Муҳаммад Юсуф ал-Баририйнинг «Тарихут-ташриъил-исломий» китоби, турк олимлари Саййидбек ва Исмоил Ҳақкий яратган асарлар алоҳида диққатга сазовордир.

Учинчиси: Қиёсий услуб. Ушбу услубдан мақсад, ислом ҳуқуқини бошқа ҳуқуқий тизимлар билан солиштириб ўрганиб, бир-биридан таъсирлангани ёки бир-бирига таъсир ўтказгани, шунингдек, ўхшаш ва қарама-қарши томонларини очиб беришдир.

Ушбу соҳада мисрлик олим Саййид Абдулло Али Ҳусайн ёзган 4 жилдлик «Ал-Муқоранатут-ташриъийя байнал-қавонинил-вазъийя ват-ташриъил-исломий» (Дунёвий қонунлар ва ислом шариатини (қонунларини) қиёсий қонуншунослик асосида ўрганиш) номли муҳим китоб, Абдулқодир Ўда битган икки жилдлик «Ат-Ташриъул-жиноий ал-исломий муқоранатан бил-қонунил-вазъий» (Ислом жиноий қонунларини вазъий қонунлар билан қиёсий ўрганиш) номли китоби, доктор Муҳаммад Жаъфарий Лангрудий ёзган «Ислом ҳуқуқида ҳуқуқий мактаблар», профессор А. Саидовнинг «Сравнительное правоведение» (Қиёсий ҳуқуқшунослик) китоби ва бошқа бир қатор асарлар катта аҳамиятга эгадир. Ислом мазҳаблари бўйича қиёсий ҳуқуқшунослик соҳасида ёзилган энг муҳим асар имом Марғинонийнинг «ал-Ҳидоя» асари ҳисобланади.

Тўртинчиси: Жазмий (догматик) услуб. Ушбу услуб асосида ислом таълимоти ва шариат замон ва макондан, яъни ижтимоий ва иқтисодий шароитдан ажратиблиб ўрганилади.

Догматик услуб шариат ва ислом ҳуқуқини ҳақиқий ва ҳаётӣ мазмунидан узоқлаштириб, шахс, жамият ва давлатнинг барча фаолиятлари ва хатти-ҳаракатини шариат вакиллари деб тан олинган кишилар назорати остига қўяди. Бундай қарашлар ислом ҳуқуқининг ривожланиш ва ҳаёт билан уйғунлашиш йўлини тўсиб қўяди. Айрим ислом давлатларида чиқарилган қонунларга биноан парламент чиқарган қарорларни бир гуруҳ руҳоний намоёндалари назорат ва бекор қилиш салоҳиятига эгадирлар.

Ваҳҳобийлик ҳаракати асосчиси Муҳаммад ибн Абдулваҳҳоб қаламига мансуб асарлар, ал-Ихвонул-муслимун (Мусулмон биродарлар) ташкилоти раҳбарлари, жумладан, Саййид Қутб ёзган «Маъолим фит-тариқ» (Йўллардаги белгилар) номли китоб, Шукрий Мустафо ёзган «ал-Хилофа» китоби, «Ҳизбут-тахририл-исломий» ҳаракати асосчиси Тақиюддин Набаҳонийнинг «Низомул-ислом» рисоласи шулар жумласидандир.

Шунингдек, Толибон томонидан Афғонистонда олиб борилган сиёсат шариатни догматик услубда талқин ва татбиқ қилишнинг энг қўпол шакли эди.

2-мавзу. ШАРИАТ ТУШУНЧАСИ, УНИНГ ТАЪРИФИ, АТАМАЛАРИ ВА КАТЕГОРИЯЛАРИ

«Шариат», «шариа», «шаръ» сўзлари «сувга олиб борадиган йўл» маъносида ишлатилган⁹. Шу асосда араблар ҳозирги кунда ҳам шохкўча (проспект)ни «аш-шориъ» деб атайдилар. Диний ифода билан айтадиган бўлсак, шариат илоҳий буйруқлар ва исломий қонунлар (ислом қонунчилиги) мазмунини англатади.

Унинг эски шакли «ширъа» бўлиб, одат маъносида қўлланилган¹⁰.

А.Деххудо «Луғатнома»да «Орифлар атамалари қомуси» китобидан келтирган маълумотга кўра, шариат сувга кирадиган жой, одамлар сув ичадиган жой, катта ариқ, яратувчи томонидан пайғамбарлар орқали одамларга юборилган қонун, дин, дин йўли, ёруғ йўл ва қонун маъноларини ифодаловчи сўз бўлиб, унинг кўплиги «шароиъ»дир.

Аҳли шаръ (шариат аҳли) дейилганда мужтахид, қози, факих ва муфтий назарда тутилади. «Шаръ ва ақл»дан мақсад дин ва фалсафадир¹¹.

«Шаръ» ўзагидан келиб чиққан сўзлар: шориъ - қонун тузувчи, пайғамбар, яъни шариатнинг тарғиботчиси ва Аллоҳ томонидан қонун тузиш ваколатига эга бўлган киши маъносида, «машруъ» - шариатга мувофиқлаштирилган нарсадир. Тартибга солинган, диний қонунга кирган ёки унга уйғун бўлган, ёхуд қонуний бўлган нарса «шаръий» деб аталади. Ушбу нуктаи назардан «Кашшофу истилоҳотил-фунун» китоби ва «Ислом энциклопедияси» таъбирига биноан шаръийнинг зидди ҳиссий деб аталади. Шаръий дейилганда беш сезги орқали идрок этилган, айна ҳолда ҳуқуқий қимматга эга бўлган нарса назарда тутилади. Ҳиссий эса бундай қимматга эга бўлмаган нарсадир. Масалан, ийжоб ва қабул (таклиф ва қабул) бир битимнинг шаклланишида шаръий бўлса, бошқа ҳолларда, яъни ҳуқуқий аҳамиятга эга бўлмаган аҳволда ҳиссийдир¹².

Бу соҳада ўрта осиелик факихлар ва мутакаллимлар ўз фикрларини билдириб келганлар. Масалан, Нажмиддин Умар Насафийнинг «Ақоидин-насафия» китобига Саъдуддин Тафтозоний ёзган шарҳда таъкидланганидек, баъзан «шаръ» дейилганда фаръий ҳукмлар, яъни ҳуқуқий муаммолар бўйича амалий ҳукмлар назарда тутилади. Фаръий ҳукмлар ҳақидаги илм «илмуш-шароиъ вал-аҳком» ва асосий ҳукмлар (эътиқодга тегишли ҳукмлар) ҳақидаги фан «илмут-тавҳид вал-аҳком» деб аталади¹³.

Ушбу атама бир диний-қонуний тизим сифатида мураккаб, кўп қиррали ва кенг қамровли моҳиятга эга бўлгани учун унга илмий таъриф бериш бўйича муайян тўхтамга келиш осон бўлмаган.

Машҳур араб тарихчиси Журжи Зайдон ўзининг беш жилдлик қимматли асари «Ислом маданияти тарихи»да шариатнинг юзага келиши ҳақида қуйидагича фикр билдиради:

⁹ Абулфазл ибн Манзур. Лисонул-араб. 3-жилд. -Байрут: Дор Содир, 1997. -421-422 бет.

¹⁰ «Ислом энциклопедияси». 11-жилд. -Истанбул: 1970 й. -424-бет.

¹¹ А.Деххудо, «Луғатнома». -Техрон: 1346 х.й. 156-сон. -351-бет.

¹² Шайх Мухаммад Али ат-Таҳований ал-Ҳиндий. «Кашшофу истилоҳотил-фунун». -Истанбул: Иқдом матбааси, 1317 х.й., -836-бет.; «Ислом энциклопедияси». 11-жилд, 429-бет.; Шамсиддин Сомий, «Қомуси туркий». -Истанбул: Дари Саодат, Иқдом босмаҳонаси, 1317 х.й. -763 ва 774-бет.

¹³ Саъдуддин Тафтозоний. «Шарҳул-ақоидин-насафия» -Лакнаху: Юсуфий матбааси, 1913 й. -4-бет.; «Кашшофу истилоҳотил-фунун» 1-жилд, 835-бет.

«Мусулмонлар давлатга асос солингандан кейин, шахсий, ҳуқуқий ва ижтимоий ишларни идора қилиш учун бир қатор қонун-қоидаларга зарурат сезиб, Қуръон ва Суннага мурожаат қилдилар. Уларга асосланиб, белгилаб олинган қонун-қоидалар орқали мусулмонларнинг ўзаро муносабатларини тартибга солиш учун фойдалана бошладилар.

Дунёнинг буюк ўлкаларида ҳам давлат ташкил топганидан кейин қонун тузиш йўлига ўтиш шундай кечган. Масалан, Рим империясида давлат ташкил топганидан ўн-ўн беш аср ўтгандан кейин, 533 йили асрлар давомида Рим аҳолиси орасида йиғилиб келган лотин, саксон ва бошқа миллатлардан ўтган барча одат, расм-русум ва турли эътиқодлари қонуний мажмуа қилиб тўпланди.

Лекин мусулмонлар ўз ҳукмларини (қонун-қоидаларини) Қуръон ва ҳадисдан чиқариб олиш бўйича илк кунларидан бошлаб кенг кўламли фаолият олиб бордилар. Шу йўсинда икки-уч асрда ислом шариати ривожланиб, ўз қиёмига етди. Дунёнинг энг юксак ва энг олий ҳуқуқий тизимларидан бири бўлмиш фикҳ ва унинг қонунлари мукаммал шаклда тартибга солиниб тўпланди»¹⁴.

Абулбақо ривоятига кўра, пешволари Имом Абу Мансур Мотуридий бўлган машоихимиз (устозларимиз)нинг айтишларича, бизнинг китобимиз (Қуръон) ёки Пайғамбаримиз ҳадислари билан исботланган, олдинги пайғамбарлардан қолган ҳукмлар бизнинг Пайғамбаримиз шариатининг бир қисми бўлиб ҳисобланади. Шунинг учун уларни ўтган пайғамбарларнинг шариати деб эмас, балки ўз Пайғамбаримизнинг шариати деб қабул қилишимиз зарур. Негаки, шариатнинг асоси бўлмиш пайғамбарлик Аллоҳ билан унинг оқил бандалари орасида воситачилик - элчилик қилишдан иборат бўлиб, Пайғамбаримиз ҳар бир шаръий ҳукмларни ваҳий орқали Аллоҳдан олган. Агар Қуръон ва Суннада олдинги пайғамбарлар шариатларидан иқтибос қилиб зикр этилган ҳукмларни мустақил шариат сифатида тан олиб, унга эргашиш биз учун вожиб бўладиган бўлса, бизнинг Пайғамбаримиз ўзларидан олдин ўтган пайғамбарлар билан ўз умматлари орасидаги элчи бўлиб қолади. Бу эса ботил (асоссиз)дир¹⁵.

Таъкидлаганимиздек, шариатнинг асосини Қуръон ва Сунна ташкил этган бўлса ҳам, у амалий ҳаёт жараёнида бошқа қонуний тизимлар каби ўз тараққиёт босқичларини босиб ўтди. Шариат ҳукмларини илоҳий манбалардан аниқлаб олиш, улардан олинган тушунчаларни белгилаб бериш услубларини яратиш каби фаолиятлар ислом тарихида эришилган илмий, маданий, ижтимоий ва сиёсий тажрибаларнинг маҳсули эди.

Ўтмишда исломий жамиятларни ўз таъсири остига олган табиий, иқлимий омиллардан ташқари, яшаш шароитлари ва унда мавжуд бўлган сиёсий ва ижтимоий йўналишлар шариат ривожини учун тарихий омиллар бўлиб хизмат қилди. Шунингдек, ислом дини тарқалиш доирасининг кенгайиши, турли-туман маданиятларга эга бўлган этник жамоаларнинг ушбу динни қабул қилиши ҳам бу соҳада ўз таъсирини ўтказди. Биринчи уч аср давомида айтиб ўтилган омиллар таъсири остида мусулмон ўлкаларида қурилган давлатларнинг турли муассасалари

¹⁴ Журжи Зайдон, «Ислом маданияти тарихи», 3-жилд, 102-103 бет.

¹⁵ Имом Абу Мансур Мотуридий ва унинг издошларидан «Куллиёти Абулбақо» ривояти асосида; «Кашшофу истилоҳотил-фунун», 1-жилд, 836-бет.

ва сиёсий фаолият тамойиллари шаклланди. Буларнинг ҳаммаси ислом қонунчилигининг ривожда чуқур из қолдирди¹⁶.

Шаръ ёки ислом қонунчилигининг тизимли бир тақсим ва таснифига ҳеч қачон эришилмаган. Суннийлар уни ташқи кўринишига кўра қуйидаги уч қисмга бўладилар: ибодот (ибодатлар ва уларга тегишли мажбуриятлар), муомалот (фуқаролик ҳуқуқи муносабатлари), уқубот (жазолар). У, исноашарий (жаъфарий) шиалар томонидан эса қуйидагидек тасниф этилган: ибодот, уқуд (икки томонлама-шартномали ҳуқуқий муомалот), ийқоот (бир томонлама битимли ҳуқуқий муомалот), аҳком (бошқа ҳуқуқий ҳукмлар)¹⁷.

VIII ва IX асрларда Қуръонни шарҳу тафсир этиш, Пайғамбар ҳадислари бўйича тадқиқот олиб бориб, уларни тўплаш ва сохта ҳадислардан ажратиш соҳасида изчил ва табиий бўлмаган бир фаолиятнинг гувоҳи бўламиз. Усулул-фикҳ илми асосида шаръий манбалар аниқланиб, суннийлик оқимида тўртта асосий мазҳабнинг ҳар бири ўзига хос йўналишни белгилаб олган ҳолда, ривожланиш ва тарқалиш босқичларини босиб ўтди. Ундан сўнг, ушбу мазҳаблар доирасидан чиқмаслик, фақиҳлар ва мазҳаб тарафдорлари учун тақлид этилиши зарур бўлган бир анъанага айланиб қолди. Ҳар бир мазҳаб тарафдорлари ўша мазҳаб бўйича ўз имомлари изидан бориши зарур деб топилди¹⁸.

Баъзи бир фақиҳлар бундай тақлиднинг чегарасини бузиб ўтиб, мазҳаб доирасидан чиққан ҳолда тўғридан-тўғри Қуръон, Сунна ва саҳобалар ривоятларига мурожаат қилиш билан ижтиҳод қилиш ваколатига эга эканликларини даъво қилган бўлсалар ҳам, мужаддидлар, яъни янгилаштирувчи ёки тикловчи сифатида танилган бундай олимлар ўз фаолиятлари жараёнида қабул қилинган фикҳий қоидалар ҳудудидан чиқа олмадилар. Улар манбалар ёки услублар ёхуд ислом қонунчилигининг умумий тушунчалари ва асослари бўйича ҳеч қандай аҳамиятга эга бирон-бир янгилик киргизишга муваффақ бўлмадилар. Масалан, Ибн Таймия¹⁹ ушбу мужаддидлар гуруҳининг энг кўзга кўринган вакили сифатида барча фаолиятларини ҳанбалий мазҳаби доирасида олиб борди.

Шаръ бир диний-қонуний тизим сифатида биринчидан, илоҳий ваҳий (ваҳий жалий), яъни Қуръонга ва ундан кейин Пайғамбар Сунналари - «ваҳийи ҳафий»га асосланган. Ан-Наим таъкидлашича, ижмо ва қиёс Қуръон ва Суннада очиқ-ойдин шариат манбалари қаторида зикр этилган бўлмаса ҳам, бу икки тушунчанинг ривожланиши оқибатида ислом қонунчилигининг икки манбаи даражасига кўтарилиши хижрий II-III асрларда суннийлик ҳуқуқий мактабларининг асосчилари бўлмиш имомлар ижтиҳодининг натижаси эди.

Ислом тарихига назар соладиган бўлсак, Мадина шаҳар-давлатида мусулмонларнинг кўпчилиги назарий ва амалий томондан шариатга катта эътибор қаратиб келарди. Лекин назариёт ва амалиёт соҳасида бундай уйғунлик ер юзининг маълум ҳудудида ва муайян муддат давомида амалга оширилди.

¹⁶ Абдулло Аҳмад ан-Наим, «Ислом қонунларини ривожлантириш йўлида». -Қоҳира: Сино нашри, 1994. -42-бет.

¹⁷ «Ислом энциклопедияси», 11-жилд, 430-бет.

¹⁸ «Ислом қонунларини ривожлантириш йўлида», 42-бет.

¹⁹ Ибн Таймия Такийюддин Аҳмад (1263-1328) ханбалий мазҳабининг машҳур фақиҳларидан бири сифатида мазҳаб бўйича тажаддуд (янгиланиш) тамойилини илгари сурди ва кўп асарлар ёзди. Унинг фаолият ва назариялари катта жанжалларга сабаб бўлгани учун дарс ўтиши ман этилди ва умрининг охиригача Дамашқ қалъасида маҳбусликда ўтказди.

Аббосий халифалари Умавийларга нисбатан кўпроқ шаръий ҳукмларни татбиқ этиш бўйича олға қадам ташлашларини исботлашга ҳаракат қилган бўлсалар ҳам, улар барча ишларни ўз қўлларида марказлаштирганликлари сабабли, шариат маҳкамалари сиёсий ҳокимиятдан ажралган мустақил олий суд органи (ҳокимияти) сифатида фаолият юрита олмасди. Ислом тарихининг сўнгги даврларида ҳам шариат ҳукмларига асосланиб амал қилиш, гоҳи энг кучли даражада ва баъзан энг кучсиз даража орасида тебраниб турарди.

Қуръони карим ва Суннада оила ва мерос бўйича муфассал йўлланмалар кўрсатилгани шариат аҳкомининг татбиқ этилишига сабаб бўлган. Фақиҳлар мусулмонлар билан яратувчи орасидаги алоқаларни тартибга солиш учун бир қатор меъёрларни умумий қонун эмас, балки хусусий қонун доирасида ишлаб чиқдилар.

Фақиҳлар бу соҳада олиб борган фаолиятларида шариат нормаларини бир қатор ахлоқий мажбуриятлар сифатида талкин қилишди. Ушбу нормалар дунёвий ечимга эга бўлган ҳукукий ва қонуний мажбуриятларга эмас, балки диний оқибатларга олиб келади. Шу йўсинда инсонларнинг барча фаолият соҳалари вожиб, мандуб, мубоҳ, макруҳ ва ҳаромга бўлинади.

Абдулло ан-Наим чиқарган ушбу хулосага биноан, шариат шахсий ёки умумий, ёхуд расмий суратда уммат (ислом жамоаси), давлат ва унинг умумий муассасаларига хитоб қилиш ўрнида, кўп ҳолларда ҳар бир мусулмоннинг виждонига хитоб қилиб келган.

Биз ан-Наим томонидан шариат нормаларининг барчаси ахлоқий мажбуриятлар сифатида талкин этилишига қаршимиз. Шунингдек «улар дунёвий ечимга эга бўлган ҳукукий ва қонуний мажбуриятларга эмас, балки диний оқибатларга олиб келади» деган фикрига қўшилмаймиз.

Ан-Наим фикр илмида белгилаб берилган ҳаққулло (Аллоҳнинг ҳукуки) ва ҳаққул-абд (банда, яъни кишиларнинг ҳукуки) атамаларнинг туб моҳиятини чуқур англаб олиши керак эди.

Фикрда ҳаққулло икки қисмга бўлинади: Биринчи қисм Аллоҳ билан бандалар орасидаги муносабатдан иборат бўлиб, яратувчига яқин бўлиш учун барча мусулмонлар томонидан бажарилади. Улар диний ва ахлоқий моҳиятга эга. Масалан намоз, рўза, закот, ҳаж ва бошқа ибодатларни бажаришда ҳар бир оқил ва болиғ кишининг ўзи масъул бўлиб, Аллоҳнинг олдида жавобгар ҳисобланади.

Ҳаққуллонинг иккинчи қисми жамият манфаатларини риоя қилган ҳолда шахсий ҳуқуқдан устун қўйилиб бажарилиши зарур бўлган ҳуқуқдир. Ҳуқуқ тили билан ифодаладиган бўлсак ушбу соҳа оммавий ҳуқуқ ёки омма ҳуқуқидан иборат бўлиб, ҳудуд жазолари, халққа тегишли давлат бойликлари, барча фуқаролар фойдаланадиган умумий йўллар ва умумий муассасаларни камраб олади. Ушбу маънода агар ҳаққулло (оммавий ҳуқуқ) билан шахсий ҳуқуқ бир-бирига қарши турса, ҳаққулло (оммавий ҳуқуқ) устун қўйилади. Масалан, қурилиши керак бўлган бир умумий кўча ёки транспорт йўлини бир қатор фуқароларнинг шахсий уйлари устидан ўтказиш зарур бўлса, ўша уйлар эгалари розилик бермаса ҳам, давлат томонидан тасарруф қилиниб қиймати тўланади ва йўл қурилади.

Ҳаққул-абд эса шахсий ҳуқуқдан иборат бўлмиш барча ҳуқуқ соҳаларини камраб олиб, оилавий ҳуқуқ, жиноят ва жазога тегишли ҳуқуқ, муомалот (фуқаролик ҳукуки), халқаро ҳуқуқ, вақф ҳукуки (жамғарманинг бир шакли) ва бошқа тармоқларга бўлинади.

Ахлокий меъёрлар ислом ҳукукида ижобий аҳамиятга эга бўлса ҳам, айтиб ўтилган соҳаларнинг ҳеч бири соф ахлокий нормалардан иборат эмас, балки амалий-дунёвий моҳиятга эга бўлиб, ўрни келганда илзом (ҳукукий ва қонуний мажбурият) тусини олади.

Фикҳ – ислом ҳукуки тизими асрлар давомида турли дунёвий давлатлар ҳукукий пойдеворини ташкил этган ҳолда, ривожланган суд тизимининг шаклланиши учун замин яратиб бериб, амалий ҳаётда татбиқ этилиб келган ва асосан дунёвий ҳукукий нормалар мажмуасидир.

Ан-Наим эслатиб ўтган шариатнинг бешта категорияси (вожиб ёки фарз, мандуб, мубоҳ, макруҳ ва ҳаром)га келадиган бўлсак, жожиб, бажарилиши мажбурий шаклда талаб қилинган ишларидан иборат бўлиб, уни амалга оширган киши савоб эгаси ва тарк этган киши гуноҳкор бўлади.

Мандуб (мустаҳаб, маснун) бажариши маънавий мукофот, яъни савобга сабаб бўлиб, тарк этиши жазога сабаб бўлмайдиган эзгу ишлардан иборат.

Бир ишни қилиш ёки қилмаслик бўйича инсоннинг эркинлиги, ибохат ҳолатидир. Кишининг ўз ихтиёрида бўлган ишлар барчаси мубоҳ деб аталади. Ибохат инсон ҳаётининг асл ва табиий ҳолатидир.

Мандуб ва макруҳ ахлоқ доирасида тургани учун уларни бажариш мажбурий эмас. Шу сабабли уларни амалга ошириш учун ҳеч қандай қонуний қафолат йўқ.

Инсон ҳаётининг асосий соҳасини таклиф (қонуний мажбуриятлар) эмас, балки ибохат, яъни ихтиёр ва эркинлик ташкил этади. Шунинг учун қонунлар жамият ва инсон ҳаётининг барча соҳаларини қамраб ололмайди, балки айрим соҳаларга ўз таъсирини ўтказади.

Ҳаром эса тақиқланган ва тарк этилиши мажбурий равишда талаб қилинган ва қонунга хилоф ишлардан иборат бўлиб, унга қўл урган киши таъкиб остига олиниб, жазоланади. Масалан бировнинг ҳукукига тажовуз ёки ҳаётига суиқасд қилиш, ўғирлик ва жиноятнинг бошқа турлари.

Ҳурмат ва вужуб, яъни ишларнинг ҳаром ва жожиблигининг муштарак томони илзомоти шаръия (қонуний мажбуриятлар - мажбурийлик) деб аталади. Негаки муқаннин (қонун тузувчи) ушбу соҳаларда жамият аъзолари учун тааххуд (мажбурият) яратади. Биз биламизки, қонун тааххуд ва мажбуриятнинг асосий манбаларидан ҳисобланади¹.

Шу ўринда таъкидлаш керакки, баъзи бир оврўпаликлар ислом ҳукуки борасида тўлиқ маълумотга эга бўлмаганликлари учун нотўғри фикрлар билдириб келганлар; Масалан, Rene David «Le grand systemes de droit contemporains» номли китобида қуйидагидек нотўғри фикр билдиради:

«Мусулмон ҳуқуқшуноси фақат қонунни шарҳлайди, ҳақ таъсис этмайди (ҳаққа асос солмайди)»²⁰.

Тадқиқотчилар унинг ушбу юзаки фикрининг асоссизлигини исботлаш учун Х асрда яшаган шофиъий мазҳаби машҳур фақиҳи Абдулваҳҳоб Шаъроний (в. 973/1567)нинг «ал-Мезон» китобининг 1-жилд 75-бетидан қуйидаги ибораларни келтирганлар:

¹ М.Ж.Жаъфарий. Лангрудий. Ислом ҳукукида ҳукукий тизимлар. -Техрон: Ганжи дониш кутубхонаси. 1370 ҳ.й. -18-бет.

²⁰ Ўша асар, ўша жой.

«Тадқиқотчилар айтганларки, ислом олимлари анбиёларнинг ворислари бўлганликлари учун ижтиҳод орқали қонун тузиш ҳуқуқига эгадурлар. Улар пайғамбарлар сингари ҳуқуқий нормалар вазъ қилишга ҳақлидурлар».

Суннийлар нуқтаи назаридан ислом бешта рукн (кўплиги: аркон) асосига қурилган. Улар шаҳодат (Аллоҳнинг бирлиги ва элчисининг барҳақлигига гувоҳлик бериш) калимаси, намоз, рўза, закот ва ҳаждан иборат. Фикҳ китобларида шаҳодат ҳақида баҳс олиб борилмайди. Бу соҳа кенг қамровли бўлгани учун «Калом илми»да ўрганилади. Қолган тўртта рукн таҳорат (ибодат қилиш мақсадида баданнинг муайян аъзоларини ювиш) билан бирга ҳуқуқуллоҳ (Аллоҳга хос бўлган ҳақлар) сифатида, фуруъул-фикҳ китобларида баҳс мавзуи қилиб белгиланган.

Барча шаръий ҳукмлар амр ёки наҳй (ман этиш, қайтариш)дан иборат эмас. Кўп жойларда диний нуқтаи назардан муайян ишларнинг бажарилиши ёки бажарилмаслиги талаб қилинса, айрим ўринларда баъзи бир ишларнинг ёқимсизлиги назарда тутилади. Шаръ томонидан на тавсия этилган ва на ман этилган ишлар ҳам инсонлар фаолиятининг асосий қисмини ташкил этади. Шунга биноан қуйидаги бешта ҳукм (ал-аҳком ал-хамса) бешта шаръий мақула (категория)ни ифода этади:

1. Фарз ё вожиб, яъни амалга оширилиши мукофотга ва тарк этилиши жазога сабаб бўлувчи мажбурий ишлар. Ушбу категория икки тур, яъни фарзи айн ва фарзи кифояга бўлинади.

2. Сунна, мандуб, мустаҳаб, макбул, марғуб, нафл ё нофила тавсия этилган, яъни тарк этилиши жазога сабаб бўлмай, бажарилиши савоб (маънавий мукофот)га лойиқ деб билинган амаллар. Мазкур амаллардан ҳар бирини бажариш татаввуъ деб аталади.

3. Мубоҳ (баъзан жоиз деб ҳам аталади) бажарилиши ва бажарилмаслиги на мукофот ва на жазога сабаб бўлмайдиган амаллардир. Уларни бажариш ёки бажармаслик инсоннинг ўз ихтиёрига топширилган. Бундай ишлар ибоҳа, яъни инсоннинг ихтиёрида бўлган ишлар соҳасини ташкил этиб, «ибоҳаи шаръия» - шариат томонидан берилган ихтиёр, деб аталади.

4. Макруҳ, яъни жазога сабаб бўлмайдиган, аммо ислом қонунлари меъёрларига уйғун келмайдиган ишлар. Кейинги даврларда ушбу қисмда «хилофул-авло» (мақбулга қарши) атамаси ҳам қабул қилинган. Унга кўра «мандуб» билан «мубоҳ» ўртасида «авло» (марғуб ва макбул) категорияси туради.

5. Ҳаром (махзур деб ҳам аталади) тарк этилиши қатъий ва мажбурий услубда талаб қилинган ва уни амалга оширган киши таъқиб остига олиниб, жазолашга ҳукм этиладиган ишлар, масалан, одам ўлдириш, ўғрилиқ қилиш каби ишлардир. Бундай ишлар муҳаррамот ва ҳар бири ҳаром ёки муҳаррам деб аталади.

Ибоҳа соҳаси, яъни мубоҳ ёки жоиз ишлар соҳаси жамият ҳаётининг асосий қисмини ташкил этгани учун, қонун соҳасига кирмайди²¹.

Абдулқодир Ўда ёзишича, шариат уч нуқтаи назардан қонундан фарқланади:

²¹ Кенгрок маълумот учун қаралсин: «Ислом энциклопедияси», 11-жилд, 430-431 бет.; «Исломда ҳуқуқ», 13-бет.; М.Жаъфар Лангрўдий, «Ислом ҳуқуқида ҳуқуқий мактаблар». -Техрон: 1370 х.й. - 18-бет.

Биринчидан, қонун инсон тафаккури ва ижодининг маҳсули бўлса, шариат яратувчи томонидан юборилган. Қонун ҳар доим ўзгариб турса, шариат ўзгариш ва заволадан узоқдир.

Иккинчидан, қонун жамият томонидан унинг ҳаётини тартибга солиш ва эҳтиёжларини қондириш учун яратилган бир қатор қоидалар сифатида жамият ўзгариши билан ўзгариб туради. Лекин шаръий қонунлар умумий моҳиятга эга бўлгани учун ўзгаришни қабул қилмайди.

Учинчидан, қонун жамият томонидан унинг урф-одатлари, расму русумлари ва тарихига мувофиқ яратилади. Шунинг учун қонун жамиятдан кейин юзага келиб, унинг тараққиётига боғлиқ бўлади. Қонунни жамият яратади, жамиятни қонун эмас. Аммо ислом қонунчилиги жамият маҳсули бўлмай, жамиятни шариат яратади, яъни жамият шариатнинг маҳсулидир²².

Ўданинг ушбу хулосаси кенг мунозарали ва баҳсли масала ҳисобланади.

Муаллиф бир қатор қадриятлар, жумладан, қуйидагиларни ислом қонунчилигининг олий хусусиятлари сифатида қайд этади:

- Мусовот (тенг ҳуқуқлилиқ) назарияси;
- Эркак билан аёлнинг тенг ҳуқуқлилиги;
- Ҳуррият назарияси;
- Ўтиқод эркинлиги;
- Сўз эркинлиги;
- Шўро (кенгаш) назарияси;
- Талоқ (ажралиш) назарияси;
- Ичкиликни таҳрим этиш (таъқиқлаш)²³.

Муаллиф булардан ташқари муомалот, тижорат-савдо ва қарздорлик масалаларига тегишли бўлган бир неча хусусиятларни ҳам зикр этади.

Абдулқодир Ўда билдирган фикрларни текшириб, улар бўйича қуйидагича танқидий мулоҳазалар билдириш мумкин:

Дунёвий қонунлар билан ислом қонунчилигининг энг асосий фарқи шундан иборатки, шариатнинг иккита асосий манбаи бўлмиш Қуръон ва Сунна, илоҳий моҳиятга эга (яъни Қуръон ваҳйи жалий ва Сунна эса ваҳйи ҳафий) эканлигидир. Учинчи ва тўртинчи манбалар, яъни ижмо ва қиёс айтиб ўтилган илоҳий манбаларга асосланган бўлса ҳам, рационал (ақлий) манбалар ҳисобланади. Негаки ижмо, қиёс ва уларнинг турлари инсон тафаккурининг маҳсулидир. Шу сабабли ислом қонунчилигининг асосий усул ва қоидалари Аллоҳ томонидан юборилган бўлса ҳам, унинг барча қирралари яратувчи томонидан белгилаб берилган эмас. Шариат бирданига бугунги ўз мукаммал шаклида юзага келмаган, балки Пайғамбаримиз давридан бошлаб ривожланиб борган, турли миллатлар ва халқлар урф-одатларидан фойдаланилган ҳолда саҳобалар, тобиинлар ва буюк мужтаҳидлар ижтиҳоди орқали эришилган ютуқлар орқали такаммул даражасига кўтарилган. Ҳатто ислом динининг биринчи босқичидан жоҳилият араблари ҳаётига сингиб кетган урф-одат қонунлари, масалан, музорабат (пулни фойдага шерикликка бериб ишлатиш), ҳакамият (ҳакамлик), салам (пишиб етилмаган дон, буғдой, пахта ёки бошқа нарсаларни олдиндан пул тўлаб сотиб олиш), арабларда

²² Абдулқодир Ўда, «Ат-Ташриъул-жиноий ал-исломий муқоринан бил-қонунил-вазъий» (Шариатда жинойят қонунларини дунёвий қонунлар билан қиёсий ўрганиш). 1-жилд. -Байрут: 1985. -18-22 бет.

²³ Ўша асар, 25-46 бет.

қонуний ҳисобланган олти хил никоҳнинг икки тури, яъни ҳозирги қонуний никоҳ ҳамда вақтинча никоҳ²⁴ ва исломнинг асосий қоидаларига қарши бўлмаган бошқа бир неча урф-одатлари қабул қилиниб, ислом ҳуқуқи таркибига киритилган. Улардан айримлари, масалан, саламга бир оз ўзгартиришлар киритилиб, айримлари шундайлигича қабул қилинган.

Шаръий асосларга мос келмайдиган бир қатор урф қонунлари, масалан рибо (судхўрлик), хотинни алмаштириш, ўз хотинини аслзода оилаларга юбориб насл олиш ва ноқонуний йўл билан ҳомиладор бўлиб, бола туғилгандан кейин унинг отасини белгилаб олиш каби никоҳ турлари бекор қилинди.

Ўрта Осиё фақиҳлари томонидан ҳуқуқий соҳада эришилган кўп ютуқлар, масалан, бухоролик фақиҳлар томонидан ишлаб чиқилган «байъ бил-вафо» ҳам шаръий масалалар жумласида қабул қилинган.

Шунингдек, ислом қонунчилигининг пойдевори бўлмиш эътиқоднинг асосий масалаларидан ташқари суннийлар ва шиалар орасида, айниқса, имомлик ва халифалик (яъни ҳокимият) масалалари ва ҳуқуқий муаммолар бўйича кўп ва баъзан келишиб бўлмайдиган ихтилофлар мавжуд.

Суннийлик мазҳаблари орасида ҳам турли ҳуқуқий ва эътиқодий соҳаларда ихтилофлар борлиги ҳаммага маълум. Ҳатто баъзан бир мазҳабда раво бўлиб, иккинчи мазҳабда нораво бўлган масалаларга ҳам дуч келамиз.

Буларнинг ҳаммаси шундан далолат берадики, ислом қонунчилиги замонлар ўтиши оқибатида ижтимоий ва иқтисодий шароит ўзгариши билан ўз асосий қоидаларига таянган ҳолда ривожланиб келган ва ҳар доим замон талабларига мослашиш салоҳиятига эга бўлган.

Доктор Муҳаммад Юсуф Мусо таъкидлашича, «замон ўтиши билан ҷамият бир ҳолатдан бошқа бир ҳолатга ўтиб, инсонларнинг ўзаро муносабатлари ўзгариб туради ва бу эса янги замон талабларига биноан ислом ҳуқуқини тараққиёт томонга олға суради.

Пайғамбар ва саҳобалар замонидаги содда ҳаёт билан кейинроқ тасарруф қилинган ўлкалардаги кенг ва кўп қиррали маданий ҳаёт ўртасидаги тафовут бекиёсдир»²⁵.

Айтиб ўтилган ихтилофларга нималар сабаб бўлган, деган саволга келадиган бўлсак, таъкидлаш керакки, шариат асосчиси умумий ҳукмларларни баён этгандан сўнг, жузъий масалалар, масалан шартномаларнинг шакл ва турлари ҳақида қисқача бўлса ҳам йўлланмалар бергани йўқ. Лекин шундай бўлса ҳам бугун фикҳ китобларида олди-сотди шартномаларига доир минглаб масала мавжуд. Ҳолбуки, Қуръони каримда байъ (олди-сотди) ҳақида иккитадан ортиқ оят йўқ. Ҳадис китобларида ҳам ушбу мавзуга тегишли ҳадислар сони йигирмадан ошмайди²⁶.

Ижара ҳақида ҳам Қуръони каримда фақат иккита оят бор ва ҳадислар сони бу борада 7-8 тадан ошмайди. Мазкур оят ва ҳадислар ҳам инсонлар ва ҳайвонлар ҳақида бўлиб, ақор (кўчмас мулк) - ерлар борасида на бир ҳадис ва на бир оят мавжуд.

²⁴ Ушбу никоҳ Пайғамбаримиз томонидан кейинроқ Хайбар урушида бекор қилинган. Лекин шиаликнинг жаъфарий мазҳабида сақланиб қолган.

²⁵ Доктор Муҳаммад Юсуф Мусо. Ислом ҳуқуқи тарихи. -Қоҳира 1954. -30-бет.

²⁶ Саййидбек. Фикҳ усуллари сабоқлари. -Истанбул: Дорул-фунун матбааси, 1340 ҳ.й. -12-бет.

Бунинг сабаби шундаки, Пайғамбар алайҳиссалом замонида халқлар орасида муомалот урф-одат асосида амалга ошириларди, шунинг учун Пайғамбар урф-одатни қабул қилиб, ортиқча ҳукм бермади. Мазкур соҳада шаръий насслар (оят ва ҳадислар) мавжуд бўлмагани учун икки машҳур мужтаҳид — Абу Бакр Асам ва Ибн Алиа кўчмас мулк (ер)ни ижарага бериш ва ижарага олиш жоиз эмас деб ҳукм қилганлар²⁷.

Хулоса қилиб айтиладиган бўлсак, Муҳаммад (с.а.в.) инсонлараро амалга оширилиб турадиган муомалотга тегишли масалалар бўйича ислом қонунчилиги аҳкомини умумий шаклда белгилаб бериб, жузъиёт ва амалиётга оид ҳукмларни урф-одат, замон тақозоси ва ислом жамоасининг фаҳму идрокига топширганлар. Негаки инсонларнинг амалий ҳаёти муомалотга боғлиқ бўлиб, ҳар доим ижтимоий ва иқтисодий ҳаёт ўзгариши билан у ҳам ўзгариб туради. Шу сабабли исломнинг буюк фақиҳлари «Замон ўзгариши билан шариат ҳукмларининг ўзгариши инкор қилинмайди», деб таъкидлаган эдилар²⁸.

Ислом қонунчилиги шу йўсинда ривожланиб бориб, турли элатлар ва халқлар амалий ҳаётидан олинган урф қонунларини исломий қоидаларга мослаштириб ўз таркибига киритди ва ҳижрий III аср – мужтаҳидлар даврининг сўнгги босқичига келиб мукаммаллашди. Шунингдек, Абу Ҳанифа мазҳабиغا биноан истехсон қоидаси, Молик ибн Анас мазҳабиغا биноан масолиҳи мурсала (манфаат қоидаси) ва улардан ташқари урф-одат, шариатнинг қўшимча, яъни иккинчи даражали манбалари сифатида қабул қилинди. Ўрта Осиё фақиҳлари томонидан яратилган асарларда минтақа халқларининг урф-одатлари, расм-русумларининг катта қисми қонунийлаштирилиб, шариат ва ислом ҳуқуқи (фуруъул-фикҳ) таркибига киритилди.

Юқоридагилардан хулоса қилиб айтиш мумкинки, Абдулқодир Ўда томонидан шаръий ҳукмларнинг ўзгармас ва ривожланишдан узоқ бир тизим сифатда талқин қилиниши ислом руҳи ва фалсафасига мос келмайди. Шунингдек, Ўда томонидан фақат ислом қонунчилигига хос деб кўрсатилган бир қатор қадриятларнинг кўп қисмини (биз улардан саккизтасини кўрсатиб ўтдик) дунёвий қонунлар ва Ғарб ҳуқуқий тизимларида ҳам кенг қўламда кўриш мумкин. Уларни фақат ислом қонунига хос деб бўлмайди.

3-мавзу. ФИҚҲ ИЛМИНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ

«Фикҳ» арабча сўз бўлиб луғатда фаҳм қилмоқ, яъни англамоқ ва тушунмоқ маъносида ишлатилади²⁹. «Фаҳм» сўзи ҳам англамоқни ифода этади, лекин бу икки сўз мутародиф (синоним) эмас, чунки фаҳм мутлақ суратда, яъни содда шаклда англамоқ ва «фикҳ» эса диққат билан чуқур англаб олиш, яъни бир нарсани ички мазмуни ва барча жузъиёти билан тушуниб олиш маъносида ишлатилади. «Рубба ҳомили фикҳин ғайру фақиҳин», яъни кўп фикҳ илмини ташувчилар борким, фақиҳ эмаслар, деган мақол шу мақсадга қарата айtilган.

²⁷ Ўша асар, ўша бет.

²⁸ Ўша асар, ўша бет.

²⁹ Абулфазл ибн Манзур. Лисонул-араб. 5-жилд. 150-бет.

«Фақиҳ», яъни фикҳ олими бўлмоқ учун фақатгина шариат ҳукмларини содда ва юзаки билиб олиб, уни ёд олиш етарли эмас, балки уларнинг барча сабаб ва ҳикматларини билмоқ ва шариат асосчисининг мақсадларини англамоқ зарур ҳисобланади. Шунинг учун ҳам шариат ҳукмларини содда услубда билган киши олим дейилса ҳам, фақиҳ дейилмайди. Фикҳшунос олимлар таъкидлашларича, илм ва фикҳ орасида умум ва хусуси мутлақ бор, яъни илм умумий маънода ва фикҳ эса хос маънода ишлатилади. Шу сабабли ҳар фақиҳ олим бўлади, аммо ҳар бир олим фақиҳ эмас дейилган.

«Фикҳ»ни биринчи бўлиб таърифлаган, яъни унинг истилоҳий маъносини ёритиб берган Абу Ҳанифа Нуъмон ибн Собит бўлган. Унинг таърифи қуйидагича: «Маърифатун-нафси мо лаҳо ва мо алайҳо», яъни фикҳ ҳар бир мукаллаф кишининг ўз фойдасига ва зарарига бўлган нарсалар ҳақидаги шариат ҳукмларини билиб олишидан иборатдир³⁰.

Абу Ҳанифанинг таърифи улуми шаръия аниқ шаклланиб, бир-биридан ажралмаган замонда берилгани сабабли эътиқод ва ахлоқ илмларини ҳам қамраб олади. Лекин кейинроқ ахлоқ ва эътиқодга тегишли меъёрлар ҳар қайсиси бир илм сифатида фикҳдан ажрала бошлаб, илмут-тавҳид ёки калом илми ва илмул-ахлоқ номлари билан алоҳида фанларга айланди ва фикҳ эса аҳкоми фаръия ва унинг ўрганиш услубини ўз ичига қамраб олди. Шунинг учун охириги давр фақиҳлари Имоми Аъзам таърифига «амалан» (амалий жихатдан) сўзи қўшилишини зарур деб топдилар ва мазкур таъриф қуйидаги шаклни олди: «Фикҳ илми - ҳар бир мукаллаф кишининг амалий жихатдан фойдасига ва зарарига бўлган нарсалар ҳақидаги шариат ҳукмларини билиб олишидан иборатдир»³¹.

Имом Шофиъий таърифига кўра, «фикҳ — шариатнинг амалий ҳукмларини адиллаи тафсилиядан (асосий манбаларидан) чиқариб олишдир»³².

Фақиҳларнинг таъкидлашларича, фикҳга берилган ҳар иккала таъриф бир натижага олиб боради. Буюк ватандошимиз, машҳур фақиҳ ва мужтахид, ўн бир жилдлик йирик китоб — «ал-Мабсут» ва машҳур асар «Усулул-Баздавий» китобининг муаллифи Имом Фахрул-ислом Баздавийнинг айтишича, фикҳнинг уч жихати бор:

биринчидан, шариат ҳукмларини ўрганиш;

иккинчидан, қўлга киритилган билимни ўзлаштириш, яъни шариатнинг барча усул ва қоидаларини жузъиёти билан чуқур англаб, ҳар бирининг сабаблари ва қайси мақсад учун вазъ этилганлиги (ишлаб чиқилганлиги)ни тушуниш;

учинчидан, ўзлаштирилган ушбу илмни амалга татбиқ этишдир³³.

Айтиб ўтилган таърифларга биноан, фикҳ илмининг мавзуи иjtиҳод орқали ислом ҳуқуқининг асосий манбаларидан белгилаб олинган ҳуқуқ тармоқлари, яъни фаръий ҳукмларни (жузъий ва амалий масалаларни) ўрганишдан иборатдир.

Ундан кўзда тутилган мақсад шариатнинг асосий қоидаларига таяниб чиқарилган ҳукмларга амал қилиш билан икки дунё бахту саодатига эришишдир.

³⁰ Ислом фикҳи ва манбалари. 1-жилд. -Байрут: Дорул-фикр. 1984. -29-бет.

³¹ Ўша асар, 30-бет.

³² Ўша асар, ўша бет.

³³ Алоуддин Бухорий. Кашфул-асрор. (Усули Баздавийнинг шарҳи). 1-жилд. -Байрут: Дорул-кутубил-илмия. 1997. -23-24 бет.

Бу дунёда (дунёвий) бахту саодатдан мақсад ривожланган, сиёсий жихатдан мустаҳкам бўлиб, барқарорлик ҳукм сурган, моддий ва маънавий тараққиётга эришган ва барча фуқаролари олий инсоний фазилатларга эга бўлган жамиятда яшашдан иборатдир.

Фикҳ икки асосий қисмга бўлинади: усулул-фикҳ ва фуруъул-фикҳ.

Усулул-фикҳ Ибн Ҳумом (в. 861F1456) «ат-Таҳрир» китобида изоҳлаб берганидек, «идрокул-кавоидил-лати тубаййину тариқата истихрожил-аҳком минал-адилла», яъни асосий манбалардан ҳукмларни истихрож қилиб (чиқариб) олиш йўллари белгилаб берувчи қоидаларни билиб олишдир.

Фуруъул-фикҳ эса усулул-фикҳда белгилаб берилган қоида ва усуллар орқали асосий манбалардан чиқариб олинган фаръий (амалий) ҳукмлар мажмуаси бўлиб, фикҳ илмининг тармоқлари ёки соҳаларини ташкил этади.

Бир қатор фикҳ тарихчиларининг фикрларига кўра, ислом ҳуқуқи (фикҳ) ўз тараққиёт жараёнида қуйидаги олти даврни босиб ўтган:

Биринчи босқич:	Пайғамбар даври;
Иккинчи босқич:	Саҳобалар даври;
Учинчи босқич:	Тобиин даври;
Тўртинчи босқич:	Мужтаҳидлар даври;
Бешинчи босқич:	Мухаррижлар даври;
Олтинчи босқич:	Муқаллидлар, яъни тақлид қилувчилар ёки тақлид даври.

Абдулҳай Лакнавий ҳанафий мазҳаби фақиҳларини табақалаштиришда мухаррижлар давридан сўнг асҳобут таржих, яъни буюк фақиҳлар томонидан ёзиб қолдирилган ҳукмлардан айримларини заруратга биноан бир-биридан устун қўйиш ваколатига эга бўлган олимлар даврини ҳам кўрсатиб ўтади.

Лекин бизнинг фикримизча, мухаррижлар ва асҳобут-таржих даврини бир босқич деб ҳисоблаш мумкин, чунки улар кўпинча бир даврда яшаб, ўз вазифаларини бажариб келганлар.

Замон ўтиши ва давр тақозоси билан ислом ҳуқуқи, яъни фикҳ илми ривожланиб, аста-секин тафсир, ҳадис ва бошқа исломий илмлардан ажралиб борди.

Пайғамбаримиз ҳазрат Муҳаммад (с.а.в.) вафотларидан кейин саҳобалар даври ва ундан кейин тобиин даври қарор топди.

Ҳижрий II асрнинг дастлабки ўн йилликларида илк ҳуқуқий мактаблар юзага кела бошлади. «Исломда ҳуқуқ» китобида улар «қадимий ҳуқуқий мактаблар» деб аталган. Биз уларни «илк ҳуқуқий мактаблар» деб атадик. Мазкур мактаблар ҳеч қандай мушаххас ва конкрет ташкилотни кўрсатмайди, уларнинг фойдаланадиган усул ва қоидалари тизимга солинмаган ва ҳеч қандай расмий тус олмаган эди.

Ушбу мактаблар вакиллари бўлган фақиҳлар ўз соҳалари бўйича иқтидорли кишилар бўлиб, ислом таълимотига асосланган барча илмлар, масалан, тафсир, ҳадис ва фикҳ илмларига қизиқардилар ва улар бўйича кенг маълумот ва юксак малакага эга эдилар. Улар ўз шахсий қизиқишлари асосида мусулмонлар жамоаси орасида юксалиб, ўз илму фазилатлари билан барча халқ томонидан ишонч ва ҳурматга сазовор бўлган эдилар³⁴.

³⁴ Исломда ҳуқуқ, 47-бет.

Аҳли сунна вал жамоага тегишли бўлган илк ҳуқуқий мактаблар қуйидагилардан иборат эди:

1. Мадина ҳуқуқий мактаби,
2. Макка ҳуқуқий мактаби,
3. Басра ҳуқуқий мактаби,
4. Куфа ҳуқуқий мактаби,
5. Шом ҳуқуқий мактаби.

Басра ва Куфа ҳуқуқий мактаблари Ироқ мактабини ташкил этади.

Миср ўзига хос ҳуқуқий мактабга эга бўлмай, бошқа ҳуқуқий мактаблар, айниқса, Мадина мактаби таъсири остида эди³⁵.

Илк ҳуқуқий мактабларнинг машхур вакиллари қуйидагилар эди:

1. Мадина мактаби намояндаларидан Умар ибн Хаттоб, Али ибн Абу Толиб, Абдулло ибн Умар, Зайд ибн Собит, Саид ибн Мусаййиб, Зухрий, Яҳё ибн Саид ва бошқалар.

2. Макка мактабидан Абдулло ибн Аббос, Суфён ибн Уяйна, Муслим ибн Хolid.

3. Ироқ мактабидан Алқама ибн Қайс, Қози Шурайх, Иброҳим Наҳаъий, Ҳаммод ибн Сулаймон, Ибн Аби Лайло.

4. Шом мактабининг вакили ўз мазҳабининг асосчиси Абдурахмон Авзоъий эди.

Фикҳ тарихи мутахассислари таъкидлашларича, Ироқ ислом ҳуқуқининг муҳим марказларидан бири эди. Ҳижрий II аср давомида ҳам Ироқ бу соҳада ўз устунлигини сақлаб қолди³⁶.

Факат Доктор Муҳаммад Юсуф Мусо турли шаҳарларда ташкил топган ҳуқуқий мактаблар қаторида Мисрда ҳам шундай мактаб бор эканлигини қайд этиб ўтади³⁷.

Илк ҳуқуқий мактабларнинг энг муҳим жиҳатлари шундан иборат эдики, биринчидан, улар Қуръонга асосланарди ва Суннага катта эътибор қаратарди. Ўша даврларда қиёс, шариатнинг асосий манбаи сифатида ўз ривожланиш босқичларини босиб ўтмагани учун, улар ушбу методдан кенг қўламда фойдаланмасдилар дейиш мумкин.

Замон ўтиши билан ислом дини кенг миқёсда тарқалиб, турли динларга мансуб кишилар унга ўтгани, айрим сиёсий, ижтимоий ва ақидавий сабабларга кўра мусулмонлар орасида юзага келган қарама-қаршиликлар оқибатида ислом муҳолифлари томонидан кўп тўқима ҳадислар ишлаб чиқилиб тарқатила бошланди ва бу ҳодиса ушбу манбадан қатъий ишонч билан фойдаланишни оғирлаштирди. Шу вақтларда ҳадисларни чуқурроқ ўрганиб, таҳлил қилиш, улар орасидан тўқима ҳадисларни чиқариб ташлаш ва фақатгина ҳақиқий ҳадислар, яъни ислом Пайғамбари (с.а.в.)дан ривоят қилинган ҳадислардан ҳуқуқий манба сифатида фойдаланиш зарурати юзага келди. Бундай ёндашув бир томондан ҳадисшунослик илмининг ривожланишига сабаб бўлган бўлса, иккинчи томондан, янги ҳуқуқий мактабларнинг юзага келиши учун замин яратиб берди.

³⁵ Ўша асар, 47-48 бет.

³⁶ Ўша асар, ўша бет.

³⁷ Ислом ҳуқуқи тарихи. 46-47 бет.

Илк ҳуқуқий мактабларнинг иш услубига танқидий ёндашилиб, ҳар бир мактаб таркибида янги услуб тарафдори бўлган олимлар юзага келди. Шундай қилиб, илк ҳуқуқий мактаблар негизида тўртта асосий сунний ҳуқуқий мактаблар шаклланди ва ҳар бири ўз муҳитидаги шароитга мувофиқ ривожланди. Шу йўсинда аҳли сунна вал жамоа фикҳи, яъни ислом ҳуқуқи бир мукаммал ва ривожланган ҳуқуқий тизим сифатида ўз тараққиёт босқичларини босиб ўтди.

Ҳижрий II-III асрларда (722-922 йиллар) мазкур мактаблар юзага келган соҳаларда буюк ҳуқуқшунос олимлар, атоқли мужтаҳидлар камолга етган эди. Улар турли ҳуқуқий мактабларнинг ривожига ўз муносиб улушларини қўшганликлари сабабли, ислом ҳуқуқи тарихида бу давр олтин давр ҳисобланади. Ушбу даврда буюк фақиҳларнинг бир буюк силсиласи ўз тарихий бурчларини бажариб ўтдилар. Буюк мужтаҳидлар томонидан асос солиниб, ривожлантирилган суннийлик мазҳабларининг ҳар бири ўз асосчисининг номи билан аталадиган бўлди. Улар қуйидагилардан иборат:

1. Куфа ва Басра (Ироқ) илк ҳуқуқий мактаби негизида Абу Ҳанифа томонидан ҳанафий мазҳабига асос солинди;

2. Имом Молик Мадина мактаби асосида моликий мазҳабининг тамал тошини қўйди;

3. Имом Шофиъий ўз мактабини (шофиъий мазҳабини) Мадина мактабининг бир намояндаси сифатида бошлаган бўлса ҳам, ҳанафий мазҳабидан кўп фойдаланиш билан аҳли ҳадис ва аҳли раъй таълимотини бирлаштириб, Мисрга боргандан кейин ўзининг иккинчи мазҳабига асос солди.

4. Аҳмад ибн Ҳанбал томонидан ҳанбалий мазҳабига Макка қадимий ҳуқуқий мактаби негизида асос солинди.

Суннийлик мазҳабларининг ҳар бири ҳуқуқий муаммоларни ўзига хос йўл билан ҳал қилади. Турли маконда юзага келган ушбу мазҳабларнинг ҳар бири ўзига хос ижтимоий-иқтисодий шароит таъсири остида ривожланиб, асосий манбалардан фойдаланиш ва маҳаллий урф-одатларни назарда тутиш услуби билан бир-биридан фарқ этади.

Мазкур даврда Абдурахмон Авзоъий, Довуд Зоҳирий ва Ибн Жарийр ат-Табарий томонидан ҳам аҳли сунна вал жамоага мансуб учта мазҳабга асос солинди. Улардан айримлари турли минтақаларда тарқала бошлади. Лекин уларнинг таълимоти баъзан илмий асосда ишлаб чиқилган бўлса ҳам, бир қатор омиллар таъсири остида кенг қўламда халқ орасига кириб бориш имкониятига эга бўлмай аста-секин ўз ўрнини моликий, шофиъий ва ҳанафий мазҳабларига бўшатиб бериб, амал майдонидан чиқиб кетишга мажбур бўлди.

Умавийлар даврида суннийлик мазҳаблари орасида, фикҳий масалаларни ечишда манбалардан фойдаланиш бўйича иккита фикрий йўналиш юзага келди. Биринчи йўналиш «аҳли ҳадис», яъни ҳадис тарафдорларидан иборат эди. Ушбу йўналишнинг асосчиси Молик ибн Анас бўлиб, Имом Шофиъий, Аҳмад ибн Ҳанбал, Суфён Саврий, Довуд Зоҳирий ва Авзоъий унинг йирик намояндалари бўлганлар. Улар кўпроқ оят ва ҳадислар матнига таяниб, раъй ва қиёсга жуда кўп аҳамият бермаганлар. Имом Шофиъий: «Агар мен чиқарган фатвони эшитиб, унга қарши бирон ҳадисга учрасангиз, ўшал ҳадис менинг фатвомдир», деган эди³⁸.

³⁸ Журжи Зайдон, Ислом маданияти тарихи. 3-жилд. -Техрон: 1336 х.й. -106-бет.

Иккинчи йўналиш Ироқ мактабига мансуб бўлиб, Абу Ҳанифа ва унинг шогирдлари Абу Юсуф, Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбоний, Зуфар томонидан ривожлантирилган «аҳли раъй» йўналишидир. Ироқ, Хуросон ва Мовароуннаҳр аҳолиси унинг тарафдорлари бўлганлар. Ушбу ўлкаларнинг иқтисодий, ижтимоий ва маданий шароити Арабистон аҳолисининг содда шароитидан кескин фарқ қилиб, халқ ҳаёти жараёнида турли-туман иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий ҳодисалар мунтазам равишда юз бериб турарди. Улар мазкур ҳодисаларни шариат ўлчовлари ва ислом қоидалари билан мослаштиришга мажбур эдилар. Масалан, Ироқ, Хуросон ва Мовароуннаҳрда жўшқин дарёлар, кенг экинзорлар мавжуд бўлиб, қишлоқ хўжалиги ва савдо ривожлангани учун мустаҳкам молиявий қонунларга зарурат сезиларди. Мазкур ўзгарувчан шароитни шариат асосларига мослаштириш фақат раъй ва қиёс орқали мумкин эди.

Айтиб ўтилган икки йўналишнинг юзага келиши учун сабаб бўлган яна бир омил Арабистонда, айниқса, Мадинада ҳадислар ва ҳадис ровийларининг кўплиги ва аксинча, Ироқда ҳадисларни ривоят қилувчи саҳобаларнинг озлиги бўлган. Мадина аҳолисининг содда ҳаётида юзага келадиган муаммоларни ечиш кўпинча фақат ҳадислар орқали мумкин эди.

Аббосий халифалар Ироқ ҳудудида мазкур заруратдан келиб чиқиб, раъй ва қиёс тарафдорларини ҳимоя қилиб келганлар. Бу даврда фикҳ илми (ислом ҳуқуқи)ни амалий ҳаёт билан уйғунлаштириб тартибга солиш ва ривожлантиришда Абу Ҳанифа ва унинг атоқли шогирдлари Абу Юсуф, Муҳаммад ва Зуфар катта рол ўйнаганлар. Лекин Абу Ҳанифа уларнинг барчасидан анча юксак даражада турган ҳолда ислом оламида катта эътиборга эга бўлиб, кенг кўламда тарқалган ҳанафий мазҳабининг етакчиси, фикҳ илми бўйича ўз даврининг энг буюк алломаси сифатида танилган.

4-мавзу. СУННИЙЛИК ВА ШИАЛИК ОҚИМЛАРИ ҲАМДА УЛАРНИНГ ИСЛОМ ҲУҚУҚИГА ТАЪСИРИ

Ҳазрати Муҳаммад (с.а.в.) ислом қоидаларини белгилаб бериш билан сиёсий жихатдан катта тарихий ютуқларга эришди. У тарқоқ араб қабилаларидан таркиб топган биринчи мусулмонлар давлатига асос солиб, бошқариш учун муайян усул-қоидаларни белгилаб берди. Оз муддат ичида бу мамлакат чегаралари кутилмаган даражада кенгайди.

Биринчи босқичда Ислом давлатини бошқаришда ҳеч қандай қийинчилик сезилмасди. Чунки Пайғамбарнинг ўзи барча масалаларни илоҳий ваҳий орқали, ўз сўзлари ё амаллари билан ечиб берарди. Унинг ҳар бир сўзи, ҳар бир буйруғи қонун ўрнида турарди. Аммо Пайғамбар вафотидан кейин бу соҳада янги усуллар ва қўлланмаларга эҳтиёж сезилди. Негаки, Қуръонда ҳам, ҳадисда ҳам давлатни бошқариш, унга боғлиқ бўлган муассасаларни ташкил этиш ва ҳокимиятни тартибга солиш учун аниқ, тафсилий ва етарли йўлланмалар кўрсатилмаган эди. Давлат ишлари бўйича Қуръонда атиги учта оят бор эди:

1. «Аллоҳга, Пайғамбарга ва амр эгаларига (Сизларга ҳоким бўлган кишиларга) бўйсунинглар»³⁹.

2. «Ва (эй Муҳаммад), улар билан кенгашиб иш қилинг»⁴⁰.

3. «Улар ўзаро кенгаш асосида иш олиб борадилар»⁴¹.

Шунингдек, бу мавзу бўйича қуйидаги икки ҳадис мавжуд эди: «Менинг саҳобаларим юлдузлар сингаридурлар. Улардан ҳар бирига иқтидо қилсангиз (изидан борсангиз), тўғри йўлдан борган бўлурсиз» ва «Имомлар Қурайш (қабиласи)дан бўлурлар».

Биринчи босқичда мазкур оятлар ва ҳадислар мусулмон давлатининг асосий қоидалари ҳисобланарди.

Оятда зикр этилган «улул-амр» (амр эгалари) ким эканлиги аниқ эмасди. Шунинг учун Ҳазрати Муҳаммад вафоти (632 йил)дан кейин, ислом жамоасининг диний ва дунёвий раҳбари (имом ё халифа, яъни Пайғамбарнинг ўринбосари)ни тайинлаш осон кечмади.

Биринчи ва иккинчи имомлар (халифалар) Абу Бакр ва Умар кенгаш асосида Қурайш қабиласидан тайинландилар. 45 йили иккинчи халифа Умар Абу Луълуъ номли қул томонидан пичоқланди. Аммо у ҳаётдан қўз юммай туриб Пайғамбар саҳобаларидан бир гуруҳини чақириб, уларга ўзаро бир кишини унинг ўрнига имом (халифа) қилишни буюради. Улар Усмонни сайладилар, унинг халифалиги бу салоҳиятли кишилар томонидан тасдиқланди.

Буюк араб тарихчиси Журжи Зайдон ёзишича, Усмон қаттиққўл ва жиддий тартиб ўрнатувчи киши эмас эди. Унинг халифалиги даврида араб саркардалари Африкада Ислом давлати чегарасини кенгайтириш фаолияти билан машғул эдилар. Лекин Усмон давлат лавозимларига ўзига яқин бўлган қариндошлар ва Бани Умайя уруғига мансуб бўлган кишиларни танлаб, уларга катта ваколатлар бера бошлади⁴². Масалан, Шом ҳокими Муовия ибн Абу Суфённи қўллаб-қувватлади. Лаёқатсиз

³⁹ Нисо сураси, 59-оят

⁴⁰ Оли Имрон сураси, 159-оят.

⁴¹ Шўро сураси, 38-оят

⁴² Журжи Зайдон, Ислом маданияти тарихи, 1-жилд, 76-бет.

давлат амалдорлари ўз ваколатларини суистеъмол қилиб, адолат меъёрларини буздилар ва одамлар ҳуқуқини поймол қилишга замин яратиб бердилар.

Усмонга қаршиликлар авж олди. Қарама-қаршиликлар кучайиши оқибатида у шахид қилинди. Шундан кейин халифани танлаш иши катта бир муаммога айланиб, турли сиёсий ва ақидавий муаммоларнинг келиб чиқишига сабаб бўлди. Ислом тарихи манбаларидаги маълумотларга кўра, халифани тайинлаш жараёнида қуйидаги йўналишлар юзага келди:

1. Миср ва Мадина аҳолиси Пайғамбарнинг амакиваччаси Али ибн Абу Толибни қўллаб-қувватладилар.

2. Басра аҳолиси Пайғамбарнинг сафдошларидан бири бўлган Талҳанинг тарафдори бўлдилар.

3. Куфа аҳолиси Пайғамбар холасининг ўғли Зубайрни қўллаб-қувватлади.

4. Шом (Сурия) аҳолиси ислом халифасининг Усмон уруғидан бўлишини истардилар.

Охири Мадина аҳолиси Али ибн Абу Толибни тўртинчи халифа қилиб танлади. Талҳа ва Зубайр унга овоз берган бўлсалар ҳам, юракдан ушбу танловга рози бўлмаганликлари туфайли Маккага қараб жўнадилар ва у ердан Ироққа ўтиб, Ҳазрат Алига қарши мухолафат байроғини кўтармоқчи бўлдилар.

Али бу ниятни англаб, уларни таъқиб остига олди. Ҳар икки томон орасида бўлиб ўтган «Жамал» урушида Ҳазрат Оиша Талҳа ва Зубайр томонида туриб урушга қатнашди. Талҳа ва Зубайр шахид бўлдилар (36F698) ва Ҳазрат Оиша мағлубиятга учради.

Али халифалик марказини Куфага кўчирди. Муовия Алига қарши бош кўтариб, Шомда халифаликни даъво қилди. У Усмоннинг қонга бўялган қўйлагини масжид минбарида кўтариб, Али ва унинг тарафдорларини Усмоннинг қотили деб айблади. Икки томон орасида қарама-қаршилик кучайиб, 37F657 йили «Сиффийн» урушига олиб келди.

Уруш жараёнида Муовия тарафдорлари Куръон нусхаларини найзаларга кўтариб, Али ва унинг тарафдорларини урушни тўхтатишга ва келишувга чорладилар. Али ушбу ҳийла-найранг нимага олиб боришини билган бўлса ҳам, ўз тарафдорлари иродасига бўйсуниб, ҳакамият (ҳакамлик)ни қабул қилди.

Амр ибн Ос Муовия томонидан, Абу Мусо Ашъарий Али томонидан ҳакам (салоҳиятли вакил) қилиб тайинландилар.

Ҳакамлик мажлисида иккала намоянда ҳар иккала ҳукмдор (Али ва Муовия)ни халифалик вазифасидан бўшатиб, улар ўрнига мусулмонлар жамоаси томонидан бошқа бир киши сайлансин деб қарор қабул қилди.

Мусулмонлар жамоаси ҳузурида Амр ибн Ос илтимосига биноан биринчи бўлиб Абу Мусо Ашъарий мазкур келишув ҳақида сўзлаб, «Бизлар ҳам Али, ҳам Муовияни ҳокимият ишидан бўшатдик. Мен эса ҳозир ўз муваккилим (Али)ни халифаликдан бўшаган деб эълон қиламан. Энди Амр ибн Ос ҳам ўз муваккили (Муовия)нинг бўшалганлигини эълон қилади», деди. Лекин Амр ибн Ос ўз сўзи ва қароридан қайтиб, «Абу Мусонинг қарорини эшитдинглар. У ўз халифасини ишдан бўшатди, мен эса унинг ўрнига ўз муваккилим Муовия ибн Абу Суфённи халифа қилиб тайинладим», деб эълон қилди.

Ушбу ҳодиса муаммони ҳал қилмасдан, қарама-қаршиликни баттар кескинлаштирди. Ўшанда Алининг тарафдорлари икки гуруҳга бўлиндилар.

Биринчи гуруҳ хавориж (хорижийлар), яъни Алига қарши хуруж қилганлар, иккинчи гуруҳ шиалар, яъни Али ва унинг оиласи тарафдорлари деб танилдилар.

Хорижийлар Алининг ашаддий душманлари сифатида унга ва ислом давлатига қарши қаттиқ қонли кураш олиб борди. Улар ўзига хос сиёсий ва фалсафий таълимот яратиб, уни Эрон, Ироқ, Турон, Хуросон сарҳадларида тарқатдилар. Ўз мафкураларини уруш, қон тўкиш йўли билан амалга оширмоқчи бўлиб, қирғинни авж олдирганликлари учун уларнинг ҳаракати мусулмонлар томонидан бостирилди. Улардан бири Абдурахмон ибн Мулжим Алини қатл қилди.

Ҳокимиятнинг асосий қисми Бани Ҳошим уруғидан Бани Умайя уруғи намояндаси Муовияга ўтди. У эса бир асрга яқин (662-749) давр сурган Умавийлар давлатига асос солди. Муовия ислом қоидаларига қарши ўлароқ, давлат ҳокимиятини меросга айлантирди. Ундан кейин ўғли Язид ибн Муовия ҳокимиятга даъвогар бўлган Алининг ўғли Ҳусайн ва унинг оиласига қарши шафқатсиз уруш олиб бориб, уларнинг бир гуруҳи Карбало майдонида фожиа тарзда қирғин қилинди. Али ва унинг оиласи тарафдорлари (шиалар) Умавийларга қарши кураш бошладилар.

Шундай қилиб, исломда ҳокимият масаласини ечиш бўйича иккита оқим - иккита ҳуқуқий назария юзага келди. Ушбу оқимлар суннийлар оқими ва шиалар оқими эди.

Биринчи оқим Куръондан кейин диний ва ҳуқуқий муаммоларни ечишда Сунна ва ижмога таянганликлари учун «аҳли сунна вал жамоа» ёки «суннийлар» (Сунна тарафдорлари) деб аталганлар. Ушбу оқим ҳазрат Муҳаммад вафотидан кейин барча мусулмон раҳбарлари, саҳобалар, тобиинларнинг кўпчилигини ўз ичига олади.

Пайғамбар вафотидан кейин мусулмонлар ҳокимият муаммосини ечиш учун энг нозик ва дақиқ бир ижтимоий синовни бошдан кечирдилар ва Абу Бакрни давлат раиси, бошлиғи (имом) сифатида сайлаб, уни халифа (ўринбосар) деб атадилар.

«Исломда ҳуқуқ» китоби муаллифлари фикрича ушбу ишдан иккита хулоса келиб чиқади: биринчидан, халқ томонидан амалга оширилган иш шариат усул қоидаларига мос келиши зарур эди. Иккинчидан, ислом фақиҳлари (ҳуқуқшунослари) келажакда тарихий ўзгаришлар бўйича ўзларининг асосий назарияларини хилофат (халифалик) масаласида марказлаштирдилар⁴³.

Шиалар ҳуқуқшунослигида «имом» ва «имомат» сўзлари ишлатилса, суннийлар ҳуқуқий адабиётида бу икки атамадан ташқари «халифа» ва «хилофат» атамалари ҳам ишлатилади.

Ҳуқуқшунослар фикрича, «халифа» сўзи тасодифий шаклда бир ҳуқуқий-сиёсий атама сифатида фикрий адабиётга кириб келган. Кейинроқ бу сўз ўрнида «Амирул-мўъминийн» (Мўъминлар амири) сўзи ҳам қабул қилинди. Ундан кейин фақиҳлар ушбу мавзуга доир ўз усул қоидаларини ишлаб чиқа бошладилар.

Айтиб ўтганимиздек, тарихий ҳақиқатларга кўра мусулмонлар жамоаси хижрий I асрда ўз ораларида юз берган келишмовчиликлар ва қарама-қаршиликлар оқибатида турли гуруҳларга бўлиниб кетдилар. Бир томондан шиалар фақат Алининг авлоди қонуний имом бўлиш ҳуқуқига эгадир десалар, - Абу Юсуф (в.

⁴³ Исломда ҳуқуқ.

798) «Китобул-хирож»да айтганидек, - иккинчи томондан хорижийлар мусулмонлар жамоасидан чиққан ҳар қандай киши имом бўлиш ҳуқуқига эгадир, деган ақидани илгари сурдилар. Лекин улар олиб борган зўравонлик ва қурол ишлатишга асосланган сиёсат тезликда бутун ислом жамоалари томонидан қаршиликка дуч келиб, бора-бора сиёсат майдонидан чиқиб кетишга мажбур бўлди.

Шундай қилиб, замон ўтиши билан суннийлик оқими бўйича турли мазҳаблар, жумладан, Абдурахмон Авзоъийга мансуб Шом мактаби, шофиъий мазҳабдан Довуд Зоҳирӣ (в. 883) раҳбарлигида ажралиб чиққан зоҳирӣ мактаби, шунингдек, Ибн Жарир ат-Табарӣ (в. 923) томонидан юзага келтирилган мактаб емирилиб, улар ичидан тўртта асосий мазҳаб ўз ҳуқуқий қарашларини тарғибот қилиб ривожлантириш имкониятига эга бўлди. Шиалик оқими ҳам кўп фирқаларга бўлиниб, улардан жаъфария, исмоилия ва зайдия ушбу оқимнинг асосий мазҳаблари сифатида давом этиб келди.

Суннийлик (тасаннун) оқими ва унинг мазҳаблари. Суннийлик оқимига мансуб мазҳаблар имомлик масаласини, яъни давлат раҳбарлигига доир муаммони шариат қоидалари ва тарихий тажрибаларга таяниб ҳал қилишади.

Суннийларча, ҳазрат Муҳаммад вафотидан кейин Абу Бакр, Умар, Усмон ва Али бутунлай ислом қоидаларига мос келадиган суратда Пайғамбар ўринбосари қилиб тайинланганлар. Халифалик Пайғамбар оиласига хос иш бўлмай, бутун мусулмонлар жамоасига боғлиқ бўлган бир сиёсий-ҳуқуқий масала ҳисобланади.

Биз Абдулқоҳир Бағдодӣ (в.1037) томонидан ёзилган шарҳ асосида ушбу мавзуну ёритиш учун «Исломда ҳуқуқ» китобидан қисқартириб фойдаланамиз⁴⁴.

1. Имомлик (халифалик)нинг зарурлиги. Мусулмонлар учун ҳар доим барча томонидан итоат қилинадиган имом (давлат раҳбари)га зарурат бўлади. Имом уларнинг талабларини бажариб, қонуний жазоларни татбиқ этиб, ҳарбий фаолиятларни олиб боради. Бева қолган аёлларни турмушга чиқаради, қўлга киритилган ўлжаларни тақсимлайди.

2. Имом мавжуд бўлмаган ҳолатда, уни тайинлаш ва унга итоат қилиш зарурий масала ҳисобланади. Аммо шиа мазҳабига кўра, имом мавжуд бўлмаган ҳолатда, ғойиб имомга итоат қилиш зарур бўлади.

3. Бир вақтнинг ўзида икки имом бўлиши мумкин эмас. Агар ўртада бир дарё масофа бўлиб, икки томон бир-бирига қарши туриб ғалаба қозона олмаса, ўшанда иккита имом бўлиши мумкин.

4. Имом Қурайш қабиласидан бўлади. Чунки Пайғамбар «Имомлар Қурайшдан бўлади», деган эди. (Лекин кейинроқ буюк мутафаккир ва муаррих Ибн Халдун (XIV аср) имомнинг Қурайшдан бўлиши шарт эмаслигини таъкидлаган).

5. Суннийлик назариётчилари имом бўлиш учун қуйидаги тўртта шартни ўртага қўядилар:

Биринчи шарт: Шариат илмини пухта эгаллаб, ижтиҳод қилиш даражасига етган бўлсин.

Иккинчи шарт: Олий ахлоқ ва юксак фазилатлар эгаси бўлсин.

Учинчи шарт: Ҳокимият ишлари бўйича етарли тажриба ва маълумотга, ҳарбий ишларни ташкил этиш қобилиятига эга бўлсин.

⁴⁴ Исломда ҳуқуқ, 7-13 бет.

Тўртинчи шарт: Қурайш наслидан бўлсин (албатта, Ибн Халдун бу фикрга қарши).

6. Шиалар ақидасига қарши ўлароқ, имом учун исмат (гуноҳдан бутунлай поклик) шарт эмас.

7. Мусулмонлар жамоаси ўз салоҳиятли намояндалари орқали имомни сайлаб, ҳокимият тепасига кўтардилар.

8. Пайғамбар вафотидан кейин унинг ўринбосарлари — ҳулофои рошидин ислом қонунига мувофиқ сайландилар.

9. Имом ўз ваколати — вазифасини васият орқали бошқа бир салоҳиятли кишига топширса, мусулмон жамоаси унинг васиятини қабул қилишга мажбурдир.

Суннийлик оқими, айтиб ўтганимиздек, тўртта асосий мазҳаб (ханафий, моликий, шофий ва ҳанбалий ҳуқуқ мактаблари)га бўлинади. Уларнинг муштарак томонлари шундан иборатки, Қуръон, Сунна, ижмо ва қиёс асосий манба деб биладилар. Уларнинг фарқлари асосий масалалар бўйича қуйидагилардан иборат:

биринчидан, у ёки бу ҳуқуқий манбага кўпроқ эътибор бериш;
иккинчидан, ҳар бир ҳуқуқий муаммони ўзига хос ва бошқаларга ўхшамайдиган услубда ҳал қилиш.

Шиалик (ташайюъ) оқими ва унинг мазҳаблари. Шиалик оқимида қуйидаги ақида илгари сурилади:

Имомат, яъни Пайғамбар ўринбосарлиги ёки ислом давлати раҳбарлиги Пайғамбар васиятига биноан фақатгина Пайғамбарнинг қизи Фотимадан туғилган Алининг эркак авлодларига хос бўлиб қолади.

Ибн Халдун таъкидлашича, шиалар ақидасига биноан имомат масаласи ислом қонунлари ва диннинг асоси бўлгани учун уни белгилаш ҳамда тайинлаш ислом жамоаси (уммат)га топширилган эмас. Пайғамбар томонидан ушбу ваколат умматга берилмаган. Ислам жамоаси учун имомни тайинлаш Пайғамбарга вожибдир. Уларча, саҳобаларнинг афзали ва Пайғамбар томонидан биринчи халифа қилиб танлангани Али ибн Абу Толиб эди⁴⁵.

Шиалар ақидасига биноан, «имомлар» оддий инсонлар жумласидан бўлмай, қуйидаги хусусиятларга эга бўладилар:

Биринчидан, фақат Пайғамбарнинг қизи Фотимадан туғилган зотлар ва уларнинг болалари Пайғамбар оиласи ҳисобланиб, имомлик ваколатининг ҳақиқий ва қонуний эгаларидирлар.

Иккинчидан, имом Пайғамбар эмас. Аммо Пайғамбар билан оддий инсонлар ўртасида туради.

Учинчидан, имом ҳар қандай гуноҳдан пок бўлиб, ҳеч қачон гуноҳ ва хато қилиши мумкин эмас.

Тўртинчидан, имом барча бўлиб ўтган ва қиёмат кунигача юз берадиган ишлардан илҳом орқали воқифдир.

Бешинчидан, Қуръонни тафсир қилиш фақат имомга хосдир⁴⁶.

⁴⁵ Ибн Халдун. Ал-Муқаддима, 138-бет.

⁴⁶ Кенгроқ маълумот учун қarang: А.Ш.Жўзжоний. Мусулмон ҳуқуқида халифалик ва имомлик муаммолари. // Мулоқот. -1996. -№2. -Б. 34-38.

Шунинг учун шиалар имоми суннийлар имоми (халифаси)дан фаркли ўлароқ биринчи муаллим, ғайбни билувчи, Пайғамбар билимларининг меросхўри бўлган зот ҳисобланади. Доктор З.Сафо айтишича, Али зоҳирий ва ботиний (ички) билимларни Пайғамбардан ўрганди. Ушбу қобилият ундан кейин унинг авлодларига ўтди. Имомларнинг ҳар бири ўз замонида аҳолини ўз илмларидан хабардор қилиб келганлар. Шунинг учун шиалар, имомлардан ривоят қилинмаган ҳадисларни қабул қилмайдилар.

Шиаларга, айниқса, жаъфария мазҳабига хос бўлган бир қатор хусусиятлар қуйидагилардир:

1. имомат — давлат бошқарувини имомларга хос деб ишониш;
2. Қуръонни ва ундан кейин ўз имомлари томонидан ривоят қилинган ҳадисларни асосий манба сифатида қабул қилиб, ижмо ва қиёсга рад этиш;
3. айрим намозларни бир вақтда қўшиб ўқиш;
4. таҳорат қилишда оёқларни ювмасдан унга масҳ тортиш;
5. вақтинча никоҳни қонуний деб билиш (Эрон Ислом Республикаси Фуқаролик қонунининг 6-бўлим 1075-1077 моддаларида вақтинча никоҳ «Никоҳи мунқатий» номи билан қонуний деб қабул қилинган);
6. тақия, яъни хавфли жойларда ўз эътиқод ва мазҳабини яшириш;
7. азон айтишда «ашҳаду анна Алиян вали-юллоҳ» (гувоҳлик бераман Али Аллоҳнинг валийси, яъни дўстидир) иборасини қўшиб айтиш;
8. насроний ва яҳудий аёллар (аҳли китоб аёллари)га уйланишни ҳаром деб билиш.

Шунингдек, уларча:

бир ўтиришда учта талоқ берилса, битта талоқ ҳисобланади;
талоқ икки одил киши гувоҳлигида қонуний кучга эга бўлади;
бола бир аёлни бир кеча-кундуз ёки кетма-кет 15 марта эмгандагина эмизиш ҳукми жорий бўлади.

Шиалик оқими асосан икки гуруҳга бўлинади: ғолий (кўп муболаға қилувчи) шиалар (ғулот) ва мўътадил шиалар.

Ғолий шиалар еттинчи асрдан бошлаб Алини пайғамбарлик ёки худолик даражасига қўтарганликлари учун ғолийлар, яъни муболаға қилувчилар деб аталиб келганлар. Улардан бир гуруҳи ақидасига биноан Али пайғамбар эди, лекин Жаброил хато қилиб ваҳийни унга эмас, балки ҳазрат Муҳаммадга олиб борди. Чунки ғуроблар (қарғалар) бир-бирига ўхшаганидек, Али ҳам ҳазрат Муҳаммадга ўхшарди. Шу сабабли улар «ғуробия» деб аталадилар⁴⁷.

Уларнинг яна бир гуруҳи Алини худолик мақомига қўтарадилар. Уларча худо Алининг вужудига кириб, унинг жасади билан бирлашган эди. Уларнинг айрим фирқалари ақидасига кўра гўё ҳар бир имомнинг руҳига улухият (худолик) кирган бўлиб, ундан бошқасига ҳам ўтади.

Низорий исмоилийлар имомни Пайғамбардан устунроқ қўядилар. Негаки, уларнинг ақидасига кўра имомат бир ўлмас ва доимий асл (асос)дан иборатдир. Агар имом бир лаҳзага ушбу дунёдан кетганида эди, ҳамма нарсалар нобуд бўларди. Аммо нубувват (пайғамбарлик) вақтинча бир мазҳабий ишдан иборат бўлиб, худо ўз пайғамбарини имомнинг нотиғи (сўзловчиси) сифатида юборади. «Исломда ҳуқуқ» китобида берилган маълумотларга кўра, Оғохоннинг издошлари

⁴⁷ М. Абу Захра, «Абу Ханифа», 97-бет.

бўлмиш ҳиндистонлик хўжалар ўз имомларини «Мавлоно ҳозир имом», яъни «ғойиб бўлмаган имом» деб атайдилар. Улар бундан ҳам чуқур кетиб «Пир Садриддин» таълимоти асосида ўз имомларини ҳинд мазҳаблари таъсирида Вишну, яъни инсон қиёфасига кириб ерга келган худо деб эълон қилдилар. Улар қуйидагидек сиғинадилар:

«...Худо ўзини шоҳ Мавло Али Муртазо вужудида кўрсатган. Биз ҳақиқатга бўлган ишқимиз туфайли сенинг ҳулулинг (Алининг вужудига кирганинг)ни эъзозлаймиз...».

Айни ҳолда хўжалар худонинг бирлиги, Муҳаммаднинг пайғамбарлиги ва амирул-мўминин Алининг муқаддаслигига гувоҳлик берар эканлар⁴⁸.

⁴⁸ Ислонда ҳуқуқ, 127-128 бет.

5-мавзу: МАЗҲАБЛАРНИНГ ЮЗАГА КЕЛИШИ ВА УЛАРНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

Ҳанафий мазҳаби. Абу Ҳанифа Нуъмон ибн Собит асос солган ушбу мазҳаб кенг кўламда тарқалган ва мусулмонларнинг 47 фоизи унинг тарафдорларидирлар. Учинчи бобда бу ҳақда муфассал маълумот берилади.

Моликий мазҳаби. Ушбу мазҳабга 713 йил Мадинада туғилиб, 795-йилда ўша ерда вафот этган Имом Молик ибн Анас қадимий Мадина ҳукукий мактабига таяниб асос солган. Унинг машҳур «ал-Муватто» китоби моликий мазҳабининг асоси ҳисобланади. Ушбу китоб устидан шарҳлар ёзилган. «Ар-Радду алал-қадария», «ал-Маъунатул-Кубро» ҳам унинг асарларидандир.

Имом Молик Мадинанинг машҳур олимларидан фикҳни ўрганиб, улар қўллайдиган аҳли ҳадис услубини қабул қилди ва ўз шогирдларини ҳам ушбу услубда тарбиялади.

У умуман оят, Пайғамбар ҳадислари, саҳобалар қавли ва ижмога асосланиб ҳукм чиқарарди. Мадина аҳли кўпчилигининг келишуви (Мадина шаҳри олимларининг ижмои) унинг назарида ҳукм чиқариш учун бир ҳадисга тенг эди. Негаки, у ушбу шаҳар аҳлини Пайғамбар ва унинг саҳобалари йўл-йўриқларини мукамал билиб олган ва унга асосланиб амал қилиб келганлар деб эътибор берарди. Доктор З.Сафо таъкидлашича, у «ал-Муватто» китобида мадиналиклар ижмои сонини қирқдан ортиқ масалага етказган⁴⁹.

«Исломда ҳуқуқ» китобида таъкидланишича, Имом Молик Мадина мактабини изоҳлашда ўзига хос амалиёт ва мантиқдан фойдаланиш билан мўътабар ривоятларни бир-бирига қўшиб ишлатишдек муайян услубга эга эди. Унинг илмий ҳуқуқий тафаккури кўпинча тўғри ва уйғунлашган бўлиб кўзга ташланади⁵⁰.

Ўрта асрларда моликий мазҳабининг фаолият маркази Шимоли-Ғарбий Африкага кўчиши билан ўша ерда ривожланди.

Моликий мазҳаби ҳанафий мазҳаби каби урф-одатни тан олади. Моликий фақиҳларидан бўлмиш Алвонширезийнинг (в.1508) айтишича, имкони борида урф-одатларни илоҳий қонунлар билан уйғунлаштириш керак. Моликийлар «масолиҳи мурсала» деб аталмиш манфаат принципини қўшимча манба сифатида усулул-фикҳга киритганлар.

Доктор Муҳаммад Юсуф Мусо «Ислом фикҳи тарихи» китобида шундай ёзади: «Франция қонунчилиги ўзининг биринчи босқичларида ислом фикҳидан, айниқса, Молик ибн Анас мазҳабидан кўп нарсаларни олган эди. Ушбу мазҳаб Мағриб мамлакатлари ва Андалус (Испания)да тарқалган эди»⁵¹.

Ҳозирги кунда моликий мазҳаби Жанубий Миср, Фаластин, Судан, Эритрея, Сомали, Ливия, Тунис, Марокаш, Марказий ва Ғарбий Африка, Гамбия, Нигерия, Арабистоннинг шарқий қирғоқлари (Кувайт, Баҳрайн, Уммон)да тарқалган бўлиб, Марокаш ва Ал-Жазоир судларида моликий мазҳаби асосида иш олиб борилса, Тунис судларида моликий ва ҳанафий мазҳаблари тенг ҳуқуқли ҳисобланади.

⁴⁹ Доктор З.Сафо, Эронда адабиёт тарихи.

⁵⁰ Исломда ҳуқуқ, 59-бет.

⁵¹ Доктор Муҳаммад Юсуф Мусо, «Тарихул-фикҳил-исломий», 12-бет.

Шофиъий мазҳаби. Ушбу мазҳабнинг асосчиси Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Идрис ибн Аббос ибн Усмон ибн Шофиъ 767 йил Ғазода туғилиб, 820-йилда Мисрда ҳаётдан кўз юмган.

У Макка олимларидан фикҳ илмини ўрганганидан кейин Мадинага бориб, Молик ибн Анаснинг дарс ҳалқасига кўшилди. Имом Молик вафотидан кейин Яманга ва ундан сўнг Бағдодга сафар қилди.

Имом Шофиъий Ироқда истикомат қилган чоғларида Абу Ҳанифанинг шогирди Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбонийдан фикҳ илми бўйича Ироқ аҳли йўналишини ўрганди.

Шундай қилиб, аҳли ҳадис илми билан раъй ва қиёс тарафдорлари илми унда бирлашди. Ундан кейин Имом Шофиъий олган ўз таълимотларини қайтадан ишлаб чиқиб, уларга айрим ўзгартиришлар киритди ва ўзига хос услубни яратишга муваффақ бўлди. 3.Сафо таъкидлашича, унинг фикҳий услуби Қуръон, Сунна, ижмо ва осорга таянади, қиёслаш фатво бериш учун асос ҳисобланади⁵².

Фикҳ бўйича унинг машҳур асари «Китобул-Умм» (она китоб, яъни асосий китоб) ва усулул-фикҳ бўйича «ар-Рисола» асари шофиъий мазҳабининг асосий манбаи ҳисобланади. Доктор Муҳаммад Муин унинг асарларидан яна олтитасини зикр этган. У биринчи бўлиб усулул-фикҳ қоидаларини тартибга солган.

Имом Шофиъий ўзини илк Мадина ҳукуқий мактабининг бир аъзоси ҳисобласа ҳам, унинг назарияларида шаръий истидлол ўз ривожининг олий даражасига етиб борди. «Исломда ҳуқуқ» китоби муаллифлари фикрича, унинг даврида ҳукуқий истидлол ниҳоят даражада ривожланди. Пайғамбардан ривоят қилинган ҳадисларга чуқур ишончи унга бошқа бирор ҳадисни очиқ шаклда рад қилиш имконини бермайди. У фақат ривоятга қарши ривоят топилгандагина бундай имкониятга эга бўлади.

Мазкур манбада таъкидланишича, Имом Шофиъий ҳеч қандай истисносиз Пайғамбар Сунналарининг изидан бориш мақсадида асосий масалалар бўйича олимлар ижмоини рад қилди. Акс ҳолда у Сунна бўйича қадимги мактаблар анъаналарини қабул қилиши лозим бўларди. Имом Шофиъий ижмо бўйича ўз назариясида ижмои умматга эътибор берарди. Лекин кейинроқ шофиъий мактабининг салоҳиятли вакиллари олимлар ижмоини қабул қилишга мажбур бўлдилар⁵³.

Имом Шофиъий — Молик ибн Анас, Аҳмад ибн Ҳанбал, Авзоъий ва Суфён Саврий каби аҳли ҳадисдан ҳисобланади. У: «Агар менинг мазҳабимда бирон бир ҳадисга қарши бирон ҳукм топсангиз, ўша ҳадисни менинг мазҳабим деб билгайсиз» деган эди.

Мажид Хаддурий фикрича, айрим камчиликларга қарамасдан, шариат бўйича Имом Шофиъийнинг назарияси бир-бирига боғланган ҳолда бир олий мантиқий тизимдан иборат бўлиб, илк ҳукуқий мактаблар назариясидан устун туради.

Ҳижрий III-IV асрларда Марказий Осиёда шофиъий мазҳаби ҳанафий мазҳаби билан рақобат қиларди⁵⁴. Унинг йирик вакили тошкентлик буюк олим Муҳаммад ибн Али ибн Исмоил ал-Қаффол аш-Шоший (904-975) эди.

⁵² Доктор 3.Сафо, Эронда адабиёт тарихи. 314-бет.

⁵³ Исломда ҳуқуқ, 72-бет.

⁵⁴ Ибн Халдун, Ал-Мукаддима, 315-бет.

Хайруддин Заркалий ёзишича, у фикҳ, ҳадис, луғат ва адабиёт бўйича ўз асрининг машҳур олимларидан эди. Усулул-фикҳ бўйича унинг асари машҳур. Тошкентда вафот этиб, қабри Ҳастимом (Ҳазрати Имом) мадрасаси ёнидадир.

Ҳанбалӣ мазҳаби. Имом Абу Абдулло Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Ҳанбалнинг онаси Ўрта Осиёнинг Марв шаҳридан ва отаси Сарахсдан бўлиб, 164F780 йил Бағдод шаҳрида туғилган ва 241F855 йилда шу ерда ҳаётдан кўз юмиб, «Боби ҳарб» номли қабристонда дафн этилган.

Илму фан гуркираб ўсган, турли-туман эътиқодлар маркази бўлган Бағдод шаҳри унинг илмий жиҳатдан ўсиб улғайиши учун ниҳоятда муносиб муҳит эди.

У 183F799 йилгача Бағдодда таҳсил олиб, ундан кейин илм талабида Куфа, Басра, Макка, Мадина, Яман, Шом ва Жазоиргача сафар қилади. Сўнгра Бағдодга қайтиб келиб, Имом Шофиъийнинг дарс ҳалқасида ўтириб 195F811 йилгача фикҳ, усулул-фикҳдан таълим олган. Имом Аҳмад умрининг катта қисмини ҳадисшунослик, ҳадисларни тинглаб тўплашга бағишлади. Машҳур муҳаддислар, жумладан, Ҳушайм, Суфён ибн Уяйна, Иброҳим ибн Саъд, Жарир ибн Абдулҳамид, Яҳё ал-Қаттон, Вакиъ, Абдурахмон ибн ал-Ҳудо ва бошқа устозлардан ўрганиб ривоят қилди.

Имом Аҳмад биринчи марта фикҳ илмини, ҳам ривоят, ҳам дирият (яъни раъй ва қиёс) асосида ўрганиш учун Абу Ҳанифанинг шогирди ва суҳбатдоши, Аббосийлар буюк давлатининг қозил-қузоти Имом Абу Юсуфдан таълим олди. Лекин ундан кўпроқ фикҳни эмас, балки ҳадисни ўрганишга қизиқарди. Унинг ўзи «Биринчи бўлиб мен ҳадис ёзиб олган киши Абу Юсуф эди», деган экан.

У Хулафои Рошидин фикҳи, саҳобалар ва тобиин фикҳи, шунингдек, Имом Шофиъий фикҳий услубини ўзлаштирди.

Аҳмад ибн Ҳанбал ўз даврида «имомул-муҳаддисин» (муҳаддислар имоми) сифатида тан олинди, «ал-Муснад» китобини тасниф қилиш билан ниҳоятда муҳим ишга қўл урди. Айтишларича, у юз минг ҳадисни ёддан биларди. Имом Шофиъийнинг шогирди ва хос суҳбатдошларидан эди. Имом Шофиъий Мисрга боргунга қадар Имом Аҳмад унинг хизматида бўлди. Имом Шофиъий Имом Аҳмад ҳақида: «Бағдоддан чиқиб кетиб, у ерда Ибн Ҳанбалдан кўра тақводорроқ ва фақиҳроқ ҳеч кимни қолдирмадим»⁵⁵, деган эди.

Аҳмад ибн Ҳанбал мўътазила ақидасига қарши эди ва Қуръонни яратилган деб эмас балки қадим деб ишонарди. Шу сабабли у халифа томонидан таъқиб остига олиниб, 28 ойгача ҳибсда сақланди, таҳқирланди. 220F836 йил саройда ётқизилиб, қамчи билан саваланди. Уни қонга бўялган кийимлари билан саройдан олиб чиқиб кетдилар.

Аҳмад ибн Ҳанбал ҳадисшунослик бўйича катта шухрат қозонди. Бир гуруҳ машҳур муҳаддислар, жумладан, Имом Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий, Муслим ибн Ҳажжож ундан ўрганиб ҳадис ривоят қилганлар.

У калом илмини ёқтирмасди, унинг намояндаларини адашганлар деб биларди.

Аҳмад ибн Ҳанбал ўзига хос фикҳий қарашларга эга эди ва улар билан бошқа мазҳаб тарафдорларидан ажралиб турарди. Унинг ақидасига биноан иймон қалб билан тасдиқлаш, тил билан иқрор этиш ва бадан аъзолари билан амал қилишдир. Амал иймоннинг жузъи бўлгани учун у кўпайиб-озаяди.

⁵⁵ Доктор ал-Ҳусайний Абдулмажид, Усулул-ҳадисин-набавий ва мақойисуху, 203-бет.

Гуноҳи кабираларга қўл урган киши ҳақида мўътазилага қарши туриб, бундай гуноҳ қилган киши мўъмин эмас, деган фикрни рад қилади.

Аҳмад ибн Ҳанбал ўзига хос услубга таянган ҳолда ҳанбалий мазҳабига асос солди ва уни ривожлантиришда Маккада Ибн Аббос орқали куртаклари ўса бошлаган илк ҳуқуқий мактабдан фойдаланди. У ўз мазҳабида Қуръон, Сунна, саҳобалар сўзлари ва ижмоига асосий эътиборни қаратиб, қатъий зарурат сезмаган ҳолатлардан ташқари қиёсдан фойдаланмайди. Барча ҳадисларни, ҳатто хабари воҳид ва саҳобалар қавлини қиёсдан устун қўяди. Унинг «Муснад» китоби 40 мингдан кўпроқ ҳадисни ўз ичига олган.

Унинг издошларидан бири Ибн Таймия (1263-1328) ижмони инкор этиб, қиёсга катта эътибор қаратди.

Ҳанбалий мазҳаби раъй ва қиёсга катта эътибор қаратмагани сабабли, ўзи тарқалган минтақаларда барча ҳуқуқий муаммоларни одамларнинг манфаатини назарда тутган ҳолда ечиб бера олмади ва бошқа мазҳаблар каби кенг тарқалмади. «Исломда ҳуқуқ» китобида таъкидланганидек, XIV асрга келиб инқирозга учради.

XVIII аср ўрталарида Муҳаммад ибн Абдулваҳҳоб (1703-1787) ушбу мазҳабнинг каттикқўллик тамойилларидан фойдаланиб, ваҳҳобийлик экстремистик оқимига асос солди.

Авзоъий мазҳаби. Ушбу мазҳабнинг асосчиси Абу Амр Абдурахмон ибн Муҳаммад ал-Авзоъий (707-774) бўлиб, у Баълабакда туғилган. Ёшлигидан ҳадис илмига қизиқиб, Ато ибн Абу Рабоҳ, Зухрий ва шу каби бир неча катта муҳаддислардан дарс олган.

Авзоъий ҳадис аҳлидан бўлганлиги сабабли қиёсга бутунлай қарши турарди. Унинг мазҳаби у яшаган ўлка — Шом диёрида тарқалди. Сўнгра Шомдан қочиб кетган Умавийлар унинг таълимотини ўзлари билан Андалус (Испания)га олиб бориб тарқатдилар. Лекин у ерда моликий мазҳаби ва Шомда шофиъий мазҳаби ушбу мазҳаб устидан ғалаба қозониб, уни амал майдонидан чиқариб ташлади.

Муҳаммад Хузарийбек ва «Исломда ҳуқуқ» муаллифларининг фикрича, Авзоъийнинг доктринаси мустаҳкам бўлмаган, истидлоли бир тизимга келтирилмаган ибтидоий даражада эди ва ҳуқуқий қарашлари кўпроқ зоҳирийлар мактабига ўхшаб кетарди⁵⁶.

Авзоъий авваллари Абу Ҳанифа ва унинг таълимотига қарши эди. Лекин Абдулло ибн Муборак воситачилиги туфайли унинг қарашлари ўзгариб, имомга нисбатан хайрихоҳ бўлди ва Макка шаҳрида у билан учрашиб фикр алмашди.

Зоҳирий мазҳаби. Ушбу мазҳабнинг асосчиси Абу Сулаймон Довуд ибн Али ибн Халаф ал-Асбаҳоний аз-Зоҳирий (818-888) ўзига хос бир ҳуқуқий қонун-қоидага асосланиб, ушбу мактабни таъсис этди. У ўзи таянган қоидага биноан Қуръон ва Пайғамбар ҳадисларининг зоҳирига (юзаки маъноларига) амал қиларди. Эркинлик билан шахсий фикр ишлатиб ижтиҳод қилиш унинг мазҳабига зид ҳисобланади.

Бундан ташқари шофиъий мактабида қўлланиб келган қиёс ва муназзам услубида (тизимли равишда) ҳуқуқий истидлолдан фойдаланиш зоҳирий мактаби томонидан бутунлай инкор этилади. Масалан, Қуръонда рибо (судхўрлик) ҳаром қилинган. Рибо икки ҳамжинс молни бир-бири билан алмаштиришда ортиқча талаб

⁵⁶ М.Хузарийдек, Тарихут-ташриъил-исломий. 195-бет.; Исломда ҳуқуқ, 58-бет.

қилиш, масалан, бир тонна буғдойни бир ярим тонна буғдойга ёки 100 грамм олтинни 120 грамм олтинга алмаштириш каби.

Пайғамбар ҳадисларига биноан рибо олти нарсада, яъни олтин, кумуш, буғдой, арпа, туз ва хурмода тақиқланган. Лекин бошқа ҳуқуқий мактаблар қиёсга асосланиб рибо қондасини бошқа ўлчанадиган ва тортиладиган жинсларга ҳам қўллаб кенгайтирганлар.

Зоҳирийлар бундай умумийлаштиришни қабул қилмай, фақат ҳадисда зикр этилган олти жинсда рибо ҳукмини жорий қиладилар. Шу йўсинда зоҳирийлар фақат бир куруқ принципга асосланиб, оқибатни ўйламасдан иш юритар ва ҳуқуқий истидлолни бир томонлама, шахсий тасаввур ва фикр деб тушунардилар. Уларнинг эътиқодича итнинг сўлаги ҳадисда тақиқлангани учун нажас ҳисобланади. Аммо унинг бавли (пешоби) эса насс мавжуд бўлмаганлиги учун нажас эмас.

Улар ижмо бўйича фақат Пайғамбар саҳобаларининг ижмоига эътибор берардилар. Зоҳирийларнинг ҳуқуқий қарашлари умумий маънода айрим жиҳатлардан ҳанбалийлар ва сунна тарафдорлари қарашларига ўхшаб кетади⁵⁷.

Зоҳирий мактабида Ибн Ҳазм Андалусий каби машҳур олимлар илмий асарлар яратиб қолдирган бўлсалар ҳам, ҳижрий V асрга келиб бу мазҳаб ўз ўрнини қўлдан берди ва тарафдорлари шофиъий ва моликий мазҳабларига ўтиб кетдилар.

Табарий мазҳаби. Ушбу мазҳабнинг асосчиси Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Жарир ибн Язид ат-Табарий (т. 224Ғ840) бўлиб, у кўпгина мамлакатларда илм таҳсил олган, илмда замонасининг тенги йўқ кишиси эди. У Қуръонни ёдлаган, саҳоба ва тобиинларнинг фикҳий усуллари ва тарихни яхши билар эди.

У ҳар хил соҳада китоблар ёзган. Унинг китоблари ўша соҳаларнинг нодир асарларидандир. Масалан, тарих бобида «Тарихи Табарий» номи билан машҳур «Тарихул-умами вал-мулук» китобини ёзди. Бу китоб араб тилида ёзилган тарих китобларнинг ичида энг ишончлиси деб тан олинган. Тафсир бобида эса «Тафсири Табарий» номи билан машҳур бўлган «Жомиъул-баён фи тафсирил-Қуръон» китобини ҳам ёзган. Шунингдек, унинг «Ихтилофул-фуқаҳо» ва охирига етказа олмаган «Таҳзибул-осор» номли китоблари ҳам бор.

У дастлаб Мисрда Рабиъ ибн Сулаймон, Молик ибн Юнус ва Бани Абдулҳикамдан шофиъий мазҳаби бўйича дарс олди. Аҳли Ироқ фикҳини эса Абу Муқотилдан ўрганди. Кейин унинг илм доираси кенгайиб ижтиҳод қила бошлади. Ўз ижтиҳоди бўйича «Латифул-қавл» ва «Китобул-Хафиф» номли китобларини ёзди. «Китобул-Хафиф»ни Муктафий вазирининг талабига кўра ёзган эди. Сўнг «Китобул-Басит» номли асарини ёзишга бошлади.

Унинг мазҳабига эргашган фақиҳлар кўп бўлиб, улардан қуйидагиларни зикр этиш мумкин:

Али ибн Абдулазиз ибн Муҳаммад ад-Дулобий. У Довуд Зоҳирийнинг мазҳабида бўлган Али ибн ал-Муғлисга раддия китоб ва «Китобу афъолин-набий» китобининг муаллифи эди.

Абулҳасан Аҳмад ибн Яҳё ал-Мунажжим ал-Мутакаллим. У Табарий мазҳаби бўйича «Ал-Мадҳал ила мазҳабит-Табарий ва нусрати мазҳабиҳи», «Китобул-ижмо» ва «Китобур-радд алал-муҳолифин» деган китобларни ёзган.

Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Абуссалж ал-Котиб.

⁵⁷ Исломда ҳуқук, 75-76 бет.; Абу Заҳра, Тарихул-мазоҳибил-исломия. 531-532 бет.

Абулҳасан ад-Дақиқий ал-Ҳалвоний.

Абулфараж ал-Муофий ибн Закариё ан-Наҳравоний. У жуда кўп илмларда етук киши бўлиб, Табарий мазҳаби бўйича замонасининг тенги йўқ олими бўлган. Табарий мазҳабида бир неча фикҳ китобларини ёзган.

Ҳижрий V асрнинг ярмигача Табарий мазҳабига амал қилиниб келган. Ундан кейин унинг мазҳаби заифлашиб йўқолиб кетган⁵⁸.

Мўътадил шиалар асосан учта мазҳабга бўлинадилар. Уларнинг асосий фарқлари имомларнинг сони нечта бўлишидан келиб чиқади. Улар жаъфария, исмоилия ва зайдия мазҳабларидир.

Жаъфарий мазҳаби. Ушбу мазҳаб тарафдорлари Алидан бошлаб, унинг авлодларидан бўлган ўн иккита имом борлигига ишонадилар. Шунинг учун улар «исноашария» (ўн икки имомлик) номи билан ҳам аталадилар. Уларнинг ақидасига биноан, ўн иккинчи имом туғилган бўлса ҳам ҳозирча у «ғоиб», яъни намоён бўлмагандир. Бир куни у зоҳир бўлиб, барча дунё аҳлини адолат ва имон сари йўллайди. Ушбу мазҳаб Эрон Ислом Республикасининг расмий мазҳаби ҳисобланади.

Жаъфарий шиалар «мутъа»⁵⁹ никоҳини қонуний деб билади, лекин зайдийлар ва фотимий (исмоилий) шиалар суннийлар каби уни ноқонуний деб биладилар. Жаъфарий олимларидан бири «ал-Хуррул-Омилий» ақидасига кўра, «бир мўмин киши фақатгина «мутъа» амалини бажаргандагина ҳақиқий мусулмон бўла олади».

Фотимийларда мутъа ёки вақтинча никоҳ қонуний эмаслиги ҳақида Сайидуно Идрис Имоиддин қаламига мансуб «Уюнул-Ахбор» номли китобда қуйидаги ривоят қайд этилган: ундан (Имом ал-Муиз Лидиниллоҳдан) мутъа ҳақида сўралганда, имом унга: «Ўзингга яқин бўлган қариндошларинг (яъни уйланишинг ҳаром бўлган кишилар) билан мутъа никоҳи амалга оширилишига розимисан? — деганда, ўша одам «Худо гувоҳ бўлсинки, рози эмасман», — деб жавоб беради. Имом унга қараб: Шу сен учун етарли, ўзинг учун танламаган қонунни, бошқалар учун танламагин»⁶⁰, деган экан.

Давлатнинг барча ички ва ташқи сиёсати, айниқса, қонунчилик ва парламент ишлари Эрон Ислом Республикаси Конституциясига кўра ислом ва ушбу мазҳаб нормаларига асосланган ҳолда олиб борилади.

Жаъфария Афғонистон, Покистон, Ҳиндистон, Ливан, Ироқ, Озарбайжонда тарқалган.

Исмоилий мазҳаби. Алидан бошлаб еттита имом борлигига ва еттинчи имом Исмоил, олтинчи имом (Жаъфар Содиқ)нинг ўғли бўлиб, ҳозирча яширин эканлигига ишонадилар. Ушбу фирқа тарафдорлари Фотимийлар раҳбарлигида Мисрни босиб олиб, Шимолий Африкада Фотимийлар (909-1171) давлатига асос солдилар ва ўша ердан туриб исмоилия мазҳабини Эрон, Хуросон ва бошқа жойларга тарқатишга уриндилар.

⁵⁸ М.Хузарийбек, Тарихут-ташриъил-исломий, 182-183 бет.

⁵⁹ Мутъа лаззат олиш учун хотинга бир миқдор пул тўлаб уйланишни англатади, бошқа ибора билан айтиладиган бўлса, вақтинча никоҳдан иборат.

⁶⁰ Исломда ҳуқуқ, 137-бет.

Исмоилийлардан бир гуруҳи – насирийлар «ғулотлар» жумласидан бўлиб, Алини худо даражасига кўтариб, имом ва унинг қилмишлари, сўзлари ва фикрлари ҳақида ҳаддан ошириб сўзлайдилар. Ушбу ҳаддан ошган гуруҳ бошқа шиа гуруҳлари, айниқса, жаъфарийлар томонидан мусулмон эканликлари инкор қилинади.

Исмоилий мазҳабига мансуб ботиний ва қарматий фирқалари исломда пайдо бўлган илк экстремистик гуруҳлардан бўлиб, қурол ишлатиш ва терроризм йўли билан ҳокимиятга эришиш учун кураш олиб бориб, жуда кўп дин ва давлат арбобларини ўлдирганлар. Абу Мансур Мотуридий, уларга қарши ғоявий кураш олиб бориб, бир қатор китоблар ёзган. Исмоилийлар Ҳиндистон, Покистон, Эрон, Афғонистон ва тоғли Бадахшонда яшайдилар.

Зайдий мазҳаби. Улар имомлар сонини камайтиради. Уларнинг фикрича бешинчи Зайд ибн Али Зайнул-Обидин бўлиб, ундан кейин келган имомлар хатоларга йўл қўйганлар. Улар ҳуқуқий масалалар бўйича суннийларга анча яқин бўлиб, Қуръон ва Суннадан кейин қиёсний шариат асослари деб биладилар, раъй, ижтиҳод ва истехсонни ҳуқуқий асос сифатида қабул қиладилар.

Улар биринчи ва иккинчи халифалар Абу Бакр ва Умарни бошқа шиалар каби хатокор деб билмайдилар ва уларга эҳтиром билан қарайдилар.

Уларнинг мазҳаб асосчилари Имом Зайд ибн Али фақиҳ ва муҳаддис эди. Унинг фикрий услуби Ибн Аби Лайло ва Абу Ҳанифа услубига яқин бўлган. Абу Ҳанифа унга хайрихоҳлик билдириб, уруш олиб борган даврида унга моддий ёрдам кўрсатган эди. Яман ўлкаси уларнинг асосий маркази ҳисобланади.

6-мавзу: ИЖТИҲОД ТУШУНЧАСИ, ТУРЛАРИ ВА ШАРТЛАРИ

Ислом ҳукукида ижтиҳод қиёс ва ижмода қўлланиладиган метод (услуб) ҳисобланади. Пайғамбар алайҳиссалом Муоз ибн Жабал ва ҳазрат Алига ижтиҳод қилишга рухсат бериб, Абдуллоҳ ибн Масъудга «Фикрингга таяниб ижтиҳод қилгин», деб тавсия этган эдилар⁶¹.

Ижтиҳод луғатда, бор тоқат ва имкониятни бирор ишни бажариш ёки бирор мақсадга эришиш учун ишлатишдир.

«Ижтиҳод» фикҳий атама сифатида фақиҳ томонидан бор имкониятни амалий ҳукмларни тафсилий далиллар, яъни асосий манбалардан чиқариб олиш учун ишлатиш ёки шариат ҳукмларини қиёс орқали Қуръон ва Суннадан белгилаб олиш демакдир.

Айрим усулул-фикҳ олимлари ижтиҳодни икки йўналишга бўлганлар: биринчиси ҳукмларни белгилаб олиб баён этишдан иборат бўлса, иккинчиси, чиқариб олинган ҳукмларни татбиқ этиш ва юз берган ҳодисалар бўйича замон тақозосига биноан белгиланмаган ҳукмларни «тахриж» этишдир.

Биринчи йўналиш «*ижтиҳоди комил*»дан иборат бўлиб, ҳукмларни шариатнинг асосий манбаларидан чиқариб олган буюк фақиҳларга хосдир.

Иккинчи йўналишга тегишли бўлган мужтаҳидлар «*тахриж*» усулини амалга оширувчи ва ҳукмларнинг *умумий қоидаларини* жузъий-амалий масалаларга татбиқ этувчи олимлардан таркиб топган. Мазкур *умумий қоидалар* асосида «комил мужтаҳидлар» томонидан ҳеч қандай фикр билдирилмаган янги масалаларнинг ҳукми аниқланади.

Комил мужтаҳид салоҳият ва мустақиллик билан амал қилиши учун бир қатор шартлар белгиланган. Биз устоз Абу Заҳра, доктор Аҳмад Шалабий, шайх Муҳаммад Хузарийбек фикрларига таянган ҳолда уларни қисқача танитиб ўтамиз⁶²:

- Биринчидан, араб тили ва адабиётини унга тегишли бўлган барча фанлар, айниқса, грамматик қоидалар, бадийъ, баён ва маъоний илмларини тилшунослик ва адабиётшунослик бўйича бир йирик мутахассис савиясида билиши шарт.

- Қуръони каримнинг оятларини, уларнинг барча луғавий ва шаръий маънолари, ҳар бирининг нозил бўлиш сабаблари, носих ва мансухи ва бошқа хусусиятларини чуқур билган бўлсин.

- Сунна (ҳадис илми)ни ҳар томонлама қамраб олиб, ҳадислар турлари, уларнинг ровийларини билиб, ривоят ва дириоят бўйича етарли маълумотга эга ва юксак ҳадисшунос даражасига кўтарилган бўлсин.

- Ижмога ўрин бўлган мавзулар ва ихтилоф юз берган масалалар бўйича чуқур маърифат эгаси бўлиб, олимларнинг билиттифоқ ижмои асосида ҳеч қандай шубҳасиз қабул қилинган масалалар (намоз, унинг ракъатлари ва адо этиш вақтлари, закот, унинг фаризаси ва миқдорлари, ҳаж ва унга тегишли одоб ва русумлар, рўза ва уни тутиш вақти, мерос асослари, шахсга ҳаром бўлган аёллар ва мутавотир хабарлар орқали ижмо асосида белгиланган бошқа ҳукмлар)ни,

⁶¹ Абу Иброҳим Исҳоқ ибн Иброҳим. Усулуш-Шоший. -Дехли, 1935. -83-бет.

⁶² Қаранг: Абу Заҳра, Абу Ҳанифа ҳаётуҳу ва осоруху – ороуху ва фикхуху; Доктор Аҳмад Шалабий, Мавсуатул-ҳазоратил-исломия, 8-жилд; Шайх Муҳаммад Хузарийбек, Тарихут-ташриъил-исломий. -Байрут, 1988.

шунингдек, саҳобалар давридан тортиб, мужтаҳид имомлар давригача ва улардан кейинги олимлар давригача исломий меъёрлар бўйича юз берган ижмоларни билган бўлсин.

Салафи солиҳ томонидан бўлиб ўтган ижмо мавзуларини билган ҳолда, саҳобалар, тобиин ва улардан кейинги буюк мужтаҳидлар ихтилофларини ҳар томонлама англаб олиши ва шу йўсинда Мадина фикҳ услуби ва Ироқ фикҳ услубини яхши тушуниши керак.

Имом Шофиъий таъкидлашича, ижтиҳод қиёснинг барча томонлари, йўл-йўриқларини билиб олишдан иборат. Ҳатто у баъзан ижтиҳодни фақат қиёсдан иборат деб билган.

Мужтаҳид қиёсни чуқур англаб олиш учун қуйидаги уч мавзу бўйича илм эгаси бўлиши керак:

Биринчидан, насслар таянчи бўлган усулларни ва улардан келиб чиқадиган ҳукмларнинг асоси бўлмиш иллатлар (сабаблар)ни яхши тушуниб олиши лозим. Ушбу иллатлар орқали фаръ асл билан боғланади.

Иккинчидан, қиёснинг барча қоида-қонунларини диққат билан ўзлаштириш, яъни қиёс учун асос бўла олмайдиган муайян ҳукмларни ташхис этиш малакасига эга бўлиш.

Учинчидан, янги ҳукм чиқариш учун асос бўладиган муайян ҳукмлардаги сабаблар ва сифатларни англаб олиш бўйича салафи солиҳ (олдин ўтган буюк олимлар) томонидан ишлатилган услубларни билиб олиши лозим.

· Фикҳий ҳукмлардан назарда тутилган мақсадларни англаб олиш. Бу ўринда шариат асосчиси томонидан инсонларнинг ҳақиқий манфаатларини кўзлаб белгиланган меъёрларни тушуниш зарур. Негаки, ислом ҳуқуқида инсон маслаҳати (манфаати) асосий қоидалардан бири ҳисобланади.

· Соғлом тушуниш ва тўғри баҳолашга қодир бўлиш. Яъни тўғри фикрни нотўғри фикрдан, ҳақиқатни унга қарши бўлган нарсалардан ажрата олиш малакасига эга бўлиш.

· Саҳиҳ ният ва соғлом эътиқодга эга бўлиш. Негаки, эзгу ният инсонни ҳақиқатга етиштирганидек, ёмон ва ёвуз ният одамни заллатга бошлаб, тўғри йўлдан адаштиради. Шунингдек, эътиқоди соғлом бўлмаган киши ҳеч қачон тўғри ва соғлом ҳукм чиқаришга эриша олмайди.

Устоз Абу Заҳра таъкидлашича, фақиҳлар ижтиҳодни етти даражага бўлганлар⁶³.

Биринчи даражадагилар, шариат бўйича мужтаҳидлар бўлиб, мустақил ижтиҳод қилиш орқали фикҳий манбалардан ҳукмларни чиқариб олиш салоҳиятига эгадирлар.

Иккинчи даражадагилар, мунтасаб, яъни нисбат берилган мужтаҳидлардан иборат бўлиб, истинбот усуллари бўйича имомлари изидан борсалар ҳам, баъзан фаръий (жузъий) масалалар бўйича унга хилоф йўл тутадилар, яъни услубда қарам, аммо жузъиётда эркиндурлар. Таҳовий, Кархий, Абу Бакр Асам шулардан эди. Масалан Кархий уйланиш бўйича қафоат (тенгдошлик ва лаёқат) масаласида ҳанафий мазҳабига қарши туради, Абу Бакр Асам турмушга чиқариш масаласида сағира (балоғатга етмаган қиз) устидан ваколат қоим бўлишда ҳанафий мазҳаби ва фақиҳлар кўпчилигига қарши туради. Шунингдек Абулқосим ва Ашҳаб Бувайтий

⁶³ Абу Заҳра, Тарихул-мазоҳибил-исломия, 320-бет.

моликий мазҳаби бўйича, ҳамда Мозиний шофиъий мазҳаби бўйича айрим фаръий масалаларда мазҳаб пешволарига қарши турадилар⁶⁴.

Учинчи даражадагилар, мазҳаб бўйича мужтаҳидлар бўлиб, усул ва фуруъ бўйича мазҳаб имомига қарши турмасдан, фақат имомдан бирон раъй ва фикр мавжуд бўлмаган масалалар бўйича ижтиҳод қилиш ваколатига эгадирлар.

Тўртинчи даражадагилар, таржих қилувчи (устун қўювчи) мужтаҳидлар (асхобут-таржих)дан иборат бўлиб, турли масалалар бўйича ривоят қилинган назарияларнинг айримларини айримларидан устун қўйиш ваколатига эгадирлар.

Бешинчи даражадагилар, истидлол қилувчилардан иборат бўлиб, бир фикрни бошқа бир фикрдан устун қўймасдан, ишончга сазовор бўлган сўзларни изоҳлаб бериб, ҳукмни таржих қилмасдан далилларни солиштириб кўрадилар, масалан, «бу ундан кўра киёсга мувофиқроқ» дейдилар ёки ривоятларни таржих қиладилар.

Абу Заҳра Ибн Обидин зикр этган гуруҳлардан 5-даражадагилар билан 4-даражадагилар ораларида фарқ аниқ эмаслиги, шунинг учун охириги уч гуруҳ фақат мухаррижлар ва таржих қилувчилар гуруҳларига қисқартирилиши кераклигини таъкидлайди.

Олтинчи даражадагилар муқаллидлар гуруҳларидан иборат бўлиб, сўзлар ва ривоятларни танлаб олиш бўйича чегараланган ижтиҳод салоҳиятига эга бўлсалар ҳам, ҳақиқатда улар тақлидчилардир. Фақат шунчаки мазҳаб соҳасида тафсир этиш ва чегарадан чиқмасдан ақлий фаолият юритиш малакасига эгалар.

Аммо қуйидаги икки гуруҳ фақат муқаллид бўлиб, фикр ҳукумларини тўплаш ва тартибга солиш ишлари билан шуғулланиб, фикрвий ижтиҳод ваколатига эга эмаслар. Улар ҳуффоз (хофизлар) табақаси ва муқаллидлар табақаларидир

Хофизлар табақаси мужтаҳидлардан эмаслар, лекин мазҳаб бўйича чиқарилган ҳукмлар ва ривоятларни билдилар, уларнинг сўзлари ижтиҳод бўйича эмас, балки нақл ва ривоят қилиш бўйича ҳужжат ҳисобланади. Улар мазҳаб соҳасида аниқ ривоятлар ва таржих соҳасида энг кучли фикрларни ривоят қилишда ишончга сазоворлар. Ибн Обидин таъкидлашича, уларда энг кучли ривоятларни кучли ва кучсизларидан ажратиб олиш салоҳияти мавжуд.

У Канз, Дуррул-мухтор ва ал-Викоя муаллифларини ушбу табақадан деб ҳисоблаган.

Муқаллидлар табақаси фақат таржих масалаларини ўз ичига олган китобларни тушунсалар ҳам, сўзлар ва ривоятлар орасида таржих қилишга қодир эмаслар. Ибн Обидин уларни «тўғрини нотўғридан ажрата ола олмайдиган, ўнг билан сўлнинг фаркига бормайдиганлар» деб тавсиф қилиб, уларнинг изидан борганларга афсус ва надомат билдирган⁶⁵.

Ҳижрий II аср бошидан IV аср ўрталарига қадар ижтиҳоднинг олтин даври ҳисобланади. Бу даврда мазҳаблари тадвин этилган ва назариялари тақлид этилган ўн уч мужтаҳид порлади.

Устоз Абу Заҳра бугунги кунда ҳақиқатан ҳам ижтиҳод эшиги ёпилганми, деган саволни текшириб ўтиб, ижтиҳод тўхтатилмаган деган фикрни қўллаб келган

⁶⁴ Абдулваҳҳоб Халлоф. Илму усулил-фикр ва хулосатут-ташриъил-исломий. 291-бет.

⁶⁵ Ибн Обидин. Раддул-мухтор. 1-жилд. -Байрут. 1994. -179-180 бет.; Абу Заҳра, Тарихул-мазоҳибил-исломия, 338-бет.

фақиҳлар, жумладан, ханбалий фақиҳларининг айрим фикрларини эслатиб ўтгандан кейин куйидагича хулоса чиқаради:

«Инсоннинг ақли ва тафаккури учун Аллоҳ очган эшикни ёпишга ҳеч ким ҳақли эмас. Бундай сўзни айтган киши қандай далил ва манбага таянади? Нега у ўзига раво кўрган ишни бошқаларга нораво деб исботламоқчи бўлади? Бундай тўсқинлик яратиш одамларни Қуръон, Сунна ва салафи солиҳ асарларидан узоклаштирди»⁶⁶.

Доктор Аҳмад Шалабий ўзининг «Мавсуатул-ҳазоратил-исломия» (Ислом тамаддуни қомуси) номли асарининг саккизинчи жилдида ҳозирги даврда ижтиҳодга ўтиш зарурияти ҳақида қуйидаги фикрни билдиради:

«Бугунги кунда ўз фикрларини билдириш, Қуръон ва ҳадисларга мурожаат қилиш, шароит ўзгариши оқибатида ҳосил бўлган янги ҳуқуқий муаммолар бўйича ижтиҳодга даъват қилувчи янги бир оқим юзага келган. У таъкидлашича, ушбу аср (XX аср) бошларигача ижтиҳод қилиш зарурлиги бўйича ҳеч қандай фикр мавжуд эмасди. Кейинроқ Шайх Муҳаммад Абдуҳ ушбу масалани кўтарди. Бундай фикр замон талабини тушунмаган кишиларга ёқмаган бўлса ҳам, аста-секин ўз йўлини топа борди ва катта олимлар ижтиҳод қилиш зарурлиги ҳақида очикдан очик сўз юрита бошладилар. Бора-бора ушбу ғояни қўллаб-қувватловчилар сони ошиб борди. Бу эса ижтиҳод учун янги бир босқич ҳисобланади.

Бугунги кунда ислом ҳуқуқи соҳасида бир қатор замонавий муаммоларни ечиш учун ижтиҳоддан фойдаланиш ғояси ҳомийларидан бири суданлик ҳуқуқшунос олим, қиёсий қонуншунослик ва жиноят ҳуқуқи бўйича мутахассис доктор Абдулло Аҳмад ан-Наим араб ва инглиз тилларида нашр этилган ўзининг бир қатор ҳуқуқий илмий асарлари билан машҳур. Унинг «Нахва татвийрит-ташриъил-исломий» китобида таъкидланганидек, бугунги кунда бир қатор ҳозирги замон муаммолари ўз ечимини топмаган. Шунинг учун у ижтиҳод йўлига қўйилган тўсиқларни олиб ташлаш зарурлигини тавсия қилиб, бу ўринда саҳобаларнинг энг буюкларидан бири бўлмиш Умар ибн Хаттоб услубидан фойдаланишга чақиради.

Унинг таъкидлашича, Ҳазрат Умар ўз даврининг шароитидан келиб чиқиб, шахсий фикрга таянган ҳолда ижтиҳод қилган эди⁶⁷.

Мисрлик атоқли олим доктор Муҳаммад Хусайн Ҳайкал «Ал-Форук Умар» номли китобида бу ҳақда шундай деб ёзади:

«Ҳазрат Умар иймони кучлилиги ва Расулуллоҳнинг изчил издоши бўлгани сабабли, нассга қарши бўлган ҳолларда ҳам жасорат билан ижтиҳодга қўл урарди»⁶⁸.

Ижтиҳод билан боғлиқ ислом ҳуқуқининг асосий мақсадлари ва муносабатларда ҳаққуллоҳ ва ҳаққул-абд тушунчаларига ўта муҳимдир.

«Ҳуқуқ терминологияси» номли луғатномада шариат ислом ёки бошқа ҳар бир самовий диннинг барча ахлоқий, эътиқодий ва ҳуқуқий нормаларидан иборат деб изоҳланган. Шариат ёки шаръ фикҳий (ҳуқуқий) атама сифатида қонун маъносида ифодаланган⁶⁹.

⁶⁶ Доктор Аҳмад Шалабий. Мавсуатул-ҳазоратил-исломия, 8-жилд.

⁶⁷ Ислом қонунчилигини ривожлантириш йўлида. 5-6 бет.

⁶⁸ Доктор Муҳаммад Хусайн Ҳайкал, Ал-Форук Умар. 2-жилд. -Қоҳира, 1965. -282-бет.

⁶⁹ Доктор М.Ж.Жаъфарий Лангрўдий, «Ҳуқуқ терминологияси». -Техрон: 1376 х.й., -386-бет.

Шариат инсонларнинг бешта асосий манфаатларини муҳофаза қилишга қаратилган. Улар қуйидагилардан иборат:

1. динни муҳофаза қилиш;
2. ҳаётни муҳофаза қилиш;
3. ақлни муҳофаза қилиш;
4. насл ва авлодни муҳофаза қилиш;
5. молу мулкни муҳофаза қилиш.

7-мавзу: УСУЛУЛ-ФИҚҲ ИЛМИ, РИВОЖЛАНИШ ТАРИХИ ВА ЙЎНАЛИШЛАРИ

Фиқҳ икки асосий қисмга бўлинади: усулул-фиқҳ ва фуруъул-фиқҳ.

Усулул-фиқҳ Ибн Ҳумом (в. 861/1456) «ат-Таҳрир» китобида изоҳлаб берганидек, асосий манбалардан ҳукмларни чиқариб олиш йўллариини белгилаб берувчи қоидаларни билиб олишдир.

Фуруъул-фиқҳ эса усулул-фиқҳда белгилаб берилган қоида ва усуллар орқали асосий манбалардан чиқариб олинган фаръий (амалий) ҳукмлар мажмуаси бўлиб, фиқҳ илмининг тармоқлари ёки соҳаларини ташкил этади.

Усулул-фиқҳ бир қатор қоида ва услублардан иборат бўлиб, фақиҳлар фақат унда белгиланган қоидаларга асосланган ҳолда ҳукмларни истинбот қилишади.

И.Табарий фикрича, «усулул-фиқҳ» ёки «усул» номи билан юритиладиган фанга асос солишдан мақсад, шариат ҳукмларини белгилаб олиш жараёнида юзага келган қоидалар ва ҳолатларни классификация қилиш (таснифлаш) ва умумийлаштириш эди. Ушбу фаннинг қоидаларини яхши англаб олиш ижтиҳод қилишга ёрдам беради. Шу сабабдан усул илми фиқҳ илмининг бир бўлаги ҳисобланади⁷⁰.

Муҳаммад Хузарийбекнинг фикрича, биринчи бўлиб усулул-фиқҳ зарурлигини англаб етган олим Имом Муҳаммад ибн Идрис аш-Шофиъий (в. 204/818) бўлиб, «Китобул-Умм»га муқаддима сифатида киритилган ўзининг «ар-Рисола» номли асарида ушбу фаннинг асосий атамаларини ёритиб ўтган⁷¹.

Аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак, Имом Шофиъий усулул-фиқҳ бўйича истинбот қоидаларини ўзи яратиб ижод қилгани йўқ, балки фақиҳлар ишлатган манҳажлар - метод ва услубларни тўплаб бирлаштирди ва уни бир илмий тизимга солди.

Усулул-фиқҳ - инсоният тарихида биринчи бўлиб ислом олимлари кашф қилган илмдир.

Маълумки, ҳар бир жамиятдаги ижтимоий ҳуқуқий муносабатлар муайян нормалар билан тартибга солинади. Бундай нормалар инсоният тарихида шаклланган барча жамият, тузум ва давлатларда урф-одат, қонунларнинг буйруғи, судьяларнинг ҳукми, давлат қонуни сифатида мавжуд бўлган. Лекин уларда ушбу нормаларнинг юзага келиш жараёни, чиқарилиш тартиби ишлаб чиқилмаган эди. Ислом илмлари ривожланиш жараёнида олимлар ушбу жиҳатга эътибор қаратиб, усулул-фиқҳ илмини кашф қилишган.

Шунга қўра, усулул-фиқҳ далиллардан шариат нормаларини чиқариш жараёнини ўрганадиган илмдир. Яъни, мужтаҳид олимларнинг ҳукм чиқаришларидаги услуби, асосланган принцип ва қоидалари, Қуръон ва ҳадислардаги ҳукмларни шарҳлаш ва бошқа ҳукм чиқариш услубларини ўргатадиган илмдир.

Усулул-фиқҳ илмига ҳанафий мазҳабининг йирик олимларидан Ибн Ҳумом «манбалардан ҳукмларни чиқариб олиш йўллариини белгилаб берувчи қоидаларни

⁷⁰ И.Табарий, Эрондаги дунёқарашлар ва ижтимоий ҳаракатлар ҳақида текширишлар. -Кобул: Давлат чоп ва нашр қўмитаси, 1361 х.й. -Б.221.

⁷¹ Шайх Муҳаммад Хузарийбек, Тарихут-ташриъил-исломий. -Байрут: 1988. -Б.146.

ўргатадиган илмдир», дея таъриф беради. Бошқача қилиб айтганда, усулул-фикҳ шаръий манбалардан ҳукм чиқариш йўллари ва ҳукм чиқаришга муносиб шахсларни ўрганадиган илмдир.

Демак, усулул-фикҳ мухтаҳид олимларни тарбияладиган илмдир. Шунга кўра усулул-фикҳни тўғри ўргатсак мужтаҳид ёки уларнинг даражасидаги олимлар шаклланадими, деган ҳақли савол туғилади. Назарий жиҳатдан бу саволга ижобий жавоб бериш мумкин бўлсада, амалда бунинг имкони йўқ. Чунки ушбу илмдаги маълумотлар фақат қоидалар билан чекланган ва қайта ишлаб, тўлдириб борилмаган. Шу сабабли ҳам ҳозирги кунда баъзи олимлар усулул-фикҳни янгилаш зарур деган фикрларни лигари суришмоқда.

Усулул-фикҳ илмига имом Муҳаммад ибн Идрис аш-Шофеъий асос солган. Бунга Абдурраҳмон ибн Маҳдийдан келган хат туртки бўлган. Хатда ёзилишича ўша пайтда баъзи одамларнинг Куръон ва ҳадислардан нотўғри фойдаланиб, улардан ҳукм чиқаришлари кўп содир бўлиб турган. Имом Шофеъийдан ушбу муаммони ҳал қилиш бўйича бирор кўрсатма беришини илтимос қилинади. Натижада имом Шофеъий ушбу хатга жавобан бир хат ёзади. Ушбу хатда Куръоннинг манба эканлиги, ундаги сўзларнинг ифодасининг кенг камровли (омм) ва тор доирада эканлиги (хос), ҳукмларни бекор қилиш (насх), Пайғамбаримизнинг хатти-ҳаракатлари ва уларнинг ҳуқуқий аҳамияти, ижмоъ, хабарлар ва уларнинг турлари ҳамда далил сифатидаги ўрни, киёс, истехсон, ижтиҳод ва бошқа масалаларни атрофлича ёритган. Кейинчалик ушбу хат усулул-фикҳ бўйича ёзилган илк асар бўлиб, ҳозирги кунда «ар-Рисола» (хат) номи билан машҳур. Шу билан имом Шофеъий усулул-фикҳ илмининг асосчиси сифатида эътироф этилган.

Имом Шофеъий даврида шаклланган бўлсада, бу олдинги даврда унинг йўқлигини кўрсатмайди. Ҳар бир мужтаҳид саҳобанинг ўз усули фикҳи бўлган, лекин улар буни ёзишмаган. Имом Шофеъий эса биринчи бўлиб, ушбу қоидаларини қоғозга туширган эди.

Кейинги даврларда муткаллимлар, фақиҳлар ва мутааххир олимлар томонидан усулул-фикҳ илми ривожлантирилиб, бу борада асарлар ёзилган.

Бу илм Мовароуннаҳрга ҳам кириб келиб, ҳанафий мазҳаби бўйича минтақада ёзилган ва бизга етиб келган энг қадимий асар бу Абу Зайд ад-Дабусийнинг “Тақвим ал-адилла” асаридир. Тўғри ундан олдин Абу Мансур ал-Мотуридийнинг “Маъхаз аш-шаръ” номли усулул-фикҳга тегишли асари бўлганлиги нақл қилинган бўлса ҳам унинг асари бизга етиб келмаган. Аммо ундан нақл қилинган парчалар ва ал-Мотридийнинг усул бўйича қарашларини кейинги давр олимларининг асарлари ва ўзининг бошқа тафсир ва калом илмига тегишли асарлар ичида топиш мумкин.

Юқорида айтиб ўтганимиздек усулул-фикҳ манбалардан ҳукм чиқариш қоидаларини ўрганади.

Усулул-фикҳ илмида асосий эътибор 3 та нарсага қаратилади:

- ✓ далиллар ёки манбалар (адилла);
- ✓ ушбу далиллардан ҳукм чиқариш йўллари ва қоидалари (кавоид истихроҷ ал-аҳком);
- ✓ далиллардан ҳукм чиқариш ваколати ва ушбу ваколатга эга бўлган шахс (мустадилл, ҳоким, мажтаҳид, муфтий).

Шу билан бирга ҳозирги кунда усулул-фикҳ китобларида қуйидаги мавзулар ўрганилади:

- далиллар ёки манбалар;
- ҳукм ва турлари;
- далиллардан ҳукм чиқариш қоидалари (луғавий қоидалар);
- далиллар ўртасидаги таъоруз ва таржиҳ қилиш йўллари;
- ҳоким ёки шореъ;
- маҳкум ғалайҳ;
- маҳкум биҳ;
- мақсадлар;
- ижтиҳод ва тақлид.

Имом Шофеъийдан сўнг усулул-фикҳ бўйича йўналишлар иккига бўлинади:

1. Мутакаллимлар (шофеъийлар ва жумҳур) йўналиши - бу йўналиш Имом Шофеъийга мансуб назарий йўналиш бўлиб, мазҳаблардаги фаръий ҳукмларни аралаштирмасдан фақат асосий қоидаларни белгилаб беради. Ушбу соҳа бўйича кўп мутакаллим олимлар иш олиб борганликлари учун, уни мутакаллимлар йўналиши деб ҳам атайдилар. Бу йўналишда қуйидаги асарлар машҳур:

- Муҳаммад ибн Идрис аш-Шофеъий (204/819) – ар-Рисола, Ихтилоф ал-ҳадис;

- Исмоил ибн Яҳё ал-Музаний (264/878) – ал-Амр ва ан-наҳй ало мазҳаб аш-Шофеъий;

- Абу Бакр ал-Боқиллоний (403/1012) – ат-Такриб ва ал-иршод;

- Қози Абдулжаббор (415/1024) – ал-Ўамд;

- Абулҳусайн ал-Басрий (436/1044) – ал-Муътамад;

- Ибн Ҳазм ал-Андалусий (456/1064) – ал-Иҳком фи усул ал-аҳком, ан-Нубаз фи усул ал-фикҳ аз-зоҳирий, Мулаххас ибтол ал-қиёс ва ар-раъй ва ал-истеҳсон ва ат-тақлид ва ат-таълил;

- Абулвалид ал-Божий (474/1081) – ал-Ишора фи усул ал-фикҳ;

- Абу Исҳоқ аш-Шерозий (476/1083) – ал-Лумаъ, ат-Табсира фи усул аш-шофеъийя;

- Имомулҳарамайн Абулмаъолий Абдулмалик ал-Жувайний (478/1085) – ал-Бурҳон, ал-Варақот;

- Абулмузаффар Мансур ибн Муҳаммад ас-Самъоний (489/1096) – Қавотиъ ал-адилла;

- Абу Ҳомид ал-Ғаззолий (505/1111) – ал-Мустасфо, Шифо ал-ғалил, ал-Манхул;

- Фаҳруддин ар-Розий (606/1209) – ал-Маҳсул;

- Сайфуддин ал-Омидий (631/1234) – Иҳком ал-аҳком

2. Ҳанафийлар йўналиши эса амалий йўналиш бўлиб, улар мазҳаб имомларидан нақл қилинган масалалар асосида усул қоидаларини ишлаб чиқишган. Олимлар фикрига кўра, усулул-фикҳ бўйича ҳанафийлар йўналиши умуман фикҳий-ҳуқуқий тафаккурнинг кучайишига ёрдам бериб келган. Кейинроқ барча мазҳаблар (моликий, шофеъий, ҳанбалийлар ва жаъфарий шиа мазҳаби) ҳам ҳанафийлар йўналишидан фойдаланиб ўз мазҳабларида усул бўйича китоблар ёзиб келганлар. Бу йўналишда қуйидаги асарлар ёзилган:

- Абу Яъқуб Исҳоқ ибн Иброҳим аш-Шоший (325/936) – Усул аш-Шоший;

- Абу Али Низомуддин Аҳмад аш-Шоший (344/955) – Усул аш-Шоший;
- Абу Мансур ал-Мотуридий (330/942) – Маъхаз аш-шароий;
- Абдуллоҳ ибн ал-Ҳусайн ал-Кархий (340/951) – Усул ал-Кархий;
- Абу Бакр Аҳмад ибн Али ар-Розий ал-Жассос (370/980) - ал-Фусул фи ал-усул;

- Абу Зайд ад-Дабусий (430/1039) - Таквим ал-адилла, Таъсис ан-назар;
- Фахрулислом ал-Баздавий (483/1090) – Усул ал-Баздавий;
- Шамсулаимма ас-Сарахсий (490/1097) – Усул ас-Сарахсий;
- Ҳусомуддин ал-Ахсикатий (644/1247) – ал-Мунтахаб фи усул ал-мазҳаб;
- Абулбаракат ан-Насафий (710/1310) – Манор ал-анвор, Кашф ал-асрор;
- Абдулазиз ал-Бухорий (730/1330) – Кашф ал-асрор.

3. Охирги давр (мутааххир) олимларнинг йўналиши олдинги икки йўналишни қўшиб, фарқли томонлари кўрсатиш билан кифояланишган. Бундай йўсинда асар ёзганлардан қуйидагилар:

- Музаффаруддин ас-Соъатий (694/1295) – Бадиъ ан-низом байна «Усул ал-Баздавий» ва «ал-Иҳком»;
- Садрушшариъа Убайдулла ибн Масъуд (747/1346) - ат-Танқиҳ, ат-Тавзиҳ;
- Тожуддин ас-Субкий (771/1369) – Жамъ ал-жавомий;
- Саъдуддин ат-Тафтазоний (792/1390) – ат-Талвиҳ;
- Ибн Ҳумом (861/1457) – ат-Таҳрир;
- Муҳиббуддин ибн Абдулшакур (1113/1701) – Мусаллам ас-субут

4. Тўртинчи йўналиш усулул-фикҳда асосий эътиборни шариат аҳкомларини жорий қилишда шореънинг мақсадлари, манфаат ва зарар каби тушунчаларига ва ҳуқуқ фалсафасига қаратади. Бу йўналишда биринчи бўлиб имом аш-Шотибий қалам тебратган.

- аш-Шотибий (790/1388) - Мувафақот.

8-мавзу: ИСЛОМ ҲУҚУҚИДА МАНБАЛАР

Усулул-фикҳ энг муҳим мавзулардан бири бу ислом ҳуқуқи манбюаларидир.

Ғарб ҳуқуқи дунёвий тизим бўлгани сабабли унинг манбалари қонунлар ва урф-одатлардан иборатдир. Аммо ислом ҳуқуқи дунёвий ҳуқуқ бўлгани ҳолда диний моҳиятга эга бўлгани учун ўзининг сарчашмасини илоҳий манбадан олади. Бу эса Ғарб ҳуқуқи билан унинг асосий фарқини кўрсатади. Ислом ҳуқуқининг асосий манбалари буюк фақиҳлар томонидан яқдиллик билан тўртта деб тан олинган. Усулул-фикҳда манбалар «адилла» (далиллар) ёки «адиллаи тафсилия» (тафсилий далиллар) атамалари билан ифодаланади. Мазкур тўртта асосий манбаларни бирма-бир кўриб чиқамиз:

Биринчи манба: Қуръони карим. Қуръони карим 23 йил - рисолат даври (610-632)да Пайғамбаримиз Ҳазрат Муҳаммад алайҳиссаломга Аллоҳ томонидан нозил қилинган илоҳий китоб бўлиб, 114 сура, 6210 оят, 77434 сўздан таркиб топган.

Қуръон сураларининг 95 таси 13 йил давомида Макка шаҳрида нозил бўлиб, «маккий суралар» деб аталади. Уларнинг учдан бир қисми, яъни 19 таси, 622-йили юз берган ҳижратдан кейин 10 йил давомида Мадинада нозил бўлиб, «маданий суралар» деб қабул қилинган.

Айтиб ўтилган бу икки хил сураларнинг фарқлари шундан иборатки, Маккада нозил қилинган оятлар кўпинча эътиқодий масалалар, ибодатлар, олий ахлоқий фазилатлар, эркин фикрлилик, илму тафаккурни тарғиб қилишга қаратилган. Уларда кўпинча «Эй иймон келтирганлар, Эй мўминлар!» деб хитоб этилади.

Мадинада нозил бўлган оятлар, фикҳий аҳком - муомалот, жиноят ва жазо, оилавий муносабатлар, сулҳу тинчлик битимлари ва мусулмонлараро бошқа муносабатларга тегишли бўлиб, уларда асосан «Ё айюҳаннос!» (Эй одамлар, эй инсонлар) деб хитоб этилади.

Қуръони карим уч марта тўпланган:

Биринчи марта: Пайғамбаримиз ҳаётлик чоғларида ваҳий котиблари орқали ёзилган оятлар ва сураларни Пайғамбар (а.с.) уйларида сақлаш ва улар томонидан сураларни ўз ўрнига қўйиш даври эди.

Иккинчи марта: халифа Абу Бакр даврида Ҳазрат Умар таклифига биноан Зайд ибн Собит раҳбарлигида тайин этилган ҳайъат томонидан Қуръоннинг барча оятларини бирлаштириб тўплаш даври.

Учинчи марта: Ҳазрат Усмон даврида бутун ислом дунёсида қироатни бирлаштириш учун мусхаф шаклида қабул қилинган Қуръондан нусхалар кўчириб тарқатиш даври. Ўзбекистон мусулмонлари идорасига тегишли қўлёзмалар фондида сақланаётган Усмон Мусхафи нусхаси мазкур нусхалардан биридир.

Қуръонда фикҳий-ҳуқуқий масалаларга кўпинча умумий ёндашилади ва айрим масалалар, масалан, ҳуқуқулло муфассал шаклда ёритиб берилади.

Машҳур фикҳшунос олим Абдулваҳҳоб Халлоф кўрсатишича, фикҳий-ҳуқуқий масалалар бўйича Қуръонда қуйидаги соҳаларда оятлар мавжуд:

1. Ҳақуллоҳ (амалий ибодатлар) бўйича - 140 оят.

2. Шахсий ҳуқуқ (оила, талоқ, васият ва бошқалар бўйича - 70 оят.

3. Муомалот ёки фуқаролик ҳуқуқи (олди-сотди, ижара, гаров, қарз, ширкат ва бошқалар) бўйича - 70 оят;

4. Жиноят ва жазо бўйича - 30 оят.

5. Суд, суд жараёни, гувоҳлик ва унга боғлиқ бўлган масалалар бўйича - 20 оят⁷².

6. Бизнинг фикримизча, давлат ҳуқуқи соҳаси бўйича - 3 оят мавжуд. Ҳаммаси бўлиб Қуръонда - 333 та ҳуқуқий оят бор.

Қуръоннинг бошқа илоҳий китоблардан асосий фарқи шундан иборатки, у фақатгина ақидавий-ғоявий манба эмас, балки қонун ва ахлоқ ҳамдир. Машҳур файласуф Ибн Рушд (в. 595F1168) фикрича, бу Қуръоннинг буюк мўъжизаси ҳисобланади⁷³.

Иккинчи манба: Сунна. «Сунна» лугатда йўл-йўриқ маъносида бўлиб, фикҳий атама сифатида ислом Пайғамбарининг сўзлари, феъллари (амаллари) ва тақрирлари яъни тасдиқлари, шунингдек, саҳобаларнинг сўзлари ва амаллари мажмуидан иборат.

Қуръондан кейин ислом ҳуқуқининг иккинчи манбаи Суннати набавийя (Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг сунналари) ҳисобланади. Ул зотнинг ўзлари бундай деган эдилар: «Сизлар учун икки нарсa қолдирдим, модомики уларга амал қилиб юрсангизлар, ҳеч қачон адашмайсизлар. Улар Аллоҳнинг китоби ва менинг суннатимдир». Шубҳасиз, Ҳазрат Муҳаммад (с.а.в.) Аллоҳнинг танланган вакили, буюк элчиси ва таблиғотчиси (тарғиботчиси) эди. Қуръони каримда бундай дейилади: «Эй Пайғамбар, Аллоҳ томонидан сенга нозил этилган (юборилган, туширилган) нарсаларни таблиғ қилгин (одамларга етказгин)»⁷⁴.

Тадқиқотчи олимлар, жумладан, доктор Аҳмад Шалабий Суннани икки турга бўлиб ўрганган.

Биринчи тури шундан иборатки, агар бирор иш қилинмоқчи бўлса, яратувчи томонидан ўша ишга тегишли фикр Пайғамбарга ваҳий (ваҳйи хафий) орқали билдирилади. Пайғамбар (а.с.) уни ўз сўзлари орқали баён этади. Бу ваҳий, яъни ваҳйи хафийнинг Қуръон оятлари, яъни ваҳйи жалийдан фарқи шундаки, Қуръон оятларининг ҳам мазмуни ва ҳам ибораси Аллоҳ томонидан Жаброил орқали юборилган бўлади.

Суннанинг иккинчи тури шундан иборатки, агар мусулмонлар ҳаётига тегишли бирон бир янгилик киритиш зарурати сезилса, лекин уни ҳал қилиш учун Пайғамбар (а.с.)га ваҳий келмаса, бундай аҳволда Пайғамбарга ижтиҳод қилиш, яъни масалани ўз шахсий фикри асосида ечиш учун рухсат берилган ҳисобланади. Ўшанда Пайғамбар (а.с.) ижтиҳод қилиб, саҳобалар билан кенгаш — маслаҳат ўтказиб, бир тўхтамга келади.

Агар Пайғамбар томонидан қабул қилинган қарор ва билдирилган фикр Қуръон оятлари орқали тўғриланса, Сунна (Пайғамбар (а.с.)нинг сўзи ёки қабул қилган қарори) Қуръон орқали мансوخ бўлади, яъни бекор қилинади ва Қуръоннинг ҳукми амалга оширилади.

⁷² Абдулваҳҳоб Халлоф, Илму усулил-фикҳ ва хулосати-ташриъил-исломий. -Қоҳира: 1950. -293-294 бетлар.

⁷³ Шайх Муҳаммад Хузайибек, Тарихут-ташриъил-исломий. -Байрут: 1988. -24-бет.

⁷⁴ Моида сураси, 67-оят

Масалан, Бадр урушида Пайғамбар (а.с.) ва саҳобалар душманнинг 70 та аскарини асир олиб, уруш тугамасидан бурун маълум товон эвазига ўша 70 асирни бўшатиб юборгандилар. Албатта озод бўлган асирлар душман сафига қўшилиб, уларни кучайтирарди. Ўшанда куйидаги оят нозил бўлиб, душманлар устидан ғалаба қатъий бўлмагунча, асирларни қўйиб юборишга рухсат йўқлигини таъкидлади. Таржимаси: «Бирор Пайғамбар учун, то ерда (душманларга) зарба бермагунча, асирларга эга бўлиш мумкин эмас. (Сиз - мўминлар) дунё матоини истайсизлар. Аллоҳ эса (сизлар учун) охиратни истайди. Аллоҳ қудратли ва ҳикматли зотдир»⁷⁵.

Аммо агар Пайғамбар бир инсон сифатида баъзи бир ишларни бажарса шариат манбаи ёки шариат қонуни ҳисобланмайди. Масалан, Пайғамбар бир таомни бошқа бир таомдан устун қўйса ёки бир либосни ёқтирса, бундай ишлар ташриъ эмас, яъни шариат ҳукмларига кирмайди. Мусулмонлар хоҳлаганларидек еб-ичиб, кийишлари мумкин (албатта ислом қоидалари доирасида).

Мусулмонлар Пайғамбарда юз берадиган бундай икки хил ҳолатни билармидилар? Албатта билардилар, масалан, Бадр уруши бўлиб ўтадиган жой ҳақида саҳобалардан бири – Ҳубоб ибн Мунзир: «Бу Аллоҳдан ваҳий бўлганми ёки ўзингизнинг ижтиҳодингизми? деб ундан сўраганда, Пайғамбар «Ўзимнинг ижтиҳодим» деб жавоб берди.

— «Ғап шундай бўлса, менимча Бадр қудуғи ёнига жойлашсак яхшироқ бўларди».

Бошқа мусулмонлар ҳам Ҳубоб ибн Мунзирни қўллагандан кейин, Бадр қудуғи ёнига жойлашиш учун рухсат берилди.

Суннанинг қонун тузиш салоҳияти. Пайғамбар Қуръоннинг шарҳловчиси сифатида ташриъ қилиш (қонун тузиш) ваколатига эга бўлган. Шунга биноан Сунна ташриъ бўйича икки асосий соҳани қамраб олади:

Биринчи соҳа Қуръонда зикр этилган ҳукмларни ёритиб беришга боғлиқ.

Иккинчи соҳа Қуръонда кўрсатилмаган ҳукмларнинг ташриъига боғлиқ бўлади.

Биринчи соҳада Сунна Қуръони карим оятларини тафсир ва таъвил қилади, мужмал ибораларини изоҳлайди, умумий маънога эга бўлганини хослаштиради, мутлақ, яъни қайду шартсиз оятларга қайду шарт қўяди. Баъзи бир мисоллар: Қуръонда «Намоз ўқинглар» деб амр қилинган, лекин намозларнинг сони, сифати, рақъатларининг сони Пайғамбар томонидан белгилаб ва амалда кўрсатиб берилган. Бу эса мужмал иборани изоҳлаш мисolidир.

Умумий мазмунни хос қилишга мисол: Қуръонда мерос тизими умумий маънода келган, лекин Пайғамбар мерос олиш учун дин бирлиги, қотил бўлмаслик ва қул бўлмасликни шарт қилиб қўйиб, уни хослаштирган. Масалан, отасини ўлдирган ёки ноҳақ йўл билан унинг ўлимига сабаб бўлган фарзанд отасидан мерос олиш ҳуқуқидан маҳрум бўлади ва шу қабилар.

Иккинчи соҳада Суннага тегишли баҳс: Зарурат чоғида Қуръонда айтилмаган бирон-бир янги ҳукми Сунна белгилаб беради. Бу ўринда баъзи ҳукмлар Пайғамбардан ваҳйи ҳафий (илҳомга ўхшаш ҳолат) орқали содир бўлган ва баъзилари унинг ижтиҳоди ва шахсий фикридан келиб чиққан. Албаттаки, Пайғамбар ижтиҳод қилишда ҳам ислом руҳи ва фалсафасини назарда тутарди.

⁷⁵ Анфол сураси, 67-оят

Бу ўринда кўп мисоллар келтириш мумкин. Масалан, жадда (буви)га меросдан олтидан бир ҳисса бериш, никоҳ битимининг тўғри бўлиши учун гувоҳлар шартлиги, бадан аъзолари хуни, яъни баҳосини белгилаш, шунингдек, урф асосида амал қилинганда унинг тўғрилигини тасдиқлаш каби⁷⁶.

Ҳадис илми ёки ҳадисшунослик. Ҳадис Суннанинг асосий қисми, яъни Пайғамбаримиздан ривоят қилинган сўзларни ифодалайди. Лекин баъзи бир тадқиқотчи олимлар, жумладан, ал-Азҳар ислом университетининг вакили доктор ал-Ҳусайний Абдулмажид Ҳошим Сунна, ҳадис, хабар ва асарни бир маънода, яъни Пайғамбар томонидан асос солинган йўл-йўриқ, унинг сўзлари, ундан, саҳобалар ва тобииндан етиб келган барча ривоятларни ўз ичига олади, деб таъкидлайди⁷⁷.

Арабистон, айниқса, Пайғамбарнинг шаҳри деб тан олинган Мадина шаҳрида саҳобалар кўплиги туфайли ҳадис ровийлари кўп эди ва ҳар доим ҳадислар ривоят қилиниб турарди. Ироқ ўлкасига эса саҳобалар Ҳазрат Умар даврида юборилди ва ундан кейин сиёсий ҳодисалар ва урушлар кўплиги сабабли, Ироқ ҳадис ровийларини етарли даражада жалб этишга муваффақ бўлмади.

Ироқ турли-туман ақидавий йўналишлар ва сиёсий ҳаракатларнинг минтақаси бўлганлиги сабабли, чексиз қарама-қаршиликлар марказига айланди. Исломга қарши гуруҳлар турли-туман тўқима ҳадисларни яратиб, Пайғамбарга нисбат бера бошлаган эдилар. Бундан келиб чиққан мураккаб муаммолар ҳадисларни саралаш, яъни ҳақиқий ҳадисларни жаълий (тўқима) ҳадислардан ажратиб олиш заруратини юзага келтирди. Бу мақсадга эришиш учун бир қатор усул ва қоидалар ишлаб чиқилиб, илмул-ҳадис, яъни ҳадисшунослик илмига асос солинди.

Ҳадис илми икки турга бўлинади.

Биринчиси, ривоятул-ҳадис Пайғамбардан ривоят қилинган унинг сўзлари, амаллари, тасдиқлари, унинг олий ахлоқи фазилатлари ва бошқа сифатларини, шунингдек, саҳобалар ва тобиинга нисбат берилган нарсаларни ўрганади.

Иккинчиси, диroyтул-ҳадис ҳадис ва Суннани ривоят қилишда фойдаланиладиган усул ва қоидаи ўрганади.

«Диroyт» сўзи бир нарсани том маънода тушуниб олишдир. Диroyтул-ҳадис «мусталаҳул-ҳадис», «усули ҳадис» илми ёки ривоятул-ҳадис илмининг усуллари деб ҳам аталади. Яъни ҳадисшунослар ровийлар ва ҳадислар матнини ўрганиш учун келишиб олган қоида ва усуллардир.

Ҳадис илмида, жумладан, қуйидаги атамалар ишлатилади:

Санад: Ҳадис ровийлари ва ташувчилари силсиласи.

Матн: Ҳадис мазмунини ифодаловчи иборалар - сўзлар.

Умумий маънода ҳадислар уч турга: саҳиҳ, ҳасан, заифга бўлинади.

Сунна ва Пайғамбар ҳадисларини тўплаб, уларни жаълий (тўқима) ҳадислардан ажратиб олиш бўйича ватандош алломаларимиз Имом Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий (810-870) ва Имом Муҳаммад ибн Исо Термизий (815-892) унутилмас ҳисса қўшиб, ўзларидан абадий ва барҳаёт асарлар қолдирганлар.

⁷⁶ Доктор Аҳмад Шалабий, Исломий тафаккурда суд ва қоида, 156-157 бетлар.

⁷⁷ Доктор Ҳусайний Абдулмажид Ҳошим. Усулул-ҳадисин-набавий, улумуҳу ва мақойисуҳу (Пайғамбар ҳадисларини ўрганиш усуллари, илмлари, мезонлар). -Қоҳира: Доруш-шуруқ, 1988. -23-бет.

Масалан, Имом Бухорийнинг шоҳ асари «ал-Жомий ас-саҳиҳ» Қуръондан кейин энг мўътабар ва ишонарли китоб сифатида қабул қилинган.

Учинчи манба: ижмо. «Ижмо» сўзи иттифоқ ва келишув маъносида ишлатилади. Фикҳий атама сифатида «ижмо, одиллик сифати ва мужтаҳидлик малакасига эга бўлган бир давр олимларининг муайян ҳукмлар бўйича келишувидан иборатдир».

Ижмо, Суннадан кейин фикҳ - ислом ҳуқуқининг учинчи асосий манбаи бўлиб, у орқали белгиланган ҳукмларга амал қилиш вожиб бўлади. Ғаззолий фикрича, ижмо мазҳабий масала бўйича Муҳаммад умматининг иттифоқи - келишувидир.

Умумий маънода «Исломда ҳуқуқ» китоби муаллифлари⁷⁸ фикрича ижмо икки қисмга бўлинади:

1. Ижмоул-умма (уммат ижмои), яъни ислом жамоасининг келишуви;
2. Ижоул-аимма (Имомлар — олимлар ижмои), яъни уммат имомлари бўлмиш фикҳ илмининг буюк олимлари келишуви.

Ижмоул-уммага мисол, ҳаж ибодати маросимининг жузъиёти барча мусулмонлар томонидан бир хил ижро этилишидир.

Олимлар ижмои ҳам икки хил бўлади:

Биринчиси, оят ёки ҳадисларни изоҳлаш бўйича келишув. Масалан, вафот этган кишининг зиммасида қолган қарзларини, марҳумдан қолган молу мулк (тарака)ни ворисларга бўлиб беришдан олдин қарз эгаларига тўлаш зарурлиги таъкидланган оятлар бўйича келишув.

Иккинчиси, ҳуқуқий усул ва қоидалар сифатида бир қатор мўжаз ва қисқа иборалар мажмуи бўйича келишув бўлиб, уларда бирон бир оят ёки ҳадисга асосланганлигига ишора қилинмаса ҳам, ишонч билан қабул қилинган.

Масалан, «вақф қилувчининг иродаси шариат ҳукми ўрнида туради» каби. Яъни ўз мулкини вақф қилувчи киши вақф қилиш билан шундай доимий бир мулкка асос соладики, ундан келадиған манфаатларни маълум ташкилотга ўтказиш ва ундан фойдаланиш ҳуқуқи абадийлаштирилади. Лекин мулкнинг ўзи сақланиб қолади ва ҳеч ким уни сотиш, сотиб олиш ва эгалик қилиш ҳуқуқига эга бўлмайди. Вақф тизими ислом ҳуқуқига хос бўлган ҳуқуқ тармоқларидан бири бўлиб, бошқа ҳеч бир ҳуқуқий тизимда мавжуд эмас.

Иккинчи мисол: «аз-Заруроту тубихул-махзурот» (зарурат чоғида нораво нарсалар раво бўлади). Ушбу зарурат тамойилига кўра, инсон ҳаёти хатарга тушган чоғда бошқа озик-овқат бўлмаган тақдирда тақиқланган овқатлар, масалан, чўчқа гўшти ёки ўзи ўлган ҳайвон гўшtidан истеъмол қилиш мумкин.

Ижмо қачон керак бўлади? Қонун сукут қилганда, яъни аҳли сунна мазҳабларида бирор масала бўйича насс мавжуд бўлмаса, ўшанда аввало ижмодан фойдаланилади. Ҳанафий мазҳабининг буюк фақиҳларидан бири «Усулуш-Шоший» муаллифи таъкидлашича, ижмо амалда тўрт хил бўлади:

· Саҳобалар ижмои, уларнинг ҳаммалари бир масала бўйича очикдан-очик ўз фикрларини билдирган бўлсалар, бундай ижмо ўз эътибор ва аҳамияти нуқтаи назаридан Қуръон оятлари даражасида туради.

· Саҳобаларнинг бир гуруҳи ўртага қўйилган масалани тасдиқлаб, қолганлари тортишув (ихтилоф)дан кейин қабул қилинган қарорни инкор

⁷⁸ Улар ҳақида илгари маълумот бериб ўтилди.

қилмасдан жим туриш ҳолати (ижмои сукутий), мутавотир ҳадис даражасида туради.

- Саҳобалардан ривоят қилинмаган масала бўйича тобиин ижмои, хабари машхур ўрнида туради.

- Саҳобаларнинг баъзи бир сўзлари ҳақида, кейинги давр олимларининг ижмои хабари воҳид ўрнида туради⁷⁹.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, ижмони амалга ошириш учун ижтиҳод ваколатига эга бўлган кишиларнинг келишуви эътиборга олинади. Оддий одамлар, мутакаллимлар, муҳаддислар ва фикҳ усуллари бўйича етарли даражада олим бўлмаган кишиларнинг келишуви ҳеч қандай эътибор ва аҳамиятга эга эмас.

Шиаликда ижмо. Шиаларнинг ўзларига хос ташриъ манбалари бор. Уларга асосан ижмо ҳужжат эмас, лекин «қавли имом» (имомнинг сўзи) ижмо ҳисобланади ва ижтиҳоддан устун туради, негаки имом ваҳий орқали ҳар бир нарсани билиб олади, шунинг учун унинг сўзига амал қилиш мажбурийдир.

Шиа мазҳабида имомия олимлари нуқтаи назаридан ижмо имомнинг фикрини кашф этувчи (ёритувчи) бўлгани учун ҳужжат ва ислом фикҳининг манбаларидан бири ҳисобланади. Ушбу нуқтаи назардан ижмо бўйича уларда учта мактаб мавжуд.

Ижмои духулий деб аталган биринчи мактаб ақидасига биноан ижмо уммат (ислом жамоаси) фақиҳларининг иттифоқи бўлгани учун имом ҳам фақиҳлардан бири сифатида уларнинг тепасида туради. Шунга кўра имом (ғойиб бўлган ҳолда ҳам) танилмаган шаклда ижмо қилувчилар орасида бўлиши шарт, яъни, агар барча келишувчилар маълумун-насаб (танилган фақиҳлар) бўлсалар, бундай ижмо имом улар орасида бўлмагани аниқ бўлмаганлиги сабабли ҳужжат ҳисобланмайди. Ушбу мактаб ақидасига кўра келишувчилар орасида, биттаси танилмаган (яъни имом бўлиши эҳтимол бўлган) киши бўлиши шарт.

Ижмои лутфий деб танилган иккинчи мактаб фикрича, бир фикҳий масала бўйича олимлар келишуви ва иттифоқи, имом ўша назар (фикр)га мувофиқ эканлигидан далолатдир. Сабаб, олимлар илоҳий ва осмоний шариатга хилоф фикр билдирган бўлсалар, яратувчи лутфу марҳамат билан ўз вакили (имом) орқали ўша келишувни бузиб, уларни тўғри йўлга солиши лозим бўлади.

Учинчи мактаб ижмои кашфий деб аталган. Уларнинг фикрича, бир фикҳий масала бўйича иттифоқ ҳосил бўлиши билан, ўша фикр имомдан олинганлиги кашф бўлади. Ушбу мактабнинг муҳолифлари бундай истидлол, имом ҳозир бўлган ҳолда тўғри бўлса, имом ғойиб бўлган чоғда тўғри эмас деб фикр билдирганлар⁸⁰.

Тўртинчи манба: қиёс. Қиёснинг луғавий маъноси солиштириш ва таққослаш бўлиб, ҳукукий атама сифатида ҳукми аниқ бўлмаган масалани насс орқали ҳукми аниқ бўлган масала билан солиштириб, ораларида муштарак сабаб мавжуд бўлган суратда иккинчи масала ҳукмини ҳукми аниқ бўлмаган масалага кўчиришдан иборатдир⁸¹. Ўшанда иккинчи масала ислом қонунига мувофиқ бўлса, биринчи масала ҳам қонуний бўлади ёки аксинча.

⁷⁹ Низомул-милла Абу Иброҳим Исоҳқ ибн Иброҳим аш-Шоший, Усулуш-Шоший. -Дехли: Алимий босмаҳонаси, 1935. -78-бет.

⁸⁰ Ушбу мавзу бўйича кенгрок маълумот олиш учун доктор Жаъфарий Лонгрўдийнинг «Ҳукук терминологияси» асарига қаралсин. -Техрон. 1376 ҳ.й

⁸¹ Усулуш-Шошийда берилган таъриф кенгайтириб берилди. 87-88 бет.

Масалан, хамр (узум ёки хурмодан тайёрланган маст қилувчи ичкилик) Қуръонда қатъий ҳаром деб ҳукм қилинган⁸². Аммо ароқ ва бошқа мевалар ёки ўсимликлардан тайёрланган ичкиликлар ҳақида насс мавжуд бўлмагани сабабли унинг ҳукми (яъни ҳалол ёки ҳаром эканлиги) аниқ эмас эди. Қиёс орқали улар орасида муштарак сабаб борлиги, яъни ҳар иккаласи ҳам ичувчини маст ва иродасиз қилиш хусусиятига эга эканлиги маълум бўлгани натижасида, хамрнинг ҳукми, яъни ҳаромлик ароққа кўчирилиб, у ҳам хамр каби ҳаром деб ҳукм этилди.

Эдвард Сахов фикрича, «раъй» саҳобалар замонида юзага келиб, ундан кейин қиёс даражасига кўтарилган бўлса, Гўлд Зиҳер фикрича, ислом фикрида «раъй»дан фойдаланиш ҳаёт жараёнида суд ишларини юритиш учун юзага келган жиддий заруратдан келиб чиқиб ривожланган ва қиёс шаклини олган.

Эдвард Сахов таъкидлашича, раъйга асосланган фикҳ Абу Ҳанифадан илгари тараққиёт поғоналарига кўтарила олмади. У биринчи бўлиб, бошқа фикҳ қоидалари қаторида ушбу фаннинг қиёс принципини ишлаб чиқди⁸³.

Истеҳсон. Қиёс икки тур, яъни қиёси зоҳир (ёки жалий) ва қиёси хафий (ёки истеҳсон)га бўлинади. Истеҳсон қиёси жалийни тарк этиб, насс ёки урфга амал қилишдир.

Ал-Баздавий ифодаси билан айтганда, «Таркул-усри лил-юср», яъни оғир ҳолатни тарк этиб, одамлар учун қулай ва енгил бўлган ҳолатни танлаб олишдир.

Манбаларда истеҳсоннинг уч ҳолати зикр этилган:

Биринчиси, қиёси зоҳир (қиёси жалий) синов жараёнида баъзи бир жузъиётга татбиқ этиш учун муносиб деб топилмаса, бошқа бир иллатни қидиришга ўтилади. Бундай иллат (сабаб)га асосланиб амал қилиш, «Усулуш-шоший» ифодаси билан айтганда «қиёси хафий» деб аталади.

Иккинчиси, қиёси жалий (қиёси зоҳир) бирон бир нассга (Қуръон ояти ёки ҳадис иборасига) зид бўлса, нассга амал қилиниб, қиёс тарк этилади. Негаки, фақат насс мавжуд бўлмаган ҳолларда қиёсга амал қилиш мумкин.

Учинчиси, қиёс ижмо ёки урфга зид бўлади. Бундай ҳолатда ҳам ижмо ёки халқ ҳаётига сингиб кетган урф-одатга амал қилинади.

Қисқача қилиб айтадиган бўлсак, истеҳсон қиёсни тарк этиб мукаллаф киши учун қулай бўлган насс ёки урфга амал қилишдир. Ушбу услубдан ҳанафий мазҳабида кенг қўламда фойдаланилган.

⁸² Моида сураси, 90-оят.

⁸³ Доктор Муҳаммад Юсуф Мусо, «Тарихул-фикҳил-исломий, 28-бет.

9-мавзу: ҲАНАФИЙ МАЗҲАБИНИНГ ЮЗАГА КЕЛИШИ ВА ШАКЛЛАНИШИ

«Кашфуз-зунун» муаллифи Ҳожи Халифа ҳанафий мазҳаби ҳақида қуйидаги фикрни билдирган эди: «Тўрт мазҳаб ичида биринчи ўринда турадиган ва ҳақиқатга энг яқин бўлгани, Абу Ҳанифа асос солган мазҳабдир. Негаки, ушбу мазҳаб бошқаларидан иттифокқа асослангани, устуворлиги, олий истеъдод маҳсули бўлганлиги, назарияларининг кучлилиги ва илмул-аҳком соҳасида тўғри фикрлар юритилганлиги ва бошқа хусусиятлари билан ажралиб туради⁸⁴.

Абу Ҳанифа шариат ҳукмларини истинбот ва истихроҷ қилишда ўзига хос бир илмий услубга асос солган. Доктор Аҳмад Шалабий «Мавсуатул-ҳазоратил-исломия» (Ислом тамаддуни қомуси) номли асарида ёзишича, Абу Ҳанифа шариатнинг асосий манбаларидан ҳукм чиқариш бўйича ўз услубини қуйидагича изоҳлаб берган⁸⁵:

«Биринчидан, Қуръонга мурожаат қиламан. Керакли ҳукмни ундан тополмасам, Пайғамбар Сунналарига ва ул зотдан ишонарли ровийлар орқали ривоят қилинган саҳиҳ асарларга (ҳадисларга) мурожаат этаман. Улардан ҳам тополмасам, саҳобалар сўзларини назардан ўтказиб истаганимни оламан, истамаганимни тарк этаман. Сўнгра саҳобалар сўзларидан бошқаларнинг сўзларига ўтаман. Иброҳим Наҳаъий, Шаъбий, Ҳасан Басрий ва Ибн Сийрин каби мужтаҳидларга келганда, мен ҳам улар каби ижтиҳод қиламан».

Саҳл ибн Музоҳим: «Абу Ҳанифа ҳар доим энг ишончли ривоятларга таянган, одамларнинг ўзаро муносабатларини тўғри йўлга қўйишга уринган. У қиёсга асосланиб иш олиб борарди, қиёс ноқулай бўлганда истехсон (қиёси ҳафий)га ўтарди, у орқали ҳам муаммо ўз ечимини топмаса, халқ орасида амалда бўлган урф-одатга мурожаат қиларди», - деб таъкидлаган эди⁸⁶.

Хатиб Бағдодий айтишича, ўртага ташланган масала бўйича саҳоба ва тобиинлардан саҳиҳ ҳадис мавжуд бўлса, Абу Ҳанифа унинг изидан борарди, бўлмаганда қиёс қилиб, қиёс услубини яхши ишлатарди⁸⁷.

Тадқиқотчилар билдирган фикрларни бирлаштириб, Абу Ҳанифанинг истинбот (ҳукм чиқариш) услубини қуйидаги асосларга таянган деб фикр билдириш мумкин:

1. Қуръони карим. Ислом динининг барча аҳкоми, ахлоку одобнинг барча меъёрларини ўз ичига қамраб олган илоҳий манба сифатида ўзининг умумий кўрсатмалари ва йўлланмалари билан бошқа манбаларнинг пойдеворини ташкил этгани учун Абу Ҳанифанинг фикҳий услубида биринчи ва асосий ўринда туради.

2. Сунна. Пайғамбарнинг сўзлари, амаллари, тақрирлари (тасдиқлари)дан иборат бўлиб, Қуръон оятларини изоҳловчи, умумий ҳукмларини ҳослаштирувчи, мутлақларини муқайяд қилувчи, ноаниқ бўлган иборалар ва ҳукмларини аниқлаб берувчи манба сифатида иккинчи ўринда туради.

3. Саҳобийлар сўзлари. Улар Пайғамбарга оятлар нозил бўлишининг гувоҳлари сифатида оятларнинг сабаби нузули (нима учун келганлиги) ва

⁸⁴ Кашфуз-зунун, 2-жилд, 202-бет.

⁸⁵ Мавсуатл-ҳазоратил-исломия, 8-жилд, 196-бет.

⁸⁶ Ўша асар, ўша бет.

⁸⁷ Ўша асар, ўша бет.

ҳадисларнинг шаъни вуруди (нима учун айтилганлиги)ни яхши тушунган ҳолда, Пайғамбар илмини ўзидан кейинги насл учун ташувчилар эдилар. Шунинг учун Абу Ҳанифа саҳобалар сўзлари ва улар бажарган амалларга фикҳ илми бўйича катта эътибор беради, лекин Абу Ҳанифа нуқтаи назаридан тобиинларнинг сўзлари бундай юксак даражада турмайди.

4. Қиёс услуби. Бирон бир муаммонинг ечими Қуръон, Сунна ёки саҳобий қавлидан топилмаса, Абу Ҳанифа раъй ва қиёсга асосланиб амал қиларди. Қиёс, «Усул аш-Шоший» ҳошиясида берилган таърифга биноан, «ҳукми маълум бўлмаган масалани, ҳукми аниқланган масала билан солиштириб, ораларида муштарак иллат (сабаб) мавжуд бўлса, аниқланган ҳукмни ҳукми ноаниқ масалага кўчиришдир».

Имом Абу Заҳра ёзишича, Абу Ҳанифа қиёс орқали ҳукмларни истинбот қилиш бўйича энг олий даражага етиб борган эди. Биринчидан, у иллатни қидирарди, унга эришгандан кейин уни текшириб, фараз қилишга ўтарди ва ҳали юз бермаган ҳодисаларни тахмин қилиб, аниқланган сабабни унга татбиқ этишга уринарди. Бундай фикҳ эса «ал-фикҳут-тақдирӣ», яъни тахминий ҳуқуқшунослик деб аталарди. Бунда содир бўлмаган ҳодисалар тахмин қилиниб, ҳукми аниқланарди ва бу иш топилган иллатларни синовдан ўтказиш мақсадида амалга ошириларди⁸⁸.

Таъкидлаш керакки, «фикҳи тақдирӣ» бўйича ҳанафий мазҳаби вакиллари, айниқса, ўрта осийлик олимлар катта ютуқларга эришганлар. Улар ёзган фатво ва бошқа фикҳий асарлар бунинг гувоҳидир.

5. Истеҳсон. Бу - қиёси жалий (қиёси зоҳир — очик қиёс) доирасидан чиқиб, унга қарши бўлган ҳукмни танлаб олишдир.

Муҳаммад ибн Ҳасан айтишича: «Абу Ҳанифа ўз суҳбатдошлари билан қиёслашга ўтганда, улар унга қўшилишиб мунозара қилардилар. Аммо истеҳсонга ўтаман деганда, истеҳсонда масалалар кўп бўлгани учун ҳеч ким унга қўшилмасди, сўнгра ҳаммалари тўхтаб унга бўйсунардилар. У Куфа олимлари фикҳини яхши биларди»⁸⁹.

6. Ижмо. Ушбу сўз иттифоқ ва келишув маъносида бўлиб, фикҳий атама сифатида бир давр мужтаҳидларининг бир муайян ҳукм бўйича келишувидан иборатдир. Олимлар иттифоқи асосида ижмо ҳужжат, яъни шариат ҳукмларини белгилаш учун қатъий далил ҳисобланса ҳам, саҳобалар давридан кейин бўлган ижмо бўйича ихтилоф бор. Масалан, Аҳмад ибн Ҳанбал саҳобалар давридан кейин бўлиб ўтган ижмога муҳолафат билдиради.

Ҳанафий мазҳабида ижмонинг барча турларидан, айниқса, «зарурат» тамойилидан кенг қўламда фойдаланилган.

Ижмо услуби ушбу китобда «Ислом ҳуқуқи манбалари» бобида ёритиб берилган.

7. Урф. Урф икки хилдир: урфи фосид - нассга зид бўлган урф-одат бўлиб, ислом ҳуқуқида қўлланилмайди. Урфи саҳиҳ — халқнинг нассга зид бўлмаган урф-одатлари бўлиб, Ислом қонунчилигида, айниқса, Абу Ҳанифа мазҳабида катта аҳамиятга эгадир.

⁸⁸ Тарихул-мазоҳибил-исломия, 372-бет.

⁸⁹ Доктор Аҳмад Шалабий, Мавсуатул-хазоратил-исломия, 8-жилд, 196-бет.

Ислом ҳуқуқининг асосий манбалари, айниқса, Қуръонда олди-сотди битимиға доир бир-икки оятдан бошқа насс мавжуд эмас. Ҳадис китобларида ҳам бу соҳаға тегишли ҳадислар сони 20 дан ошмайди. Шундай бўлса ҳам бугун фикҳ китобларида бу соҳа бўйича минглаб масалани кўриш мумкин. Бунинг сабаби шундаки, Пайғамбар замонида улуслараро муомалот одат ҳуқуқи асосида тартибга солинар эди, Пайғамбар кўпинча урфни қабул қилиб, янги ҳукм бермасди.

Абу Ҳанифа Қуръон ёки ҳадис, ёки саҳобалардан ривоят қилинган қавл ва амал мавжуд бўлмаган ҳолда, шунингдек, қиёс урфга қарши турганда, урф-одатга асосланиб ҳукм чиқаради.

Урфга катта эътибор қаратиш ҳанафий мазҳаби ривожланиб, кенг кўламда тарқалишининг муҳим омилларидан бири эди.

Шундай қилиб, Абу Ҳанифа раъй ва қиёсга асосланиб, урф-одатлардан кенг кўламда фойдаланиш бўйича Ироқ фикҳининг имоми эди.

Абу Ҳанифанинг фикҳий услубига тегишли бўлган бошқа баъзи бир хусусиятларни ҳам ёритиб ўтиш жоиз.

Абу Ҳанифа бир савдогар оилага мансуб бўлиб, ипак матолар савдоси билан шуғулланарди. Ўша даврда савдо бозорида мавжуд бўлган бозор муносабатлари, савдонинг хусусиятлари, талаб ва таклиф, нарху навонинг ўсиш ва тушиш қоидалари, шунингдек, турли ижтимоий табақалар психологиясини яхши биларди. Тадқиқотчилар фикрича, ибодатдан ташқари унинг ҳаётида иккита асосий йўналиш мавжуд эди: биринчиси, савдогарлик руҳияси, иккинчиси, шахс эркинлигини ҳимоя қилиш хусусияти.

Биринчи йўналиш унинг фикҳий услубида яққол кўзга ташланади. Масалан, унинг мазҳабида ширкатларни ташкил этиш, шартномалар ва битимларни тузиш соҳасида бир олий малакали ва синовдан ўтган тожирнинг тажрибалари ўз аксини топади. Савдога хос бўлган урф-одат, муомалот бўйича қабул қилинган анъаналар ўзини кўрсатиб туради ва уларни амалий ҳаёт билан боғлаш мақсадида шариат нормалари билан уйғунлаштириш жараёни сезилади.

Ушбу хусусиятни унинг илмий услуби бўйича қуйидаги икки ҳолатда кўриш мумкин:

1. Урфга асосланиш.

Унингча, тожирлар урфи тижорат ва савдо бўйича савдогарлараро мавжуд бўлган алоқаларни тартибга солиш учун асосий мезон ҳисобланади. Шу сабабли у, зарурат чоғида қиёсни тарк этиб, урфга таянади ва уни бир шаръий манба сифатида қабул қилади.

2. Истеҳсонга эътибор бериш.

Унингча ҳуқуқий қиёсни татбиқ этиш бирон бир қабоҳат (ёмон натижа)га олиб борса ёки манфаат, ё тижорат урфиға мос келмайдиган бирон бир муомаланинг келиб чиқишига сабаб бўлса, қиёс тарк этилиб, шариат нассига асосланган манфаат ёки халқ таомили — урфга асосланган истеҳсонга амал қилинади.

Албатта, таъкидлаб ўтганимиздек, Абу Ҳанифа раъй ва қиёс, айниқса, унинг иккинчи тури истеҳсон (қиёси хафий) бўйича ўзига хос иқтидорга ва туганмас малакага эга эди. Ушбу тамойилдан фойдаланиш унинг мазҳабиға кенг кўламли имкониятлар яратиб бериб, уни ҳар қандай ҳуқуқий муаммони ечиш қобилиятиға эга қилган эди.

Олимларнинг таъкидлашича, савдо битимлари, айниқса, салам⁹⁰, муробаҳа⁹¹, тавлия⁹², вазиа⁹³ ва ширкатлар каби масалалар бўйича Абу Ҳанифа билдирган фикрлар, барча фақиҳлар орасида энг дақиқ ва энг мустаҳкам ҳамда пухта фикрлардан иборат эди. У биринчи бўлиб ушбу шартномалар аҳкомини муфассал шаклда ёритиб берган.

Устоз Абу Заҳра таҳлилига кўра, Абу Ҳанифа савдо битимларини таърифлаб, унга тўртта қайд қўяди⁹⁴:

Биринчидан, ислом ҳукуқи принципларига биноан алмаштириладиган ёки сотиладиган мол ёхуд тўланадиган пул, бутунлай аниқ ва маълум бўлиши шарт. Бу эса алдаш ёки тақаллуб (қалбакилаштириш)нинг олдини олади ва келиб чиқиши мумкин бўлган даъво-низоларнинг йўлини тўсади. Шартномада ноаниқ сўзларнинг ишлатилиши, баъзан инсонлараро дўстликни бузиб, ундан келиб чиқадиган муаммоларни ечиш учун судлар оғир аҳволга тушиб қолиши мумкин.

Иккинчидан, рибо (судхўрлик) шубҳаси юзага келишининг олдини олиш керак, негаки, ислом ҳукуқида судхўрлик қаттиқ тақиқланган бўлиб, ундан фойдаланиш ислом қонунларига зид ҳисобланади. Шунга биноан тузилишида рибога йўл қўйилган ёки рибо шубҳасини туғдирадиган шартнома ботил ва қонунга зид бўлади ва шу йўсинда одамларнинг молига ноқонуний ва ҳаром йўлдан келади мол қўшилишининг олди олинади.

Учинчидан, савдо ва тижорат битимлари бўйича урф-одатга катта эътибор қаратилган. Бундай шартномаларни тузиш учун шариат манбаларида бирон кўрсатма мавжуд бўлмаган тақдирда, ҳанафий мазҳабида урфга асосланиб амал қилинади ва унга (урфга) зид бўлган нарса тарк этилади. Чунки Абу Ҳанифа нуқтаи назаридан асосий манбалардан кейин урф энг муҳим қўшимча ҳукукий манба ҳисобланади.

Тўртинчидан, амонатдорлик барча тижорат битимлари учун асл ва асос ҳисобланади. Амонатдорлик ислом ҳукуқига тегишли барча шартномаларнинг асосини ташкил этса, муробаҳа, тавлия ва уларга ўхшаган битимлар учун ҳукукий асос ҳисобланади. Негаки, сотиб олувчи молнинг биринчи нархини ҳеч қандай гувоҳсиз ва қасамсиз, фақат сотувчининг сўзига ишониб қабул қилгандан кейин, унинг ишончини оқлаш учун ҳар қандай хиёнат ва тухматнинг олдини олиши керак.

Албатта, айтиб ўтилган тамойиллар Абу Ҳанифа томонидан барча савдо ва тижорат битимлари бўйича қабул қилинган шартномалардир. Бу принциплар Имомнинг кенг дунёқараши, савдо жараёнида қўлга киритган кенг қўламли тажрибалари ва пок эътиқодлилигидан келиб чиққан ҳолда, у яратган ҳукукий тизим билан уйғунлашган эди.

Айтиб ўтганимиздек мисрлик олим Абдулҳалим ал-Жундий, Абу Ҳанифани ислом ҳукуқининг барча соҳаларида эркинлик ва муроса қаҳрамони деб

⁹⁰ Салам - пишиб етилмаган нарсани, масалан, пахта ёки буғдойни нақд пулга сотиб, уни пишиб етилгандан кейин сотиб олган кишига топшириш.

⁹¹ Муробаҳа - тожир киши сотиб олган молини унинг устига бир миқдор, масалан, 5% ёки 10% фойда қўйиб бошқа кишига сотиш.

⁹² Тавлия - молни ўзи сотиб олган нархда фойда олмасдан бошқа кишига сотиш.

⁹³ Вазиа - молни сотиб олган нархдан камроқ баҳога сотиш.

⁹⁴ Абу Заҳра, Тарихул-мазоҳибил-исломия, 374-бет.

тавсифлаган эди⁹⁵. Ҳақиқатан ҳам унинг ҳуқуқий қарашлари шахсий эркинликка асосланган бўлиб, ҳар доим инсоннинг ирода эркинлигини ҳурмат қилади ва ҳеч кимга ҳар бир инсонга хос бўлган шахсий тасарруфларига аралашиш учун рухсат бермайди. Шунга биноан жамоа ҳам, валийи амр (давлат арбоблари) ҳам бир кишининг шахсий ва хусусий ишларига агар у бирон бир диний ишга ҳурматсизлик кўрсатган бўлмаса, аралашиш ҳуқуқига эга эмаслар.

Абу Ҳанифа одамларни тарбиялаш ва тўғри йўлга солиш соҳасида инсон иродасини мустаҳкамлаб, таъсирчан услублар орқали уни эзгулик томонга йўллаш, уни ҳар доим назорат остига олмаслик, унга ўз иродаси ва ихтиёри билан ҳаёт йўлини танлаб олиш учун имконият бериш тарафдори эди. Ҳанафий мазҳабида эркинлик принципи, айниқса, турмушга чиқиш масаласида балоғатга етган оқила қизни мажбурламаслик ва сафих (ақли кам бўлган) киши, шунингдек, қарздор кишини тасарруфдан манъ этмаслик каби масалаларда яққол кўзга ташланади. Уни «Тарихул-мазоҳибил-исломия» (Абу Заҳра), «ал-Фикҳу алал-мазоҳибил-арбаъа» (Абдурраҳмон ал-Жазирӣ), «ал-Ҳидоя»га асосланиб қуйидагидек изоҳлаш мумкин:

1. Оқила аёл турмуш ўртоғини ўзи танлаб олади. Барча фақиҳларнинг келишуви асосида, ҳеч ким оқила ва озод аёлни ўзи истамаган эркак билан турмуш қуришга мажбур қилиш ҳуқуқига эга эмас. Фақат Имом Шофиъий бокира қизни оқила ва болиға бўлганига қарамасдан, биров билан турмуш қуришга мажбурлаш ваколатини унинг валийси (отаси, бобоси)га берган бўлса ҳам, ҳеч ким унинг бу фикрини қўллаб-қувватламаган.

Фақиҳлар оқила ва болиға қизни ўзи истамаган киши билан турмуш қуришга мажбур қилмаслик бўйича Абу Ҳанифа фикрига қўшилган бўлсалар ҳам, бир ўринда у билан ихтилоф қилганлар, яъни қизнинг валийси уни турмуш қуришга мажбурлай олмайди ва у, ўз валийсининг иродасига қарамасдан турмушга чиқа олади, лекин унинг (қизнинг) сўзлари никоҳ битимини тузиш учун етарли бўлмагани сабабли, валийси битим маросимида иштирок этади, негаки, фақат валий никоҳ битимини тузиш ваколатига эга.

Лекин Абу Ҳанифа, кўпчилик фақиҳларнинг бундай фикрига қўшилмай, уларнинг ҳаммасига қарши туради ва барча фақиҳлар орасида ўз мустақил фикрини сақлаб қолади.

Абу Ҳанифа ўзининг ушбу назарияси билан бошқалардан ажралиб туриши шундан далолат берадики, у инсон шахсиятининг эркинлигига катта эътибор ва аҳамият берган эди.

Абу Ҳанифа таъкидлашича, аёл мол-мулк соҳасида тўла ваколатга эга бўлганидек, тазвиж (ўзига эр танлаш) бўйича ҳам тўла ваколатга эга бўлиши лозим. Унингча, аёл ва эркак никоҳ битимини тузишда ҳеч қандай имтиёзсиз тенг ҳуқуққа эга бўлишлари зарур.

Аммо, Абу Ҳанифа фикрича, баъзан аёл ўз турмуш ўртоғини танлашда хатога йўл қўйиб, оила учун иснод келтириши мумкин. Фақиҳлар ана шу нуқтаи назардан қизнинг ўзи валийнинг иштирокисиз турмушга чиқишини тақиқлаганлар. Абу Ҳанифа аёлга ўз тақдирини ўзи белгилаб оила қуриш учун эркинлик берса ҳам, унинг турмуш ўртоғи (эри) оиласига куфув (тенг) бўлишини шарт қилиб қўяди. Бунга биноан агар бир қиз ўз валийси розилигини олмасдан, унинг оиласига тенг

⁹⁵ «Абу Ҳанифа баталул-хуррияти ват-тасомух фил-ислом, 9-бет.

(муносиб) бўлмаган ва оила учун иснод келтирадиган эркакка турмушга чикса, ханафий мазҳаби бўйича Фахруддин Қозихон ривоятига кўра, шунингдек, Абу Юсуф фикрича, никоҳ битими фосид бўлади (бузилади).

Абу Ҳанифа фикрига кўра аёлнинг эркинлигига қайд қўйиб, уни чеклаш ўзидан ўзи катта зарар ҳисобланади. Юз бериши ёки юз бермаслиги эҳтимоли мавжуд бўлган бошқа бир зарар (иснод келтириш) учун, аёлнинг эркинлигини чеклашга йўл қўйиб бўлмайди. Шундай қилиб, Абу Ҳанифа назариясига биноан, аёл ўз эркини сақлаб қолади, борди-ю ўз танлаши орқали оилага ору иснод келтирса, никоҳ фосид бўлиб (бузилиб), ҳам унинг эркинлиги, ҳам оила эътибори сақланиб қолади. Ушбу масала Бурҳониддин Марғиноний томонидан «ал-Ҳидоя» китобида муфассал ёритиб берилган⁹⁶.

2. Оқил киши тасарруфдан ман этилмайди. Абу Ҳанифа сафих (ўз молу мулки бўйича оқилона тасарруф қила олмаган киши)ни ўз мол-мулкини эркин тасарруф этишдан ман этмайди, чунки унингча шахс балоғат босқичига етиши билан (сафихми ёки ғайри сафихми) мустақил инсонлик чегарасига қадам қўяди. Энди агар бир киши ўз молини сафихлик юзасидан ўринсиз сарф қилса, ёки диққатсизлик ва ғафлат юзасидан уни унумдор йўлда ишлата олмаса, ҳеч ким уни ўз тасарруфидан қайтариш ҳуқуқига эга бўлмайди ва ҳеч ким томонидан унинг тасарруфини чеклашга йўл қўйилмайди, бировга ундан бирон зарар етмагунга қадар, у ўз мол-мулкининг эгаси ҳисобланади, уни ўз молини тасарруф қилиб идора қилишдан ман этишда ҳеч қандай манфаат (фойда) мавжуд эмас, балки бу иш унинг инсонийлик мақомини оёқ ости қилишга олиб боради. Абу Ҳанифа фикрича, ҳур кишини тасарруфдан ман этишнинг ўзи инсон учун шундай бир азиятки, молнинг талаф бўлишини унга тенг қўйиш мумкин эмас. Негаки, эркин инсоннинг иродасини оёқ ости қилишдан аламлироқ нарса йўқдур. Унинг ўзи бу ҳақда шундай деган эди: «Мен йигирма бешга тўлган кишининг тасарруфини тўхтатишдан уяламан». Бу эса Имомнинг инсоният ва эркинликка, шунингдек, инсон мақомига кўрсатган юксак ҳурматининг олий белгиси ҳисобланади.

Имом Абу Заҳра ёзишича, Миср судларида, шунингдек, бошқа мамлакатларда ҳам сафоҳат (сафихлик) ва ғафлат юзасидан мол эгаси манфаатини кўзлаб юритилган даъволар, асосан азият ва озор бериш ҳамда эзгу ишларнинг олдини олишга қаратилган бўлиб, айрим ворислар ўз манфаатларини ўйлаб, уларни йўлга солганлар. Баъзи фақиҳлар томонидан мол эгасини тасарруфдан ман этиш ҳам, меросхўрлар манфаатини ўйлаб қилинган. Агарки, мол эгаси ҳаёт экан, меросхўрлар унинг молига нисбатан ҳеч қандай ҳуқуққа эга эмаслар⁹⁷.

3. Шунингдек, Абу Ҳанифа мадюн (қарздор) кишини ҳам ўз молини тасарруф этишдан ман этмайди, ҳаттоки унинг қарзлари барча молини қамраб оладиган бўлса ҳам. Лекин унингча мадюн (қарздор) турли йўللار билан, жумладан, хибсга олиш орқали қарзларини тўлашга мажбур қилинади.

Ханафий мазҳабининг хусусиятлари ҳақида баҳс юритар эканмиз, бу мавзу Абу Ҳанифанинг ушбу мазҳабга асос солишида тутган йўли ва қарашлари билан узвий боғлиқдир. Ханафий мазҳабининг тез тарқалиш хусусиятларидан бири шундан иборат эдики, у ҳар қандай минтақага мослашувчан ва тез сингиб кета олар эди. Чунки Абу Ҳанифанинг фикрий услубидаги амалий ҳаётга, инсонларнинг

⁹⁶ Қаранг: Бурҳониддин Марғиноний. Ал-Ҳидоя, «Фил-авлиёи вал-акиффоъ» боби. 2-жилд.

⁹⁷ Абу Заҳра, Тарихул-мазоҳибил-исломия, 377-бет.

таомил ва урф-одатига берган эътибори ҳамда шариатнинг уларнинг ҳаётини оғирлаштиришга эмас, балки енгиллаштиришга ҳаракат қилиши ва шореъ кўзлаган уларга манфаатлироқ жиҳатларга кўпроқ урғу беришини кўзда тутиши ҳанафий мазҳабининг мазкур хусусиятга эга бўлишини таъминлаган. Булар ҳақида юқорида муфассал тўхталганлиги учун биз ҳанафий мазҳабининг бошқа хусусиятлари ҳақида гап юритмоқчимиз.

Таҳриж ва таржиҳ иккита фикҳий атама сифатида суннийлик мазҳабларида эркин ижтиҳод даври (мужтаҳидлар даври)дан кейин, айниқса, охириги давр фақиҳлари томонидан турли фикҳий манбаларда кенг кўламда қўлланилиб келинган.

Фикҳ илми босиб ўтган олти босқичдан муҳаррижлар ва муқаллидлар даврларида ҳанафий мазҳаби олимлари томонидан ёзилган китобларда, айниқса, фатво туркумида ёзилган китобларда ушбу атамалар кенг кўламда ишлатилгани учун, биз уларни манбаларга, айниқса, «Исломда ҳуқуқ», «Фатовои Оламғирӣ», Абу Сулаймон Ғовжий ва устоз Абу Заҳра ёзган асарларга асосланиб, бироз ёритиб ўтамыз.

Таҳриждан мақсад, бир мазҳабнинг умумий қоидаларига таянган ҳолда, мазҳаб имомлари томонидан ҳеч қандай фикр билдирилмаган ҳодисалар ҳукмини истинбот қилиш бўлса, таржиҳда мазҳаб раҳбарлари айтган турли сўзлар ёки улардан етиб келган турли ривоятлардан айримларининг устунлигини баён қилиш, изоҳлаб бериш назарда тутилади.

Биринчи гуруҳ, яъни таҳриж билан шуғулланувчи гуруҳ мазҳаб бўйича муҳаррижлардан иборат бўлиб, фақатгина мазҳаб чегарасида ижтиҳод қилиш ваколатига эга бўлганлар. Иккинчи гуруҳ мазҳаб доирасида таржиҳ бериш, яъни фикрлар ва ривоятлар орасида энг кучлисини кучлиларидан ажратиб олиш йўл-йўриқларини билган фақиҳлардан иборат. Улар насс орқали белгилаб берилмаган ҳукмларни истинбот қилиш ёки насс орқали белгиланган ҳукмларга қарши туриш ҳуқуқига эга бўлмаганлар, балки фақат устун қўйиш ёки кучли ва кучсиз, саҳиҳ ва заиф ривоятларни бир-биридан ажратиб олиш салоҳиятига эга эдилар.

Абу Заҳра таъкидлашича, таҳриж услубидан фойдаланиш, истинбот этилган умумий қоидаларга таянган ҳолда, чиқарилган ҳукмларни унга ўхшаган фаръий (жузъий) масалаларга кўчириш, ўтганларнинг урфига боғлаб иш юритишга асосланарди. Кўпинча ҳукмлар урф-одатга бўйсундирилар, яъни шариат ҳукми урф-одатга асосланиб аниқлаб бериларди. Шу сабабли кўпгина чиқарилган ҳукмлар умумий урф ёки хос урф (бир қавм ёки бир минтақага хос бўлган урф)дан келиб чиқишининг гувоҳи бўламиз. Баъзан олди-сотди ва ижаралар ҳақида чиқарилган ҳукмларда: «Мовароуннаҳр ёки Рум (ҳозирги Туркия) урфи шу асосда амалга оширилган» каби ибораларни учратамыз. Бундан маълум бўладики, ижтиҳод қилишда урф катта таъсирга эга бўлган, балки муаммони ечишда асосий ролни ўйнаган ёки бир қиёснинг бошқа бир қиёсдан устун қўйилишига сабаб бўлган⁹⁸.

Муҳаррижлар фаолияти бу билан чегараланиб қолмайди. Улар ўтган олимлар фатво берган масалалар бўйича ҳам фатво бериб, уларга қаршилиқ ҳам кўрсатганлар. Негаки, замон ўзгариши бундай заруратни юзага келтириб турарди.

⁹⁸ Абу Заҳра, Абу Ҳанифа, 396-бет.

Албатта бундай қаршиликлар Қуръон, Сунна насларига ёки насс сингари очик ва ойдин бўлган киёсга асосланмай чиқарилган ҳукмларга нисбатан кўрсатилган. Мисол сифатида ўтмишда фақиҳлар мулк эгаси ўз мулкига эркинлик билан эгалик ва тасарруф қила олади, шунга биноан қазо (қозилар маҳкамаси - суд), шуфъа даъвосидан ташқари икки қўшни орасида юзага келган муносабатларга аралаша олмайди, бундай муносабатлар диёнат (одамлар диндорлиги ва виждони) асосида тартибга солинади, деб фатво берганлар. Лекин замон ўтиши билан диний омил заифлашиб, одамларда ахлоқий қадриятлар заифлашгандан кейин шундай ҳолатлар юз бера бошладики, баъзи бир мулк эгаларининг тасарруфи оқибатида қўшнилар манфаати оёқ ости қилиниб, уларга катта зарарлар етказилди.

Мутааххир олимлар (охирги давр олимлари) бундай аҳволни кўриб шундай хулосага келдиларки, мулк эгасига мутлақ эркинлик бериб, қўшни билан муносабатини тартибга солишни унинг виждони ва диний эътиқодига топширган Абу Ҳанифа бугунги кунда ҳаёт бўлганида, албатта, ўз ҳукмига қарши фатво бериб, қўшнига нисбатан мулк эгаси ҳуқуқини чеклаб қўярди. Шу сабабга биноан улар қуйидагича фатво чиқарадилар: мулк эгаси қўшни учун катта зарарга сабаб бўладиган ҳар қандай тасарруфдан ман этилади ва суд улар орасидаги алоқани тартибга солиш ишларига аралашади⁹⁹.

Ибн Обидиннинг фикрича, бундай ҳолларда Имоми Аъзамнинг асҳоби, етук шогирдлари томонидан унинг фатвосига қарши чиқарилган фатволар салоҳиятли фақиҳлар томонидан устун қўйилса, бундай ҳолатда фақиҳлар ўз мазҳабларидан чиққан бўлмайдилар¹⁰⁰.

Шунингдек, машойих (салоҳиятли фақиҳлар)лар замон ўзгариши оқибатида янги пайдо бўлган урф-одат ёки зарурат асосида фатво бериб, янги ҳукм чиқарганларида ҳам ўз мазҳаблари доирасидан чиққан ҳисобланмайдилар, чунки бу каби ҳолларда таржих услубидан фойдаланиш ёки замон ўзгариши ёхуд зарурат принципига асосланиб ҳукм чиқариш борасида Имоми Аъзам томонидан уларга рухсат берилган. Борди-ю, Имом тирик бўлганида, албатта уларнинг қарорини маъқуллаган бўларди, чунки уларнинг сўзлари Абу Ҳанифа мазҳаби тақозоси ва талабига бутунлай мувофиқдир.

Таҳриж усулларидан фойдаланиш ҳанафий мазҳабининг ўсишига сабаб бўлди. Унинг усулларига хос бўлган юмшоқлик, айниқса, урфга катта эътибор бериш, барча саволларга замон талабига мувофиқ жавоб бериш имкониятини яратиб берди.

Абу Заҳра эътирофича, таржих усулидан ҳанафий мазҳаби бўйича фойдаланиш, фақиҳлар ўзларини бу соҳада мазҳаб чегарасидан чиқмасликка мукайяд деб билган бўлсалар ҳам, ниҳоят оғир ва мушкул иш эди. Таржих бўйича улар ишлатган услуб кучли ва кучсиз далилларни бир-биридан ажратиб олиш учун бир мунтазам ва юксак фикҳий тафаккурнинг кўрсаткичи ҳисобланади¹⁰¹.

Умуман олганда таржих турли ривоятлар ва турли сўзлар орасида юз беради, улардан ҳар бирининг ўзига хос йўли бор. Таржих биринчидан, китобларга киритилган ривоятлар орасида бўлади. Агар икки ривоятдан бири «Зоҳирур-ривоя»

⁹⁹ Ўша асар, ўша бет.

¹⁰⁰ Ибн Обидин. Расмул-муфтий, 25-бет. Абу Заҳра иктибоси асосида.

¹⁰¹ Абу Ҳанифа, 397-бет.

китобларида мавжуд бўлса, у биринчи ўринга қўйилади ва ундан бошқа ривоятларга зид бўлмаганда, унга эътибор берилади.

Фатовойи Тоторхонияда айтилганидек, «Зоҳирур-ривоя»да бўлмаган ривоятлар, асосий қоидаларга мувофиқ бўлгандагина эътиборга олинади. «Зоҳирур-ривоя»да бўлмаган масала, асҳобимиз (Абу Ҳанифа ва унинг буюк шогирдлари) усулларига мувофиқ бўлган суратдагина унга амал қилинади¹⁰².

Аммо имомлардан ривоят қилинган сўзлар орасида, таржих қандай амалга оширилади? Бу, икки турда бўлади: биринчидан, сўз эгасининг манзилат ва мақоми назарга олиниб, унинг сўзи устун қўйилади ёки ривоят қилинган сўзнинг далили кучига асосланиб таржих берилади, бу эса далилнинг таржиҳи деб аталади. Зарурат ёки эҳтиёж ва урфга асосланиб таржих бериш ушбу қисмга киради.

Сўз эгаси бўйича таржих борасида бундай дейилган: Агар Абу Ҳанифа ва унинг икки суҳбатдоши - Абу Юсуф ва Муҳаммад (Соҳибон) бир масала бўйича бир хил фикрда бўлсалар, уларнинг раъйи мўътабар ҳисобланади, лекин агар зарурат ёки урф, улар томонидан қабул қилинган қоида асосида қаршилиқни талаб қилса, бундай аҳволда уларнинг фикрлари қатъий қиёс эмас, балки зонний қиёсга асосланган бўлган суратдагина, муҳолифат кўрсатиш мумкин бўлади.

Агар Абу Ҳанифа ва унинг икки асҳобидан бири бир томонда турган бўлсалар, биз ҳозир айтиб ўтган чегарада уларнинг раъйига таржих берилади. Уларнинг ҳар уччаласи ҳар бири алоҳида бир фикрда бўлса, айтиб ўтилган доирада Абу Ҳанифанинг фикри устун қўйилади, чунки у мазҳаб асосчиси, шу сабабли токи бирон бир зарурат ёки урф талаби мавжуд бўлмаса ва ўтмишдаги мужтаҳидлар мазҳаб бўйича уларнинг бошқа биронтасининг далилини кучли деб кўрсатган бўлмасалар, мазҳаб асосчисининг сўзи устун қўйилади.

Аммо агар Абу Ҳанифа бир фикр ва соҳибон бошқача фикр билдирган бўлсалар, бундай ҳолатда агар муфтий, мазҳаб бўйича мужтаҳид бўлиб бирон бир далил топа олса, улардан бирининг сўзини устун қўяди, аммо мужтаҳид бўлмаган ҳолатда, айрим олимлар, жумладан Абдулло ибн Муборак фикрича, Имом Абу Ҳанифанинг сўзи мутлақ устун қўйилади. Баъзилар муфтий хоҳлаган томонни таржих беришга салоҳияти бор деб фикр билдирганлар. Бу ҳақда Фаҳруддин Қозихон ўзининг машҳур фатово китобида қуйидагидек маълумот берган: «Масала бўйича имомларимиз орасида ихтилоф бўлган ҳолларда Абу Ҳанифа билан соҳибондан бири бир фикрда бўлсалар, уларнинг, яъни икки имомнинг сўзига эътибор берилади¹⁰³.

Агар улар орасидаги ихтилоф асру замондан келиб чиққан бўлса, масалан, адолат зоҳирига қараб ҳукм чиқариш, бу ҳолда одамлар аҳволида ўзгаришлар юз берганини назарда тутган ҳолда, соҳибон сўзлари эътиборга олинади. Музораа (экинчилик, деҳқончилик) ва муомала каби масалалар бўйича мутааххир олимлар ижмоини назарда тутган ҳолда Абу Ҳанифа ва соҳибоннинг сўзи мўътабар деб қабул қилинади. Булардан ташқари ҳолларда мужтаҳид бўлган муфтий ўз салоҳиятига эга бўлиб, ўз раъйига (фикрига) қараб ҳукм чиқаради¹⁰⁴.

¹⁰² Ўша асар, ўша бет.

¹⁰³ Ўша асар, 399-бет.

¹⁰⁴ Бу ерда Абу Заҳра Қозихон сўзини қуйидагидек изоҳлайди: Қозихон фикрича асру замон ўзгаришидан келиб чиққан ихтилофга тегишли бўлган ўринларда соҳибон сўзига асосланиб амал қилинади. Асосан бу ўринда иккала томон, яъни Абу Ҳанифа ёки соҳибон фикрларидан замонга энг

Мазҳаб бўйича мужтаҳид олим, бирон бир сабаб ва далилга биноан бошқача йўл тутмаган бўлса, олимларнинг аксарияти Абу Ҳанифа қавлини устун қўйиш тарафдоридирлар. Шунга биноан Ибн Нужайм қуйидаги фикрни билдирган эди:

«Бирон бир жиддий далил мавжуд бўлмаган ҳолларда, Соҳибон ёки улардан бирининг сўзи Абу Ҳанифа қавлидан устун қўйилмайди. Мазкур ҳолатлар (Имомнинг сўзини соҳибон сўзидан устун қўймаслик учун жиддий далил мавжудлиги) Имом далилининг кучсизлиги ёки зарурат ва урф талабидан иборат бўлади. Масалан, музораа ва муомалада соҳибоннинг сўзини устун қўйиш ёки соҳибон билан Имомнинг орасидаги ихтилоф, асру замон ихтилофидан келиб чиққан бўлса, бундай ҳолатларда Имом соҳибон асрида юз берган воқеани кўрганида эди, албатта уларнинг фикрларига қўшиларди, масалан, адолат зоҳирига қараб ҳукм чиқармаслик шундай масалалар сирасига киради.

Айтиб ўтилган нарсалар, муайян масала бўйича Абу Ҳанифадан бирон бир раъй ва фикр ривоят қилинган суратда назарда тутилади, аммо агар Имомдан бирон фикр ривоят этилмаган ёки мазҳаб бўйича мужтаҳид олим, Имом сўзини устун қўйиш учун бирон далилга эга бўлмаган ҳолларда, у Абу Юсуф сўзи асосида фатво беради. Ундан кейин Муҳаммад, сўнгра Зуфар ва ундан сўнг Ҳасан ибн Зиёднинг сўзига асосланиб фатво беради»¹⁰⁵.

Абу Ҳанифанинг асҳобидан муайян мавзу бўйича ривоят мавжуд бўлмаган ҳолда, масаланинг ечими улардан кейин мазҳаб бўйича мужтаҳид бўлган мухаррижлар раъйи ва назарига топширилади. Борди-ю улар орасида ҳам ихтилоф юз берса, Таҳовий ва унинг табақасида турган буюк олимларнинг аксарияти сўзига эътибор берилади. Агар мазкур мухаррижлар томонидан бирон фикр ва раъй билдирилган бўлмаса, ал-Ҳовийда таъкидланганидек, муфтий масалани чуқур текшириб, ижтиҳод нуктаи назаридан ўйлаб кўради ва муаммонинг ечимига яқин бир йўлни топишга уринади, масала бўйича ўринсиз сўз юритмайди. Аллоҳдан кўрқиб уни назарда тутди, чунки бу бир буюк иш ҳисобланиб, уни (юзаки) бажаришга жоҳил кимсадан бошқа киши жасорат қилмайди».

Мазкур сўздан мақсад шуки, муфтий, имомлар ва уларнинг шогирдлари ёки мухаррижлар томонидан фикр билдирилмаган масалага дуч келганда фатво беришдан тўхтамайди, лекин чуқур фикр юритиб ижтиҳодга қўл уради ва мазҳаб усуллари ва фуруъига асосланиб муаммони ечади.

Абу Заҳра таъкидлашича, бунга биноан ҳар бир даврда мухаррижлар бўлиши зарур, негаки ҳодисалар чексиз бўлиб, ҳар бир ҳодисанинг ҳукми маълум бўлиши керак, бу эса ҳеч бўлмаганда ҳар бир асрда ижтиҳод қилиш салоҳиятига эга бўлган мухаррижлар мавжуд бўлишини талаб қилади. «Ижтиҳод эшиги ҳатто мазҳаб доирасида ҳам ёпилган», деган фикр ушбу заруратга зиддир¹⁰⁶.

Далил орқали таржих бериш эътиборга молик бўлиб, аввало, таҳриж ваколатига эга бўлган мазҳаб бўйича мужтаҳид олимлар томонидан содир бўлади. Ушбу ваколатдан барча ўринларда, масалан, Абу Ҳанифа ёки соҳибон раъйларини

мувофиқ келадиганини танлаб олиши зарур деб айтиши керак эди, лекин маълум бўлишича унинг назарияси асру замон соҳибоннинг фикру назарига мувофиқ келади деган принципга асосланган кўринади. У олимлар муомала ва музораа каби масалаларда соҳибон сўзларини устун қўядилар, дейди. Унингча бу ўринда мужтаҳид муфти салоҳиятга эга эмас, ҳолбуки мазҳаб бўйича мужтаҳид бўлган муфти ҳар доим салоҳиятга эгадир.

¹⁰⁵ Ибн Нужайм, «Ал-Ашбоҳ ван-назоир» 317-бет.

¹⁰⁶ Абу Заҳра. Абу Ҳанифа. 400-бет.

танлашда ёки урф талабига биноан уларнинг сўзларидан биронтасини танлаб олишда фойдаланиш мумкин.

Далилнинг кучига қараб таржих бериш, мустаҳкам ва собит қоидаларга энг яқин бўлган баён ва ифода орқали бўлади. Агар ҳукм замон ва асрлар ихтилофи асосида ўзгариб турадиган мавзу бўйича бўлса, содир бўладиган фатво аср руҳига энг мос келадиган баён билан амалга оширилади.

Мазҳаб бўйича мухаррижлар, ихтилоф юз берган ҳолларда собит бўлган ва устун қўйилган ҳулосаларга эришиб, уларни жамлаб китобларда тўплаб қўйганлар. Шу йўсинда улардан кейин келадиганлар учун сўзларни танлаб олиб устун қўйиш ёки насс мавжуд бўлмаган ўринда ижтиҳод қилиш учун йўллар тўсиб қўйилган. Лекин мазҳабнинг ривожланиши тақозосига биноан ҳар бир асрда таҳриж ва таржих эшиги илк мухаррижлар қилганларидек, ҳар доим очиқ бўлиши керак эди. Натижада мутааххир олимлар мутақаддим (олдинги) олимлар томонидан таржих берилган масалалар билан қониқиб, ҳукми насс орқали аниқланмаган муаммолар бўйича ижтиҳод қилиш салоҳиятига эга бўлмай келганлар.

Устоз Заҳра таъкидлашича, ҳанафий мазҳабининг ривож ва такомили учун таҳриж ва таржих эшикларини ҳар доим бутунлай очиб қўйиш керак¹⁰⁷.

Доктор Муҳаммад Юсуф Мусо кўп асрлардан бўён, тақлид ислом ҳуқуқининг қотиб қолишига сабаб бўлганидан афсусланиб, ҳозирги даврда ушбу камчиликка барҳам беришга чакиради¹⁰⁸.

Қотиб Чалабий «Кашфуз-зуннунда» «Илму ҳиялиш-шаръия» (шариатга мувофиқ ишлатиладиган ҳийла-тадбирлар илми)ни фароиз (мерос илми) каби, фикҳ илмига тегишли боблардан бири деб эътибор берган. Бу соҳада ёзилган китоблардан энг машҳури ҳанафий мазҳабининг йирик вакилларида бири бўлмиш шайх Имом Абу Бакр Аҳмад ибн Умар ал-Хассоф ал-Ҳанафий (в 261F876) ёзган икки жилдлик «Китобул-ҳиял»дир. Унга Шамсул-аймма Ҳалвоий, Шамсул-аймма Сарахсий, Имом Хоҳарзода ва бошқалар томонидан бир қатор шарҳлар ёзилган. Шунингдек, ҳийла мавзуида Муҳаммад ибн Али Наҳъий, Ибн Суроқа, Абу Бакр Сайрафий, Ибн Абу Ҳотам Қазвиний ҳам китоблар ёзиб, уларда ҳийлалар қандай мақсадлар учун ишлатилиши кераклиги ва уларнинг ҳаром, макруҳ ва мубоҳ моҳиятига эга бўлган турларини ёритиб берганлар¹⁰⁹.

Ваҳбий Сулаймон Ғовжий ўз китобида бу мавзу устида тўхтаб ўтиб, Абу Ҳанифа ҳуқуқни оёқ ости қилиб ҳалолни ҳаром ва ҳаромни ҳалол қилувчи ҳийлалардан фойдаланишга рухсат берган, деган фикрларнинг нотўғрилигини исботлаш учун Имом Абу Заҳра ва бошқа бир қатор тадқиқотчилар асарларига мурожаат қилиб фикр юритади¹¹⁰.

Абу Заҳра Имоми Аъзам Абу Ҳанифага нисбат берилган «Китобул-ҳиял» (Ҳийлалар бўйича китоб) борлиги ҳақида тадқиқот олиб бориб, инкор этиб бўлмайдиган кучли далиллар билан бундай китоб мавжуд бўлмаганлигини исботлаб беради. Ундан кейин Абу Ҳанифанинг шогирди Имом Муҳаммадга нисбат берилган «Китобул-ҳиял» ҳақида сўз юритиб, мавзуни ҳар томонлама текширади. Муҳаммаднинг шогирди Абу Сулаймон Жўзжоний бундай китоб

¹⁰⁷ Ўша асар, 401-бет.

¹⁰⁸ Доктор М.Ю.Мусо, Тарихул-фикҳил-исломий, 18-бет.

¹⁰⁹ Қотиб Чалабий, Кашфуз-зунун, 1-жилд, 456-бет.

¹¹⁰ Ваҳбий Сулаймон /овжий, Абу Ҳанифа ан-Нуъмон имомул-аймматил-фуқаҳо, 249-257 бет.

борлигини инкор қилади ва у бундай деган: «Ҳар кимки Муҳаммад бир китоб ёзиб, уни «ал-Ҳиял» деб атаган деса, унга ишонма, одамларнинг қўлида юрган (бундай асар), Бағдод варроқлари (қоғозсоз ва қоғоз сотувчилари) тўплаган нарса бўлиб, жоҳил кишилар томонидан (ҳанафийларни) айблаш мақсадида бизнинг олимларимизга нисбат берилган. Муҳаммад ўз асарларидан бир қисмини, жоҳилларга қўлланма бўлиб хизмат қилсин, деб ушбу ном билан аташини қандай тасаввур қилиш мумкин?»

Лекин Муҳаммаднинг иккинчи шогирди бўлмиш Абу Ҳафс Кабийр ал-Бухорий ушбу китобни ривоят қилиб, уни ўз устозининг асари деб қабул қилади. Ал-Мабсут муаллифи Сарахсий ҳам унинг сўзини тўғри деб тасдиқлайди¹¹¹.

Абу Заҳра таъкидлашича, Шамсул-аймма Сарахсий ушбу китобни Муҳаммадга нисбат беришни таржих берар экан, биз унга қарши туришга ҳақли эмасмиз, лекин айни ҳолда унинг бошқа бир шогирди ушбу масалага шубҳа кўзи билан қараб, уни Бағдод шаҳри варроқлари томонидан тўпланган нарса деб билади. Шу сабабли Имом Абу Заҳра ҳар икки томоннинг фикру назарини бир-бири билан олимона услубда солиштириб, ҳар томонлама текширади¹¹².

Машҳур фақиҳ Ибн Қаййим Жавзия (в. 1350) ўзининг машҳур китоби «Аълумул-муваққин»да олдинги ва кейинги даврлар фақиҳлари урфида, ҳийла сўзини уч турга бўлиб, қуйидагидек изоҳлайди¹¹³:

Биринчи қисм ҳаром ва таъқиқланган яширин йўл-йўриқлардан иборат бўлиб, улардан «ҳаром лизотиҳи», яъни ўзи ҳаром бўлган ва тақиқланган бирон нарсага эришиш учун фойдаланилади. Мисол учун ботил (ноҳақ) йўл билан ҳийла ишлатиб одамларнинг молини олиш, шариат қоидаларига мос келмайдиган нарсани ҳийла орқали шаръий кўринишга келтириш, масалан, муҳаллил никоҳи, байъул-ийна (бирор нарсани насяга нақд нархидан баландроқ нархга сотиш), аёл ҳийла ишлатиб никоҳ битимини бузишга ҳаракат қилса, яъни никоҳ битими чоғида оқилу болиғ бўла туриб, мен валийга никоҳни тузиш учун рухсат бермаганман, деб даъво қилса ёки сотувчи битимни бекор қилиш мақсадида битим вақтида мулк эгаси эмасдим ва молик (мулк эгаси) менга битимни тузишга рухсат бермаган эди, деб ҳийла ишлатса, бундай ва бунга ўхшаш ҳийлалар ҳеч қандай шубҳасиз гуноҳ бўлиб, энг қабиҳ, ёмон ва ҳаром ишлардан ҳисобланади.

Иккинчи қисм шундан иборатки, ҳам ҳийла машруъ (қонуний) бўлиб, у орқали эришилиши назарда тутилган мақсад шариат қонунларига қарши бўлмайди, ҳам ҳийла унга эришиш мақсадида бир васила сифатида қўлланилади. Ушбу қисм, шариатга мувофиқ бўлган барча тадбирлар, воситалар, йўл-йўриқларни қамраб олади, бундай тадбирлардан ҳалол мақсадларга эришмоқ учун фойдаланиш мумкин.

Учинчиси шундан иборатки, муайян мақсадлар учун белгилаб қўйилган жоиз (раво) йўл-йўриқлардан фойдаланиб, бошқа бир кўзланган саҳиҳ мақсадга эришмоқчи бўлган ҳийлалар. Бунинг мисоли қуйидагидек: бир уйни икки йилга ижарага олган киши ижарага берувчи шахс ушбу муддат давомида ғадр қилиб,

¹¹¹ Шамсул-аймма ас-Сарахсий, Ал-Мабсут. 15-жилд. -Байрут: Дорул-кутубил-илмия, 2001. -229-бет.

¹¹² Абу Заҳра, Абу Ҳанифа, 365-бет.

¹¹³ Ибн ал-Қаййим ал-Жавзия, Аълумул-муваққин, 3-жилд, 394-бет.

ижара шартномасини ноқонуний йўл билан бекор қилишидан қўрқадиган бўлса, масалан ижарага берувчи шахс мен ижара битимини имзолаш чоғимда ижарага бериш ваколатига эга эмасдим ёки молик уни ижарага бериш вақтида бошқа бир кишига ижарага берган эди, деб даъво қиладиган бўлса, бундай ҳолда эҳтиёт юзасидан ижарага олувчи ижарага олинган айн (мол)ни топшириш учун кафолат олиши керак.

Абу Заҳра нуктаи назаридан Хассофнинг «ал-Ҳиял вал-махориж» китоби ва Имом Муҳаммадга нисбат берилган «ал-Ҳиял» китобини ҳар томонлама чуқур ва диққат билан текширишдан маълум бўладики, ҳанафий мазҳабида фойдаланиладиган ҳийлалар Ибн Қаййим кўрсатиб ўтган иккинчи қисмга тегишли бўлиб, ибодатларга тегишли бобларда эса закот борасида битта ҳийладан бошқа нарсаси кўзга ташланмайди¹¹⁴.

Буюк имомлардан ривоят қилинган ҳийлалар ибодатга яқинлаштирилмаганлиги шундан далолат берадики, мазкур ҳийлаларга рухсат беришдан уларнинг мақсадлари фақат шариат мақсадлари ва тақлифлари (ҳукмлари) бўйича завоҳирга риоя қилиш бўлган. Закотга тегишли ҳийлани Хассоф «ал-Ҳиял вал-махориж»да қуйидагидек кўрсатиб берган:

Агар бир фақир (қашшоқ киши) бошқа бир одамдан қарздор бўлса, ўшанда қарз эгаси берган пулини қарздорга садақа қилиб, уни закот пулига ҳисобласа тўғри бўладими? деган саволга, йўқ, бу закот пули деб ҳисобланмайди, деб жавоб берилса, мен, ҳўш, қандай қилса бўлади, деб сўрайман. Бунга жавоб шуки, қарз эгаси фақир кишига берган қарзи миқдорига тенг закот пулидан бериб, закот ҳисоблайди. Қарздор пулни олгандан кейин ўша пул билан унинг қарзини тўласа бўлади, яъни шу қарздор кишига берган пулини закот деб ҳисобласа тўғри бўлади¹¹⁵.

Абу Заҳра муайян далилларга асосланиб, «ал-Ҳиял» номли китоб Имом Муҳаммадга нисбат берилишини ҳам тўғри эмас деб билади.

У ҳанафий мазҳаби бўйича ҳийлаларни тўрт турга бўлиш мумкин деган хулосага келиб уларни қуйидагидек изоҳлаб ўтади.

Биринчи тур қасамларга тегишли бўлиб, кўпроғи талоққа тегишли ҳийлалардан иборат.

Иккинчи тури шартномалар бўйича муфтийдан фатво сўровчиларга фатво бериш учун кўрсатмалардан иборат бўлиб, улардан мақсад – келажакда ҳуқуқни оёқ ости қилишга йўл қўймаслик учун эҳтиёт юзасидан барча тадбир ва кафолатларга эътибор бериш ёки битим юзасидан зарарга чалинмасликни таъминлашга қаратилган.

Учинчи тур, шартномани тузувчи икки томоннинг қонуний мақсадларини бир-бири билан мувофиқлаштириш, шунингдек, битимларни тузиш учун фақиҳлар томонидан қўйилган шартлар, улар қабул қиладиган ва қабул қилмайдиган шартлар орасида уйғунлик яратишга қаратилган.

Тўртинчи тур, исботланган ҳуқуққа эришиш йўллари баён қилишдан иборат. Лекин улар ва улар орқали мажбурият, шунингдек, ҳуқуқий принципларни ҳимоя қилиш, одамлар шариат ҳукмларини суистеъмол қилишларининг олдини олиш учун белгиланган баъзи бир фикхий қоидалар тўсиқ бўлади.

¹¹⁴ Ваҳбий Сулаймон /овжий, Абу Ҳанифа ан-Нуъмон. 250-251 бет.

¹¹⁵ Ал-Хассоф. Ал-Ҳиял вал-махориж. 103-бет.

Айтиб ўтилган ҳар бир тур учун фикҳий китобларда, жумладан, Сарахсий, Хассоф китоблари ва «Фатовойи Оламғирӣ»да бир қатор мисоллар келтирилган. Қуйида улардан ҳар бир тур учун бир мисол келтирилади:

Биринчи турнинг мисоли: бир киши, фалон кишидан кийим сотиб олмайман деб онт ичади, сўнгра ҳонис бўлмасдан, яъни қасамини бузмасдан ундан либос олмоқчи бўлади, бундай ҳолатда у бир бошқа кишини вакил қилиб, у орқали ундан либос сотиб олиши мумкин. Ўшанда у ҳонис бўлмайди, негаки олди-сотди битимида битимни тузиш вакил кишига нисбат берилади.

Иккинчи турнинг мисоли: Хассоф берган мисол асосида: Бир киши бошқа бир кишидан ўзи учун бир уйни сотиб олишни сўрайди. Шу шарт биланки, сотиб олиш битими тамом бўлгандан кейин унга яхши фойда бериши лозим бўлади ва ўша уйни сотиб олишга сўз бериб, бундай дейди: Сен уйни бир мингга сотиб олгин, мен уни сендан бир ярим мингга сотиб оламан. Лекин буюрилган кишининг уйга эҳтиёжи бўлмагани учун уни сотиб олишга рағбати бўлмайди, шунингдек, буюрган киши битим тугагандан кейин ўз сўзидан қайтиб, уйни олмаслигидан қўрқади ва уй унинг тасарруфида қолишини истамайди, чунки ундан бирон манфаат келишини тасаввур қила олмайди. Бундай одам ушбу ўринда эҳтиёт юзасидан қуйидаги ҳийладан фойдаланиши мумкин: Уйни унинг эгасидан бир муайян муддат учун хиёр шарти билан (масалан, 5 ёки 10 ёки ундан кўпроқ муддатдан кейин уни қайтариб бериш ҳуқуқи билан) сотиб олади, шу йўсинда белгиланган хиёр муддати давомида уйни сотиш ҳуқуқига эга бўлади. Ўша муддатда буюрган киши уйни сотиб олса, битим амалга ошиб, белгиланган манфаат қўлга келиб, уйдан кутулади, борди-ю, буюрган киши хиёр муддатида уйни сотиб олмаса, уйни олган киши хиёр шартига қўра битимни бекор қилиб, уйни эгасига қайтариб беради.

Учинчи тур мисоли: бундай ҳийлалар ислом қонунчилигида назарда тутилган баъзи бир мақсадлар билан ҳанафий мазҳаби фақиҳлари томонидан изохлаб ўтилган битимлар ҳақидаги ҳукмларини бирлаштиришга қаратилган. Мисоли Сарахсий Мабсутида қуйидагидек берилган: Бир киши ўз молини музорабат (фойдага шериклик) асосида бировга бермоқчи бўлади, лекин шериги (пулни ишлатувчи киши) унга билдирилган ишончдан яъни аминлигидан фойдаланиб, пулни тўғри тасарруф қилишидан ташвишланади, чунки амин киши кафолат бермайди, битимда кафолатни шарт қўйиш нотўғри ҳисобланади. Ўшанда пул эгаси икки йўл орасида қолади: ёки музорабатдан воз кечади, бу эса ҳар икки томон учун зарарли бўлади, яъни ҳар иккаласи келадиган манфаатдан маҳрум қолади, ёки пулни ҳеч қандай кафолатсиз унга топширади ва молнинг талаф бўлиш имконини қабул қилади. Бундай ўринда кўрсатилган ҳийла қуйидагидек:

Мол эгаси пулининг бир дирҳамидан ташқари ҳаммасини мазкур кишига қарз қилиб беради, сўнгра у билан қарз берилган пулни қўшиб ишлатиш бўйича келишиб, қолган бир дирҳам пулга уни шерик қилади, пулни ишлатишдан қўлга келадиган фойда ораларида фалон асосда бўлинсин, деб келишилади. Бундай битим тўғри бўлади, негаки қарз олувчи пулни ўз тасарруфига олиши билан мутамаллик (пулни эгаллаб олган киши) сифатида қарз берувчига зомин (кафил) бўлади. Шундай қилиб сармоя тафовути билан (бир томондан 99 %, иккинчи томондан 1 %) улар орасида тузилган ширкат шартномаси саҳиҳ ҳисобланади. Фойда эса икки томон орасида келишилган шарт асосида бўлинади. Ҳазрат Али

айтганларидек: Улар бирга ишлашадими ёки биттаси ишлаб фойда келтирадимми, (ҳар иккала ҳолатда) манфаат ораларида бўлинади.

Тўртинчи турнинг мисоли: Маълумки, касал бўлиб ўлим тўшагида ётган кишининг ўз ворисларига бирон-бир қарзга иқрор бўлиши бошқа ворислари руҳсат бермагунча амалга оширилмайди. Агар у ўз хотини ёки бошқа бир ворисидан ҳақиқатан қарздор бўлса, уни исботлаш учун иқрордан бошқа йўл мавжуд бўлмаса, ворислар бундай ҳолларда кўпинча бунга рози бўлишмайди ва ғолибан унинг иқрорини амалга оширмайди. Албатта, бундай вазият вориснинг ҳуқуқи талаф бўлиб, касал киши зиммасидаги қарз билан дунёдан ўтиб, Аллоҳ ҳузурига жавобгар бўлиб қолишига сабаб бўлади. Бундай ҳолларда касал киши қаршисида ҳуқуқни эгасига етказиб бериб, айна ҳолда Аллоҳ олдида ўзини оқлаш учун баъзи бир фикҳий қоидалар тўсиқ бўлиб туради. Ворислар манфаатини сақлаш учун эҳтиёт юзасидан фақиҳлар томонидан белгиланган қоидаларга риоя қилиш вожиб бўлган, токи улар Аллоҳ томонидан белгиланган миқдордан кўпроқ нарсага эга бўлиб, бири биридан устун қўйилмасинлар. Бундай ҳолат ўлим тўшагида ётган касалларда кўп учраб туради. Ушбу қоидани бузиш мерос тизимининг эҳтиёт томонини бузишга олиб келади.

Энди, ҳам мари́з (касал)нинг зиммаси қарз юкидан озод бўлиб, ҳам бировнинг ҳуқуқи оёқ ости бўлмаслиги, айна ҳолда мерос қоидаларининг бузилишига йўл қўймаслик учун фақиҳ имомлар томонидан бундай ўринларда кўрсатилган ҳийлани ишлатишдан бошқа йўл қолмайди. Бундай ҳолатдаги ҳийла Хассофнинг «ал-Махориж вал-ҳиял» китобида қуйидагидек кўрсатилган:

Касал киши ўз хотинига юз динор ёки кўпроқ пул қарздор бўлса, хотини пулни ундириш учун қуйидагидек ҳийлани ишлатиши мумкин: Аёл ўзи ишонадиган бир эркакни олиб келади, касал киши иқрор бўлиб айтадики: «Ушбу одам менинг хотинимдан юз динор қарз олган эди, хотиним ўша юз динор пулини олиш учун менга ваколат берган эди, мен эса мазкур маблағни мана шу фалондан олиб тасарруф қилганман». Агар эркак «Ўша миқдордаги пулни хотинимдан ўзим олганман», деб гувоҳлик берса, аёл учун унинг иқрори қабул қилинмайди ва хотин унинг молидан ўша пулни олиш ҳуқуқига эга бўлмайди. Шунинг учун хотин, касал эри эътироф этган кишига мурожаат қилиши керак, ўша одам касалга мурожаат қилиб бундай дейди: «Касал киши ушбу аёлнинг пулини мендан олганлигига иқрор бўлди, энди аёл менга мурожаат қилгани учун мен унга (эрига) мурожаат қилишга ҳақлиман». Агар мазкур одам онт ичишга мажбур бўлишидан қўрқадиган бўлса, бу ҳолда аёл киши нархи юз динорга тенг келадиган бир либосни (ёки бошқа бир нарсани) унга сотади, борди-ю онт ичишга мажбур қилинса ҳам гуноҳга қолмайди¹¹⁶.

Абу Заҳра ҳийла масалаларини кенг қўламда текшириб қуйидагича хулоса чиқаради: Айтиб ўтилган мисоллардан кўриниб турибдики, ҳийлалар ҳаққа эришиш ва ўзини оқлаш мақсадида ишлатилган бўлиб, ундан фақат эзгулик назарда тутилган. Ҳийлалар ҳанафий фикҳида қоидаларни бузиш мақсадида, Абу Ҳанифа орқали биринчи марта бошланган, деган фикрлар бутунлай асоссиз ва воқеликка зиддир¹¹⁷.

¹¹⁶ Хассоф, Ал-Ҳиял вал-махориж, 101-бет. Абу Заҳра иктибоси асосида.

¹¹⁷ Абу Заҳра. Абу Ҳанифа, 378-бет.

Лекин айрим ғарб ҳуқуқшунослари ҳийлаи шаръиядан назарда тутилган ва изоҳлаб ўтилган эзгу мақсадлар ва уларга эришиш учун қўйилган шартларни англамасдан, ҳар қандай ҳийла ишлатишни ислом ҳуқуқида мумкин, деб фикр билдирганлар. Улар гўёки назарда тутилган мақсадлар шариат қонунига мувофиқми ёки мувофиқ эмасми, ҳийлаи шаръия одамларга ўз мақсадларига қонуний тус бериб, унга эришиш учун рухсат берарди, деб талкин қилганлар ва буни айрим мисоллар билан ҳам изоҳламоқчи бўлганлар.

Биз ўтган баҳсларда бундай ҳийлалардан фойдаланиш учун ҳанафий мазҳабида йўл қўйилмаганлигини кўрсатиб ўтдик.

Фикримизча, қонуний ҳийлалар назариёт билан амалиётни бир-бирига боғлаш учун қилинган ҳаракат эди, яъни назарий томондан берилган энг кам имкониятга таяниб, урф-одатдаги кенг кўламдан фойдаланиш учун қабул қилинган эди.

«Исломда ҳуқуқ» китобида айтилганидек, фикҳ илмининг йирик вакиллари, масалан, Абу Юсуф ва Шайбоний каби олимлар шаръий ҳийлаларни мукаммаллаштириб жамият ихтиёрига қўярди. Ҳанафий мазҳабининг хижрий III асрдаги машҳур ҳуқуқшуносларидан бири Хассоф қаламига мансуб «ал-Ҳиял вал-маҳориж» китоби масалани бошқача баён этади. Биз унинг асосида ўша даврда воқелик нималардан иборат эканлигини англаб олишимиз мумкин.

«Қадимий қонунлар» номли китоб муаллифи Сир Ҳенрий Мейн (Sir Henry Maine) қонуний ҳийлалар қонуннинг моҳияти ўзгармасдан уни амалга ошириш услуби ва ижро этиш тарзи ўзгарганини кўрсатиш мақсадида ишлатилган фарзия, деб ифодалайди¹¹⁸.

«Исломда ҳуқуқ» китобида ҳийлаи шаръия зарурат принципига боғлаб қуйидагича кўрсатилади: Айтишларича, Бухоро аҳолиси оғир қарздорликка учраган экан. Ушбу муаммони ечиш мақсадида ўз мулкни гаровга қўйиб шартли равишда сотиш орқали «байъ бил-вафо» деган гаров усули юзага келган экан. Китобда айтилишича, албатта, бундай битимнинг юзага келиши гаров соҳасида олға қўйилган бир қадам эди, негаки ушбу битим асосида мадюн (қарздор) гаровга қўйилган мулкни ўз тасарруфида сақлаб қолган ҳолда, қарз берувчига муносиб таъмин (кафолат) беради, булардан ташқари байъ бил-вафо ўз сармоясидан фойда олишга рухсат бермайдиган нормалардан (рибодан) чиқиб кетишга йўл очиб берди¹¹⁹.

Китоб муаллифларининг таъкидлашича, ушбу янгилик суд юритиш усулларига тафаккур юритиш орқали эмас, балки табиий такомил жараёнида юзага келди. Китоб муаллифларига бу ўринда шундай жавоб бериш зарурки, қонун кўпинча амалий ҳаётини муаммолар, яъни давр талабидан келиб чиқади. Амалий ҳаётга таянмасдан қонуний нормаларни ишлаб чиқиш уларни ҳаётдан узоклаштиради. Ҳанафий мазҳабида зарурат принциплари ва шаръий ҳийлалар усуллари мана шу воқеликка қаратилган.

Бухоролик ҳанафий фақиҳлар ишлаб чиққан ушбу қоида байъ бил-вафо ва байъи жоиз номи билан айрим мамлакатлар қонунларида, жумладан, Афғонистонда қонуний кучга эга бўлиб, халқ орасида муомалот ишларини юритиш учун бир қулай норма сифатида кенг кўламда ишлатилиб келинади.

¹¹⁸ Исломда ҳуқуқ, 117-118 бет.

¹¹⁹ Ўша асар. 113-бет.

Байъ бил-вафонинг энг мукаммал шакли шундан иборатки, қарз олувчи ўз мулкини қарз берувчига гаров сифатида шартли равишда сотади, янги мулк (уй ёки ер) эгаси бўлган қарз берувчи, уни тасарруф қилмасдан муайян миқдор пул эвазига уй эгасига ижарага беради. Бу ўринда ҳар ой келадиган ижара ҳақи дарҳақиқат, асл пулдан келадиган фойдадан иборат бўлиб, рибони ман этувчи қонунга зид бўлмайди, чунки зохирда қарз эгаси оладиган ижара пули, пулнинг фоизи эмас, балки уйнинг ижара пули ҳисобланади.

Имом Абу Ҳанифа асос солган ҳанафий мазҳаби Куфа шаҳри – Ироқ диёри марказида юзага келиб, оз муддат ичида ислом дунёсининг кўп мамлакатларида тарқалиб ривожланиши ва мусулмонларнинг катта қисмини ўзига жалб этиб, аҳли сунна вал жамоанинг энг катта ва кенг ёйилган мазҳабига айланди. «Ислом: йўналишлар, мазҳаблар, оқимлар» китоби муаллифи берган маълумотларга кўра: «Бугунги кунда дунёдаги тахминан 1,3 миллиард мусулмон аҳолисининг 92,5 фоизини суннийлар ташкил этиб, улар мазҳаблар бўйича қуйидаги нисбатда бўлинадилар: ҳанафийлар-47%, шофиийлар-27%, моликийлар-17%, ҳанбалийлар-7,5% ни ташкил қилади»¹²⁰.

Ҳанафий мазҳаби хижрий II асрдан шарқу ғарб, шимолу жанубга ўз нуфузини ўткази бошлади ва биринчи босқичда Аббосийлар давлати ҳудудида тарқалди, сўнгра кўп ўлкаларда барча халқларнинг ичига кириб бориб, улар томонидан қабул қилинди ва айрим мамлакатлар, масалан, Ироқ, Эрон, Мовароуннаҳр, Хуросон ва Туркия ҳудудларида Аббосийлар, Сомонийлар, Қорахонийлар, Ғазнавийлар, Салжукийлар, Хоразмшоҳлар, Мисрда Айюбийлар, Мамлуклар, Темурийлар, Бобурийлар, Шайбонийлар давлатлари ва Усмонийлар империяси томонидан расмий мазҳаб сифатида қабул қилиниб, уларнинг кенг соҳали барча ҳудудларида суд ишлари ушбу мазҳаб асосида олиб бориладди.

Салжукийлар бош вазири Хожа Низомулмулк (1018-1092) ҳимояси остида Мовароуннаҳр ҳудудида шофиий мазҳаби бир оз тарқалиб, ҳанафийлик билан рақобатга киришган бўлса ҳам, Абу Заҳранинг фикрича, бундай рақобат фақат фикҳий мунозаралар доирасида чекланган бўлиб, фикҳ илмининг ривожига сабаб бўларди ҳамда ундан ҳеч қандай адоват ва хусумат келиб чиқмасди.

Лекин замон ўтиши билан шофиий мазҳаби ал-Қафқол аш-Шоший сингари буюк вакилларига эга бўлган бўлса ҳам, ҳанафий мазҳаби қаршисида чекинишга мажбур бўлди ва Ўрта Осиёнинг барча олимлари ҳанафийликни қўллаб-қувватлаб, унинг ривожига катта ҳисса қўшиб келдилар.

Ҳозирги кунда ҳанафийлиكنинг жўғрофий ҳудуди Марказий Осиё давлатларидан бошлаб, Хитой, Афғонистон, Покистон, Ҳиндистон, Эрон, Ироқ, Арабистон, Яман, Миср, Жазоир, Тунис, Марокаш, Туркия, Индонезия ва бошқа мусулмон ўлкаларига етиб боради. Абу Ҳанифа мазҳаби айтиб ўтилган мамлакатларнинг айримларида асосий мазҳаб бўлса, айримларида иккинчи ёки учинчи ўринда туради.

Ҳанафий мазҳаби Шимолий Африка мамлакатлари (Тунис, Жазоир, Марокаш)да тарқалган эди. Бу ўлкаларда ҳанафийлар сони кўп бўлмаса ҳам, бу мазҳаб олимлари катта иззат ва ҳурматга эга. Тунис пойтахтида суд ишлари ҳанафий ва моликий мазҳаблари асосида юритилиб, унда ҳанафий суд тизими моликий суд тизими билан бирга қўлланилади. Ҳасан Содиқнинг таъкидлашича, бу

¹²⁰ З.Хусниддинов, Ислом: йўналишлар, мазҳаблар, оқимлар, 6-бет.

ерда ҳанафий мазҳабининг буюк муфтийлари мавжуд бўлиб, барча устидан маънавий раҳбарлик мақомида туриб, «шайхул-ислом» номи билан аталадилар.

Шунингдек, одат бўйича «Зайтуна» университети ўқитувчиларининг ярми ҳанафийлардан ва ярмиси эса моликийлардан бўлади¹²¹.

Ҳанафий мазҳаби тарафдорлари Ҳиндистонда 48 млн.га етиб боради. Жанубий Америка ва Бразилияда 25 млн ҳанафий мусулмонлари мавжуд¹²².

Ҳанафий мазҳабининг тарқалиши учун қуйидаги омиллар сабаб бўлган:

Биринчи омил: Ушбу мазҳаб ўз моҳияти, таълимоти ва қўллаган услуби билан жамиятларда юз бериб турадиган ҳуқуқий муаммоларни ҳал этиш имкониятига эга бўлиб, ҳар қандай саволга жавоб топа олади. Бундай имконият шундан келиб чиқадики, ҳанафий мазҳаби бирон бир масала бўйича насс (Қуръон ёки ҳадислар матни) мавжуд бўлмаса, қиёс ва унинг энг муҳим тури бўлмиш қиёси ҳафий, яъни ёпиқ ёки яширин қиёс (истехсон)га таяниб иш олиб боради, шунингдек, урф-одатга катта эътибор қаратади. Бундай услубдан фойдаланиш халқ учун ҳаёт муаммоларини шариат қоидаларига асосланиб ечиш учун беназир қулайликлар, бир жозибали омил сифатида ҳанафий мазҳабининг тарқалиши учун муносиб замин яратиб берди.

Иккинчи омил: Ҳанафийлик илмий асосларга таянган бир мазҳаб сифатида Аббосийлар буюк империясининг мазҳаби бўлиб келди. Ундан кейин Ғазнавийлар, Сомонийлар, Қорахонийлар, Салжуқийлар, Хоразмшоҳлар, Темурийлар, Бобурийлар, шунингдек, Усманийлар буюк империясида асосий ва давлат мазҳабига айланиши унинг ривож ва тарқалиши учун катта имкониятларни юзага келтирди. Ушбу давлатларда, айниқса, Аббосийлар, Ғазнавийлар, Усманийлар давлатларида суд тизими ривожланди. Аллома Ибн Обидин айтганидек, уларнинг барча қозилари ва шайхул-исломлари ҳанафий мазҳаби вакиллари бўлганлар.

Биз Абдулваҳҳоб Халлофнинг Абу Ҳанифа мазҳаби Абу Юсуф орқали Аббосийлар халифалиги даврида ҳокимият кучи билан тарқалди деган фикрига қўшилмаймиз.

Учинчи омил: Унинг буюк шогирдларидан кейин уларнинг издошлари бўлмиш бир гуруҳ фақиҳлар майдонга келиб, шариат ҳукмларини истинбот ва истихроҷ қилиш ва уларни асрлар давомида юз берган ҳодисаларга татбиқ этиш муаммоларига жиддият билан ёндашганлар. Абу Заҳранинг таъкидлашича, улар мазҳабларига тегишли бўлган жузъий масалалар асоси бўлмиш ҳукмларнинг иллатлари (сабаблари)ни белгилаб олгандан кейин, умумий ва қамраб олувчи қоидаларга таянган ҳолда бир-бири билан уйғунлашган масалаларни тўплашга уриндилар. Шундай қилиб, мазҳаб бўйича тафрийъ, яъни жузъий масалалар (фуруъул-фикҳ) ва фикҳнинг барча тармоқларини бирлаштирувчи ва умумий тамойилларга эътибор берувчи асосий қоидалар ва умумий назариялар (усулул-фикҳ) юзага келиб ривожланди.

Тўртинчи омил: Абу Ҳанифа шогирдларининг кўплиги. Шайх Маҳмудхон Тункий ёзган 60 жилдлик «Мажмаъул-мусаннифийн» китобида зикр этилишича, унинг шогирдлари сони 882 тага етиб боради. Унинг тўртта буюк шогирди (Абу Юсуф, Муҳаммад ибн Ҳасан, Зуфар ва Абулҳасан)дан ташқари, уларнинг кўпчилиги Мовароуннаҳр, Хуросон ва Эрон ҳудудларидан эдилар. Уларнинг

¹²¹ Алливо Ҳасан Содиқ, Жузурул-фитнати фил-фиракил-исломия, 231-бет.

¹²² Ўша асар, ўша бет.

баъзилари, масалан, Усмон ал-Бустий ва бошқалар юксак илмий мақомга эга бўлиб, ушбу мазҳабни ёйиш йўлида катта хизмат кўрсатганлар. Улардан айримлари энг салоҳиятли фақиҳлар сифатида унинг илмий услуби, ҳуқуқий қарашларини ёритиб, баъзан унга қарши ўз фикру мулоҳазаларини ҳам билдирганлар.

Фикримизча, изоҳлаб ўтилган тўртта омил, ҳанафий мазҳабининг ислом дунёси миқёсида кенг кўламда тарқалиб ривожланишининг асосий сабаблари ҳисобланади.

10-мавзу. ҲАНАФИЙ МАЗҲАБИНИНГ МОВАРОУННАҲРДАГИ РИВОЖИ

Абу Ҳанифа асос солган мазҳаб VIII аср ўрталарида, унинг ҳаётлик чоғиданоқ тарқала бошлаб, шу асрнинг охирларида узоқ-яқин ўлкалар, жумладан, Мовароуннаҳрга етиб келган эди.

Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбонийнинг мумтоз шогирдларидан бири бўлмиш Абу Ҳафс Аҳмад ибн Ҳафс ал-Кабийр ал-Бухорий (в. 832) биринчи бўлиб, IX аср бошларида ушбу мазҳаб таълимотининг ҳақиқий ташувчиси сифатида ўз ватанига қайтиб келди. Бухоро шаҳрини ҳанафийликнинг муҳим марказларидан бирига айлантирди. Унинг тарбияси остида бир гуруҳ фақиҳлар, жумладан, ўз даврида ҳанафий мазҳабининг шайхи ва салоҳиятли вакили бўлган унинг ўғли Абу Ҳафс Сағийр Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Ҳафс юксак даражали фақиҳ мартабасига етганди.

Абу Ҳафс Кабийрнинг замондоши, ҳадис илмининг буюк имоми Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий (в. 256F870) «ал-Жомий ас-саҳиҳ» китоби ва «фикхул-Бухорий» деб аталган ўзига хос фикхий йўналиши билан ушбу фан ривожига катта ҳисса қўшган эди.

Бухоролик фақиҳлар ўша даврдан бошлаб ҳам усулул-фикх ва ҳам фуруъул-фикх бўйича муҳим ва эътиборга лойиқ асарлар ёзиб келдилар. Ибн Халдун «ал-Муқаддима»да таъкидлашича, Абу Зайд Дабусий ушбу мавзуда (усул мавзусида) ёзган китоб энг муҳим асарлардан бири ҳисобланади¹²³. Шунингдек, кейинроқ Садруш-шариа Иккинчи Убайдулло ибн Масъуд ёзган «Танқийхул-усул» номли китоб ва унинг устидан ёзган «ат-Тавзийх» номли шарҳи катта эътибор ва илмий аҳамият касб этиб келган¹²⁴.

IX асрдан бошлаб ҳанафий, шофиъий ва ҳанбалий мазҳаблари Марказий Осиёда ўз нуфузини ўтказа бошлади. Хуросонда ҳанбалий мазҳабининг йирик намояндаси Шайхул-ислом Абдулло Ансорий (XI аср) эди.

Шофиъий мазҳабининг атоқли вакили, Ўрта Осиё бўйича шофиъийлар имоми тошкентлик Муҳаммад ибн Али ибн Исмоил ал-Қаффол аш-Шоший (905-986) эди. У ўз даврининг машҳур кишиси фақиҳ, муҳаддис, муфассир, усулий (усулул-фикх бўйича олим), адиб ва шоир бўлиб, кўп асарлар ёзган. «Усулул-фикх» ва «Шарҳур-рисола» номли асарлари катта шухрат қозонган. Ибн Халликоннинг таъкидлашича, ўша даврда Мовароуннаҳр ҳудудида унга тенг келадиган олим ва фақиҳ бўлмаган. Заркалийнинг ёзишича, у фикх, ҳадис, луғат ва адабиёт бўйича ўз даврининг атоқли олими ҳисобланган¹²⁵. Олим кўп сафарлардан кейин она шаҳри Тошкентга қайтиб келиб, шу ерда ҳаётдан кўз юмган. Унинг қабри Ҳастимом ёнида бўлиб, мухлислар мазорига айланган.

Котиб Чалабийнинг ёзишича, унинг ўғли Шайх Қосим ибн Муҳаммад ал-Қаффол аш-Шоший шофиъий мазҳабида энг муҳим, мукамал ва эътиборли китоблардан бири бўлмиш «ат-Тақрийб фил-фуруъ» номли асарнинг муаллифи эди.

¹²³ Ибн Халдун. Ал-Муқаддима, 2-жилд, 931-бет.

¹²⁴ Кенгроқ маълумот учун қаранг: Котиб Чалабий. Кашфуз-зунун; А.Ш.Жўзжоний. Бухоролик фақиҳлар силсиласи. // Ҳаёт ва қонун. -1994. -№3. -Б. 76-80.

¹²⁵ Хайруддин Заркалий, Ал-Аълом. -Қоҳира: 1954. 3-жилд. -944-бет.

Ўша даврларда шофиъий мазҳаби, Хуросон, Туркистон ва Эронда катта эътибор қозонган эди. Хожа Низомулмулк ўзининг «Сиёсатнома» асарида таъкидлашича, Султон Маҳмуд Ғазнавий ҳанафий мазҳабида бўла туриб, ибодатларни шофиъий мазҳаби қоидаларига асосланиб адо этарди. Салжукийларнинг машҳур вазирларидан бири Амидул-мулк Абу-Наср ал-Кундурий ҳанафий мазҳабида шунингдек «Сиёсатнома» китобининг муаллифи Хожа Низомулмулк (1018-1092) шофиъий мазҳабида эдилар.

Шунингдек, ушбу даврда мўътазилийлар кенг қамровли ақидавий курашни йўлга солиб, ўз ғояларини тарқатишга уриндилар. Уларнинг ақидавий усулларига таянган шиалар, айниқса, исмоилийлар ва уларнинг турли гуруҳлари (ботинийлар, қарматийлар) билан суннийлар орасида кескин кураш авж олган бир пайтда, Абу Мансур Мотуридий ҳанафий мазҳабининг яловбардори сифатида қад кўтариб, ўзининг кўп сонли асарлари, жадал ва мунозаралари билан, эътизол, ботиния ва қарматия қарашлари нотўғри эканлигини исботлаб берди, аҳли сунна вал жамоа, айниқса, ҳанафий мазҳабининг мустаҳкамланишига катта ёрдам кўрсатди. Халқ уни қозонган бундай ғалабаси билан табриклаб, Қорахонийлар томонидан, калом илмида у яратган йўналиш (Мотуридий ақоид мазҳаби), аҳли сунна вал жамоанинг эътиқодий асоси деб эълон қилинди.

Имом Мотуридийнинг илмий фаолияти ва тинимсиз кураши оқибатида эътизол мазҳабига зарба берилиб, қарматийлар ва ботинийлар мағлубиятга учраб, ботинийлар тоғли Бадахшон (ҳозирда Тожикистон ва Афғонистон) ҳудудларига чекинди.

Бухоро фақиҳлари томонидан усул ва фуруъ бўйича яратилган кенг қамровли асарлар, шунингдек, калом илми (усулуд-дин) соҳасида ёзилган бир қатор китоблар (масалан, Нуриддин Собуний асарлари) шундан далолат берадики, ҳанафий фикҳ мактаби ривожда улар илғор ўринда туриб, Бухорони Мовароуннаҳр атоқли фақиҳларининг фаолият марказига айлантириб келганлар.

IX-X асрларнинг мураккаб ижтимоий-сиёсий шароитида Самарқандда калом илмидан ташқари усулул-фикҳ соҳасида ҳам илмий аҳамиятга эга бўлган кўп асарлар яратилди. Абу Мансур Мотуридийнинг «Маъхазуш-шаръ» ёки «Маохизуш-шаръ» ва «Китобул-жадал» номли асарлари Котиб Чалабий ва бошқа олимлар гувоҳлигида усул бўйича ёзилган энг пухта ва қимматли асарлар ўрнида туради.

Алоуддин Самарқандий ёзган «Тухфатул-фуқаҳо», Алоуддин Абу Бакр ибн Масъуднинг ушбу асарга ёзган шарҳи, шунингдек, Баздавийлар, Абуллайс Самарқандийнинг (в. 552F1158) асарлари ва бошқалар фуруъул-фикҳ бўйича эришилган муваффақиятлардан ҳисобланади.

Насафийлар калом илми бўйича Мотуридий мактаби давомчиси сифатида ушбу мактаб таълимотини тиклаб, ривожлантириб келдилар ва фуруъул-фикҳ бўйича улар ва Фарғона фақиҳлари жуда кўп қимматли асарлар ёзиб қолдирдилар.

Мовароуннаҳрда фикҳнинг ривожда ироқлик фақиҳлар, айниқса, Абу Бакр ал-Жассос (в. 981), шунингдек, Хуросоннинг муҳим илмий марказларидан бўлмиш Жўзжон¹²⁶, Балх ва Тахор олимлари — Қози Шаддод ибн Ҳукайм Балхий, Абу

¹²⁶ Жўзжон ё Жўзжонон Ҳирот билан Балх орасида жойлашган кенг минтақанинг тарихий номи бўлиб, IV ҳижрий асрда унда Оли Фаригун сулоласи ҳукмронлик қиларди. Қадимий пойтахти «Жўзжон» ёки «Жўзжонон» шаҳри бугунги Сарпул вилояти маркази - Сарпул шаҳри якинида

Ҳомид Балхий, Абулмуаййид Балхий, Абу Сулаймон Жўзжоний, унинг шогирди Абу Бакр Аҳмад Жўзжоний (Абу Мансур Мотуридийнинг устози) ва яна бир шогирди Муҳаммад ибн Салама Абу Абдулло Балхий ва бошқалар тўғридан-тўғри ёки билвосита таъсир ўтказиб келганлар.

Исломшунос олим Аширбек Мўминов «Мовароуннаҳр мусулмонлари: ҳанафийлар» номли илмий мақоласида таъкидлашча, ўша даврда (IX-X асрлар) «...Мовароуннаҳрда кечаётган жараён ҳали маҳаллий аҳамиятга эга бўлиб, бу минтақа ислом марказларида Хуросоннинг бир қисми ҳисобланарди. Фақиҳ гуруҳлари, Сомонийлар (875-999) амалдорлари зўравонликларидан аҳоли турли табақаларининг ягона ҳимоячиси сифатида чиққанликлари натижасида уларнинг ижтимоий обрўси ва таъсир доираси кенгая борди»¹²⁷. Мақола муаллифи ёзишча, ўша даврда фикҳ илми турли жиҳатдан, масалан, яратилган асарларнинг озлиги нуқтаи назаридан ҳам шаклланиш ва кучга тўлиш даврини бошдан кечирмоқда эди.

Давлат ҳокимияти Қорахонийлар (999-1212)га ўтгандан кейин Мовароуннаҳрда фикҳ илмининг ривожини ва такомилни учун таъсирчан омиллар юзага кела бошлади. Ушбу омиллардан бири А.Мўминов таъкидлаганидек, шундан иборат эдики, Қорахонийлар давлати қарор топиши натижасида «Мовароуннаҳрнинг Хуросон билан алоқалари заифлашиб, оёққа турган маҳаллий мактабларнинг мустақил ривожланишига асос яратилди. Марказий шаҳарларда автоном бошқарувнинг кучайиши уламо гуруҳлари таъсир доирасининг кенгайишига олиб келди. Бу билан фикҳ нормаларини ҳаётга татбиқ этишга реал шароит яратилди. Бухоро ва Самарқанд ҳақиқий илм марказларига айлантирилди. Бу шаҳарларда Насаф, Марв, Фарғона фақиҳлари ҳам фаолият кўрсатдилар»¹²⁸.

Ўрта Осиёда фикҳнинг ривожини учун иккинчи омил Қорахоний ҳукмдорларининг фикҳ — ислом ҳукуқи ва қонунларига қизиқиши ва ҳукуқий нормаларнинг амалий ҳаётга татбиқ этилиши эди.

Манбаларда таъкидланишича, Қорахонийлар давлати ҳукмдорлари, айниқса Иброҳим Маҳмуд Тамғочхон диёнатли киши бўлиб, фақиҳлар фатвосини олмагунча ҳеч бир жиноятчини жазоламас, молу мулкини мусодара қилмас эди. У Бағдод халифаси билан яхши ва дўстона муносабатда бўлиб, унга Имомуд-давла, Тоҷул-милла, Каҳфул-муслимин, Маликул-Машриқи вас-Син Тамғоч Буғрохон (давлат имоми, миллат тожи, мусулмонлар паноҳи, Шарқу Хитой ҳокони) каби унвонлар берилган эди.

Муҳаммад Авфий «Љубобул-албоб»да келтиришича, Иброҳим Маҳмуд Тамғочхон диний олимларга иззат ва ҳурмат кўрсатиб, ислом қонун-қоидаларига жиддий риоят қилар экан. Ўша манбада айтилишича, мазкур ҳукмдор халқ тинчлигини сақлаш, молу мулкларининг дахлсизлигини ҳимоя қилишга катта эътибор қаратиб, жиноятчиларни шафқатсизлик билан жазолар экан. Бир вақт

жойлашган эди. Ҳозир ушбу кенг минтақа ҳудуди Форёб, Жўзжон, Сарпу вилоятларига бўлинган. Жўзжон илму фан ва савдо марказларидан бири бўлиб, ўз буюк олимлари билан шуҳрат қозонган. Улардан Абу Сулаймон Жўзжоний, Абу Бакр Жўзжоний, Муҳаммад ибн Усмон ибн Сабийх Жўзжоний (в. 744/1344 й. Қоҳирада), Абу Али ибн Синонинг асарларини тўплаб, таржима ҳолида ёзган шогирди машҳур олим Абу Убайд Жўзжоний (IV ҳижрий аср), Ҳиндистонга бориб буюк қози даражасига эришган ва Табақоти Носирий номли китоб муаллифи Минҳожуддин ибн Сирожуддин Жўзжоний (в. 660/1261) ва бошқалар машҳурлар.

¹²⁷ Аширбек Мўминов, «Мовароуннаҳр мусулмонлари: ҳанафийлар» // Шарқшунослик. -1999. -№9.

¹²⁸ Ўша асар, ўша жой.

безорилар Самарқанд дарвозаси деворига «Биз пиёз кабимиз, бошимизни ҳар қанча кессангиз ҳам яна ўсиб чиқаверамиз», деб ёзиб кетган эканлар.

Бу воқеадан хабар топган Тамғочхон ўша жойга «Мен ҳам деҳқон каби сиз қаердан бош кўтарсангиз, ўша ердан тағ-тугингиз билан кўпориб ташлайман», деб ёздириб қўйган экан.

Учинчи омил, давлат ва аҳоли ҳимояси остида маҳаллий мактаблар аста-секин ўсиб, ривожланиб, катта илмий мадрасалар даражасига кўтарилиши бўлган. Сони кун сайин ошиб бораётган мадрасаларнинг катта харажатлари вақф мулкларидан тушган даромадлар билан қопланарди. Давлат арбоблари, хайр-эҳсон эгалари саройлар, дўконлар ва ҳаммомлар қуриб, уларни ва баъзан ўз ерларини мадрасаларга вақф қилардилар. Мударрислар, мутаваллилар ва толиби илмларнинг маошлари ушбу мулклардан келадиган даромаддан тўланарди. Масалан, Иброҳим Тамғочхон томонидан ёзилган вақфномада белгиланганидек, Самарқанд мадрасаси мутаваллиси (идора қилувчиси)нинг бир йиллик маоши 2000 дирҳам¹²⁹, фикҳ мударриси маоши 3600 дирҳам, адабиёт фанлари мударриси маоши 1200 дирҳам, Қуръони карим мударриси маоши 1200 дирҳам ва толиблар маоши 360 дирҳам бўлган. Ўша даврнинг нарх-навосига кўра, бир мударриснинг бир ойлик маоши билан 150-200 дона ёпилган нон, 2-3 та қўй сотиб олиш мумкин бўлган¹³⁰.

Ўша даврдан қолган Бухоро Жомеъ масжиди, Минораи калон ва бошқа бир қатор меъморий обидалар, айтиб ўтилган ривожланишнинг моддий гувоҳлари ҳисобланади.

Турк тадқиқотчи олимлари чиқарган хулосаларга кўра, мазкур даврда 300 га яқин фақиҳ мавжуд бўлиб, 150 дан кўпроқ фикҳий (ҳуқуқий) асарлар, 20 та фатово (фатволар мажмуалари) ёзилиб, улардан 98 фоизи ҳанафий мазҳабига тегишли бўлган экан.

Афғонистонлик машҳур муаррих Мир Ғулом Муҳаммад Ғубор «Афғонистон тарих ўзанида» номли китобида берган маълумотларга кўра, ўша даврда фақиҳлар нафақат давлат ишларига қатнашар, балки баъзан элчилик вазифасини ҳам бажарар ва муҳим ишларда улардан маслаҳат олинарди, суд ишлари бутунлай уларга топширилган бўлиб, шахзодалар тарбияси билан ҳам шуғулланардилар¹³¹.

Ғуборнинг фикри тўғрилигини тасдиқлаб айтиш мумкинки, Қорахонийлар давридан тортиб Темурийлар давригача суд вазифалари машҳур фақиҳларга топширилган бўлиб, ундан ташқари Бурхониддин Марғиноний авлодлари, шайхул-исломлик вазифасини ҳам хатто меросий шаклда бажариб келганлар. Улар баъзан сиёсий ихтилофларни ҳал қилиш бўйича ҳам фаолият олиб бориб, Мирзо Улуғбек ва Мирзо Бобур ҳомийлари сифатида садоқат билан хизмат қилганлар.

Айтиб ўтилган омиллар, айниқса, давлат арбоблари томонидан илм аҳлига кўрсатиладиган юксак эҳтиром, тарғибот ва ташвиқот, Ўрта Осиёда фақиҳлар сонининг кўпайиши ва ҳанафий мазҳабининг ривожланиб ёйилишига сабаб бўларди. Мўғуллар давридан кейин, Аширбек Мўминов таъкидлаганидек, Амир Темур (1370-1405) даврида исломга давлат дини мақомининг қайтарилиши янги уламолар табақаларининг шаклланишига олиб келди.

¹²⁹ Дирҳам - зарб урилган ва муомалада бўлган кумуш танга

¹³⁰ Иброҳим Тамғочхон ва унинг вақфномаси ҳақидаги маълумотларнинг бир қисми Н.Абдуллаев, Б.Ҳошимов, А.Тошқуловлар ёзган «Соҳиби Ҳидоя» номли тадқиқот ишидан олинди.

¹³¹ М./улом Муҳаммад /убор, Афғонистон тарих ўзанида. 1-жилд. -Кобул, 1967. -115-бет.

Абулфазл Қазвиний «Китобун-нақз»да эслатиб ўтишича, XII асрларда Хуросон шаҳарларидан тортиб, Ўзганд, Самарқанд, Мовароуннахр ва Туркистоннинг барча ҳудудларида аксарият аҳоли ҳанафий мазҳабида бўлган. Ўша даврда дин олимлари катта эътибор ва нуфузга эга бўлиб, хайрихоҳлар, ўрни келганда ўз жону молларини ҳам улар учун дариғ тутмаганлар.

XII-XIII асрларда Ўрта Осиёда фақиҳлар сони кўплигини аллома Қазвиний «Жалолуддин Мункабирний (Мангуберди) сийрати» номли Муҳаммад ибн Аҳмад ан-Насавий асаридан олиб берган маълумотдан билиб олиш мумкин. Унга кўра бухоролик «Оли Моза» (Моза оиласи)нинг буюк имоми ва раисларидан бири бўлмиш Садри жаҳон Бурҳониддин Муҳаммад ва унинг авлодлари ҳимояси остида 6000 фақиҳ ҳаёт кечириб, уларнинг барчаси ҳанафий мазҳабига мансуб бўлганлар.

Ушбу оила мўғул ҳужумидан кейин ҳам ҳанафий фақиҳларини ўз ҳимоялари остига олиб келганлар. Мисол учун 674Ғ1276 йили 4000 фақиҳ улар кўрсатган ёрдамлардан фойдаланар эканлар. Манбаларда кўрсатилишича, Садрус-судур Бурҳониддин Абдулазиз ибн Умар Самарқанд шаҳрида 30 минг қизил олтин (динор) тўлаб, бир ҳанафий фақиҳнинг ҳаётини сақлаб қолган.

Авфий ушбу ходисани қуйидагидек ривоят қилади: «Самарқанд шаҳрига бошқа бир диёрдан билим олиш учун келган бир фақиҳ катта жиноятга қўл урган эди. Самарқанд подшоси уни ушлаб жазоламоқчи бўлса ҳам, мазкур одам олим, ғариб (мусофир) бўлгани учун ўттиз дарра урилиб жазолансин, дейди.

Садри жаҳон подшоҳга бундай таклиф билан мурожаат қилади: Агар подшоҳ ҳар бир даррани бир минг динор қизил олтинга сотсалар, бир томондан ҳазинага ёрдам бўлади, айни ҳолда мусофир олимнинг иззат-обрўи сақланиб қолади.

Сўнгра у 30 минг динор тўлаб, мазкур олимнинг обрўини сақлаб қолади. Бу воқеа Мовароуннахрда машҳурдир»¹³².

Юқорида берилган қисқа маълумотлардан кўриниб турибдики, ҳанафий мазҳаби Ўрта Осиё ва Мовароуннахр ҳудудида кенг кўламда тарқалган бўлиб, уларнинг жуда кўп йирик ва салоҳиятли вакиллари ва имомлари, ҳам эътиқод соҳасида, ҳам ҳуқуқ соҳаларида ушбу муҳитда камолот даражасига етиб борганлар. Улар, ҳанафий мазҳабининг ҳуқуқий ва ақидавий асосларини ташкил этувчи Абу Ҳанифа асарлари ва унинг иқтидорли шогирдлари Шайбоний, Абу Юсуф қаламига мансуб «Зоҳирур-ривоя» китоблари, «Китобул-хирож» ва бошқа фикҳий асарларга асосланган ҳолда ниҳоятда муҳим ҳуқуқий асарлар яратиб, мазҳабнинг ривожини ва гуллаб-яшнашига ҳисса қўшиб келганлар. Масалан, Ўрта Осиёнинг буюк фақиҳларидан саккизтаси «ал-Мабсут» номи билан фикҳ илми соҳасида илмий асарлар ёзган. Улардан Фахрул-ислом ал-Баздавий «Мабсут»и 11 жилдлик, Шайхул-ислом Муҳаммад ибн Ҳусайн ал-Бухорий ал-Ҳанафий «Мабсут»и 15 жилдлик, Шамсул-аймма ас-Сарахсий «Мабсут»и 15 жилдлик бўлган.

Ривоятларга кўра, ўша даврда Дамашқ шаҳрининг таниқли ва машҳур амирларидан бири шариат илмларини ўрганиш учун Бухоро шаҳрига келиб, ўша ерда истиқомат қилган ва 809 йилда ушбу шаҳарда ҳаётдан кўз юмган экан.

Ўрта осийлик фақиҳларнинг ҳар бири ўз илмий услуби ва яшаган даври шароитига қараб ислом ҳуқуқи, айниқса, ҳанафий мазҳаби ривожини йўлида унутилмас хизматлар қилиб, ўзларидан барҳаёт асарлар қолдирганлар. Улар

¹³² Авфий, Жавомиул-хикоят. 3.Сафо иқтибоси асосида / Эронда адабиёт тарихи. 2-жилд, -159-бет.

орасида имом Марғиноний ёзган қимматли ҳуқуқий кодекс «ал-Ҳидоя» ўз ихчамлиги, мукамаллиги, ҳанафий мазҳабини бошқа суннийлик мазҳаблари билан қиёсий услубда ўрганиб, ҳар томонлама ёритганлиги учун ўзига хос катта назарий ва амалий аҳамият касб этади.

«Ал-Ҳидоя» китоби саккиз асрдан буён ҳанафий мазҳаби бўйича энг муҳим ва мўътабар қўлланма сифатида барча мусулмон мамлакатлари мадрасалари ва исломий олий ўқув юртларида ўқитилиб келинмоқда. Унинг матни ва қисқартмалари устидан машҳур фақиҳлар томонидан 60 дан ортиқ шарҳлар ва ҳошиялар ёзилиб, ушбу мазҳабнинг тарқалиши йўлида таъсирчан омил сифатида хизмат қилиб келгани ҳаммага маълум.

Шунингдек, «ал-Ҳидоя»нинг форс, инглиз ва рус тилларига таржима қилиниб, ғарб олимлари учун ҳам мазҳабимизни ўрганишда аҳамиятли манба сифатида қўлланилаётгани бизни қувонтиради.

Имом Бурҳониддин Абулҳасан Али ибн Абу Бакр ибн Абдулжалил ал-Фарғоний ал-Марғиноний 1123 йил ҳозирги Марғилон яқинида Риштон туманида туғилиб, 1197 йил Самарқандда оламдан ўтган.

Марғиноний ўз оиласи тарбиясида ўсиб, энг машҳур ва иқтидорли олимлардан дарс олиб, юксак истеъдоди ва изчил фаолияти туфайли ҳанафий мазҳаби бўйича буюк фақиҳ ва мужтаҳид даражасига кўтарилди, шайхул-ислом лақабига сазовор бўлди.

Фикҳ илмининг аҳамиятини чуқур тушунган Бурҳониддин ал-Марғиноний ўз фарзандларини ҳам ушбу соҳада тарбиялаб камолга етказди. Унинг авлодлари ва шоғирдларидан қуйидагилар машҳур:

1. Ўғли: Имодуддин ибн Бурҳониддин ал-Марғиноний етук фақиҳ ва шеърый истеъдод эгаси бўлган.

2. Умар Низомуддин ибн Бурҳониддин ал-Фарғоний. «Ислом энциклопедияси» ва «Кашфуз-зунун»да кўрсатилишича «ал-Фавоид» ва «Жавоҳирул-фикҳ» номли китоблар унинг қаламига мансубдир. Иккинчи китобнинг бир қўлёзма нусхаси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг нодир қўлёзмалар фондида Р. 9533 рақами остида сақланмоқда. Муаллиф уни «Мухтасарут-Таҳовий», «Мухтасарул-Жассос», «Хизонатул-фикҳ» ва ҳанафий мазҳабининг бошқа бир қатор муҳим манбаларидан тўплаб олиб «Ҳидоя» асари асосида тартибга солган.

3. Муҳаммад Абулфатҳ Жалолуддин ал-Фарғоний.

4. Ал-Марғинонийнинг невараси Абулфатҳ Зайнуддин Абдуррахим ибн Имодуддин ал-Фарғоний Самарқандда яшаб, илмий ишлар билан шуғулланган. Манбаларда ёзилишича, у 1253 йил Самарқанд шаҳрида суд маҳкамаларига доир «ал-Фусул-имодия» номли асар ёзган.

Бурҳониддин ал-Марғиноний ёшлигиданоқ тинимсиз илм ўрганди ва ҳанафий мазҳаби бўйича ўз даврининг буюк фақиҳи даражасига кўтарилди. Унинг фикҳ илми бўйича бундай юксак даражага кўтарилиши учун қуйидаги омиллар сабаб бўлди:

Биринчидан, у олий истеъдод, ўткир тафаккур эгаси ва илму фан шайдоси эди. Илмга қизиқиш уни узоқ сафарларга чорлаб, ўша даврнинг асосий фанларини ўзлаштириши учун имкон яратиб берди. Авваламбор, фикҳ илмини ўз отасидан, ундан кейин Имом Баҳоуддин Али ибн Муҳаммад ибн Исмоил ал-Асбижобийдан

(в. 535F1142) ўрганди. (Асбижоб ҳозирги Сайрам). Унинг машҳур устозлари Абдулазиз Марғиноний, «Қозихон фатовоси»нинг муаллифи Фахруддин Абулмафохир Ҳасан ибн Мансур Ўзгандий (в. 1196), «ал-Ақоид ан-Насафия» китоби ва фикҳ илми бўйича юзга яқин асарлар муаллифи Нажмуддин Абу Ҳафс Муҳаммад ибн Аҳмад ан-Насафий (в. 1143), ас-Садруш-шаҳид Ҳисомуддин Умар ибн Абдулазиз ибн Умар ибн Моза (в. 1140) ва ас-Сарахсийнинг шогирди бўлмиш Абу Амр Усмон ибн Али ал-Байкандий эди. Марғиноний Абу Исо ат-Термизийнинг «ал-Жомеъ» асаридаги ҳадисларни ал-Қурашийда зикр этилган иснодлар¹³³ билан Абу Муҳаммад Саид ибн Асаддан ва Ҳасан ибн Али ал-Марғинонийдан ўқиб эшитган. Турли манбаларга кўра, у ўз устозларидан анча юқори даражаларга кўтарилган эди.

Иккинчидан, у яшаган давр Шарқ уйғониш даврининг биринчи босқичи бўлмиш IX-XII асрларга, яъни Ўрта Осиёда жамият тараққиёти учун фикҳ илмига катта зарурат туғилган бир даврга тўғри келди. Фикҳ илми бўйича у ёзган асарлар, айниқса, «Ҳидоя» китоби ўша давр ҳуқуқий муаммоларини ечиб беришга қаратилган эди.

Учинчидан, Марғинонийнинг Имоми Аъзам Абу Ҳанифа Нуъмон ибн Собит асос солган ҳанафий мазҳаби, яъни ҳуқуқий мактабига мансублиги ҳам унинг ўсиб, камолот чўққисига кўтарилиши учун катта омил бўлди. Негаки, Абу Ҳанифа шариатнинг учта асосий манбаи (Қуръон, Сунна, ижмо)дан кейин, тўртинчи манба бўлмиш рационал манбаъ, яъни қиёсга бошқа мазҳабларга нисбатан кўпроқ эътибор қаратгани билан ажралиб туради. Шунингдек, халқ ичида ёйилиб, уларнинг ҳаётига сингиб кетган урф-одатлар ҳанафий мазҳабида ҳуқуқий муаммоларни ҳал қилишда қўшимча манба сифатида кенгроқ қўлланилади.

Мазкур омиллар, айниқса, ҳанафий мазҳабининг раъй ва қиёсга таянгани Бурхониддин Марғинонийга ўз малакасини ошириб, ислом ҳуқуқи фалсафасининг туб моҳиятини англаб олиш ва бу чексиз соҳада эркинлик билан фикр юритиш учун муносиб шароит яратиб берди.

Манбаларда айтилишича, ал-Марғиноний ўша даврда расм бўлганидек, ўз ўқиганларини дафтарларда қайд этиб борган экан. Лекин улар бизларгача етиб келмаган. Буюк аллома умрининг охирларида Самарқандда яшаб, ижод этиб, 593F1196 йили ўша ерда дунёдан ўтган. Шомийнинг «Дуррул-мухтор»да ёзишича, улуғ фақиҳ Самарқанддаги 400 га яқин Муҳаммад отли фақиҳлар дафн этилган Муҳаммадийлар қабристони «Турбат ал-Муҳаммадийийин» ёнида дафн этилган экан.

Бир қанча тадқиқотчилар томонидан ал-Марғиноний вафоти Самарқандда юз берганлиги кўрсатилган бўлса, турк олими Шамсуддин Сомий «Қомусул-аълом»да бу ҳақда қуйидагидек маълумот берган: «Чингиз хуруж қилган чоғларда у (Марғиноний) Бухорода мударрислик қилар экан. Бухоро аҳолиси фақиҳни ушбу жаҳонгир билан сулҳ шартномасини тузиш учун ўз томонларидан вакил қилиб юборди. Лекин шартнома айрим кишилар томонидан бузилгани сабабли Чингиз шаҳарга ўт қўйиб, аҳолини қатл этиши жараёнида «Ҳидоя»

¹³³ Иснод – ҳадисларнинг бировга нисбат берилиши.

муаллифи ҳам ҳаётдан кўз юмган экан»¹³⁴. Биз бундай маълумотни бирон бир бошқа манбада учратганимиз йўқ.

Котиб Чалабий, Абулҳасанот Муҳаммад Абдулҳай Лакнавий, «Ҳидоя»нинг айрим шарҳловчилари, «Ислом энциклопедияси» маълумотларига кўра, қуйидаги асарлар Бурҳониддин Марғиноний қаламига мансуб бўлиб, текширишлар орқали уларнинг қўлёзмалари борлиги аниқланган:

1. «Нашрул-мазҳаб». 2. «Китобу таносикил-хос» (Маносикул-ҳаж). 3. «Китоб фил-фароиз» (Мерос бўйича китоб). 4. «Ат-Тажнийсу вал-мазийд» (Иккита фатволар мажмуаси). 5. «Мухторотун-навозил» (Мажмуъун-навозил). 6. «Мазийдун фи фуруъил-ҳанафия». 7. Имом аш-Шайбонийнинг муҳим асари бўлмиш «ал-Жомий ал-кабийр»нинг шарҳи. 8. «Бидоятул-мубтадий». 9. «Кифоятул-мунтаҳий». 10. Имом Марғинонийнинг шоҳ асари бўлмиш «ал-Ҳидоя».

Муаллиф «Бидоятул-мубтадий»ни Абулҳасан ибн Аҳмад ибн Муҳаммад Қудурийнинг «ал-Мухтасар» (илм аҳли орасида «ал-Қудурий» деб шуҳрат қозонган) китоби ва Муҳаммад ибн Ҳасан аш-Шайбонийнинг «ал-Жомий ас-сағийр» асарига асосланиб, қисқартирилган фикҳ китоби сифатида ёзган. Ундаги масалаларни тартибга солишда табаррук бўлсин деб, аш-Шайбоний услубидан фойдаланган. У «Бидоятул-мубтадий» муқаддимасида бундай деб ёзган эди: «Ёшлик чоғларимда фикҳ илмининг барча турларини ўз ичига қамраб олган ҳажми кичик, режаси кенг бир китоб бўлса, деб ўйлаб юрардим. Иттифоқан йўлларни босиб ўтиш (сафар) жараёнида, ал-Қудурий қаламига мансуб «ал-Мухтасар»ни энг гўзал, мўжаз (қисқа) ажойиб китоб, деб топдим. Яна, замоннинг барча буюк олимлари, катта-кичикни «ал-Жомий ас-сағийр» китобини ўрганишга чорлаганликларининг гувоҳи бўлдим. Ўшанда ҳар иккала асарни бирлаштиришни ўз олдимга мақсад қилиб қўйиб, зарурат сезилмаганда улар чегарасидан чиқмасликка қарор қилдим ва уни «Бидоятул-мубтадий» (Бошловчининг бошланғич китоби) деб атадим. Агар бу асарни шарҳлашга эришсам, уни «Кифоятул-мунтаҳий» деб атагумдур»¹³⁵.

Муаллиф «Бидоятул-мубтадий» муқаддимасида уни шарҳлаш ниятида эканлигини айтади. Буни амалга ошириш мақсадида, асарнинг ниҳоятда қисқалигини назарда тутган ҳолда, унинг устидан 8 жилдлик катта шарҳ ёзиб, уни «Кифоятул-мунтаҳий» (Яқунловчиларни қониқтирувчи китоб) деб атади. Лекин муаллиф бу билан ўз олдига қўйган мақсадга эриша олмасди, чунки, саккиз жилдлик катта ҳажмли шарҳни ўқиб, унинг ичидан керакли масалаларни топиб олиш, шундай катта китобни кўтариб олиб юриш, илм толиблари учун қийинчиликлар туғдирарди. Натижада муаллиф ўз нияти ва дўстлари маслаҳатига биноан, «Бидоятул-мубтадий»ни қайтадан ўртача андозада шарҳлашга киришади. 573 йил зулқайда ойиF1177 йил май ойида бошланган ушбу асарни ёзиш муаллиф учун осон кечмади. Шайх Акмалиддиннинг ёзишича, ривоятларга кўра, бу иш унинг 13 йиллик ҳаётини қамраб олди. Муаллиф янги асарни яратиш учун ўзининг бутун куч ва истеъдодини ишга солди. Абдулҳай Лакнавий манбаларга таяниб ёзишича, у 13 йил (асарни ёзиш муддати) давомида рўза тутади. Унга овқат олиб келган ходимни жўнатиб, таомни шогирдларидан бири ёки бошқа бирон кишига едириб, бўш идишни қолдирарди. Ходим таомни устознинг ўзи егандир, деб ўйлаб

¹³⁴ «Қомусул-аълум», 2-жилд, 1302-бет.

¹³⁵ Абдулҳай Лакнавий, «Ал-Фавоид ал-баҳийя», 57-бет.

идишни олиб кетарди. Шу тарзда, у бошқаларга билдирмасдан рўза тутаверади. Чунки рўза инсонга руҳий куч бағишлайди ва фикрни жамлашга ёрдам беради.

Нега 8 жилдли шарҳ бўла туриб, 4 жилддан иборат иккинчи шарҳни ёзиш бунча оғир кечди? Нега уни битказиш учун 13 йиллик катта меҳнат сарфланди? Бизнинг фикримизча, унинг сабаблари қуйидагилардан иборат эди:

Биринчидан, Имом Муҳаммад аш-Шайбоний ва ал-Қудурий асарларидан қисқартириб олиниб, «Бидоятул-мубтадий»га киритилган асосий ҳуқуқий масалаларга тегишли минглаб фаръий (жузъий) масалалар мавжуд эди. Улар орасида халқнинг амалий ҳаётига боғлиқ, ва жамият олдида қўндаланг туриб, ўз ечимини топмаган жуда кўп муаммолар бор эди. Шу нуқтаи назардан ўша даврнинг ўзгарувчан шароитини синчиклаб ўрганиш, биринчи ўринда турадиган муаммоларни иккинчи даражали муаммолардан ажратиб олиб, уларни ечиш йўлларини белгилаб бериш муаллифдан катта диққат-эътибор, оғир меҳнат, ҳар томонлама текшириш ва чуқур кузатишларни талаб қиларди.

Иккинчидан, Бурҳониддин Марғиноний фикҳ илми босиб ўтган олти даврнинг (Пайғамбар, саҳобалар, тобиинлар, мужтаҳидлар, мухаррижлар ва мукаллид (таклид этувчи)лар даврларининг) бешинчи босқичи бўлмиш мухаррижлар (мазҳаб имомлари ва буюк мужтаҳидлар асарларига мурожаат қилиш орқали, янги юзага келган мураккаб ҳуқуқий муаммоларни ечиш йўлларини топувчилар) даврида яшагани учун, тўғридан-тўғри мустақил фикр юритиб, эркин ижтиҳод қилиш ваколатига эга эмас эди. Чунки ҳижрий IV аср бошларида (милодий X асрда) бундан нари ҳеч ким ислом ҳуқуқи бўйича мустақил ижтиҳод қилиш ваколатига эга эмас, деган фикр пайдо бўлган эди. Ҳуқуқшунослик бўйича келгусидаги барча фаолиятлар, буюк олимлар томонидан белгилаб берилган асосий қонун-қоидаларни изоҳлаш, тафсир этиш соҳасида бўлиши керак, деган фикр мавжуд эди¹³⁶. Лекин Муҳаммад Абдулҳай Лакнавий ўзининг машҳур асари «ал-Фавоид ал-баҳия»да ҳанафий мазҳаби олимларини олти гуруҳга бўлиб, «Ҳидоя» муаллифи ва ал-Қудурийни «асҳабут-таржих», яъни баъзи ривоятларни баъзиларига таржих бериш салоҳиятига эга бўлган олимлар қаторида зикр этган.

Мазкур шароитда Марғиноний олдида турли муаллифлар томонидан турли асрларда ёзилган кўп сонли фатоволар тоғдек бўлиб турарди. Уларда минглаб масалалар, айрим муайян муаммолар бўйича ўнлаб мулоҳазалар, ҳатто бир-бирига қарама-қарши назариялар мавжуд эди. Муаллиф назарда тутган ҳуқуқий масалани ёритиш учун, биринчидан, шариатнинг асосий манбалари, ундан кейин Абу Ҳанифа, Молик, Шофиъий ва Аҳмад ибн Ҳанбалнинг асарлари, аш-Шайбонийнинг «Зоҳирур-ривоя» деб аталган китоблари, Абу Юсуфнинг «Китобул-хирож», «Адабул-қозий», «Абу Ҳанифа ва Ибн Аби Лайло орасидаги ихтилофлар», «Авзоъий ва Анас ибн Моликнинг айрим ҳуқуқий масалалар бўйича билдирган фикрларига ёзилган раддия» китоблари, Имом Зуфар, Шайхул-ислом Ибн Таймия, Ибн ал-Қаййим асарлари, шунингдек, улардан кейин ислом ҳуқуқининг турли соҳаларида, турли мазҳаблар бўйича жуда кўп асарлар ёзган йирик фикҳ илми мутахассис олимлари қолдирган сон-саноксиз китоблар ва тўпламларни ўқиб чиқиб, уларда билдирилган фикр-мулоҳазаларни бир-бири билан солиштириб, энг тўғри, энг маъқул ва ҳаётга мос келадиган хулосаларни чиқариши керак эди. Унинг ўзи «Ҳидоя» муқаддимасида бу ҳақда: «... сўнгра Тангри тавфиқи ёрдамида,

¹³⁶ Мажид Хаддурий, Херберт Ж. Лебисни. «Исломда ҳуқуқ». -Техрон-Нью Йорк. 1958.

танланган ривоятлар билан кучли ақлий далилларни уйғунлаштириб, ҳар бир бобда ортиқча сўзларни тарк этиб, кўп ёзишдан ўзимни тийган ҳолда, «Ҳидоя» деб аталган бошқа бир шарҳни ёзишга киришдим», деб айтади.

Албатта, энг ҳаётий ва зарурий ривоятларни танлаб олиб, уларнинг тўғрилигини нақлий далиллар билан исботлаб мустаҳкамлаш, мумтоз асарларнинг матн ва мазмунига чуқур кириб бориб, уларнинг ҳуқуқий асосларини белгилаб олиш катта меҳнат ва изчилликни талаб қиларди.

«Ҳидоя» муаллифи ниҳоятда муҳим ва мунозарали масалаларни ёритмоқчи бўлганда саҳобалар, мазҳаблар асосчилари, буюк фақиҳлар исмлари, жўғрофий ва тарихий жойлар, турли тоифа ва қабилалар номларини зикр этади. Абдулҳай Лакнавий ўз муқаддимасида «Ҳидоя»нинг биринчи қисмида зикр этилган саҳобалар ва тобиин исмлари 50 дан кўпроқ, тоифа ва уруғлар номлари 12 та, жўғрофий ва тарихий жойлар номи 55 та эканлигини кўрсатиб, уларнинг ҳар бири ҳақида қисқача маълумот бериб ўтган. У Марғиноний асарида келган 90 дан ортиқ буюк фақиҳлар, имомлар, мужтаҳидлар, жумладан, машҳур саҳобалар ва муҳаддислар исмларини ҳамда уларга тегишли бўлган маълумотларни зикр этади. Бунга биноан, «Ҳидоя» муаллифининг иши қанчалик оғир ва кенг қамровли эканлигини тушуниш қийин эмас.

Бурҳониддин Марғиноний «Ҳидоя» китобини ёзишда ўзига хос услуб яратди. Унинг ҳар бир ибораси ниҳоятда қисқа ва мухтасар, фикҳий ҳукмларни ифодаловчи жумлаларнинг ҳар бири бир умумий қоида шаклида берилади. Унинг иборалари мўъжаз, яъни қисқа ва сермазмун, сўзларининг таркиби пухта, нуқсонсиз бўлиб, сунъийликдан узоқ. У кўп зарурат сезмаса, синоним сўзлардан фойдаланмайди. Ҳашв ва завоидни (керак бўлмаган ортиқча сўзларни) ишлатмайди. Унинг ёзиш услуби «сахли мумтаниъ» (осон, содда, лекин унингдек қилиб ёзиш мумкин эмас).

Муаллиф, «Ҳидоя»ни ёзишда ўзига хос бўлган қисқа сўзлар, истилоҳлар (атамалар) ва ихчам ибораларни ишлатади. Ушбу иборалар «Ҳидоя» устидан ёзилган кўп шарҳлар ва ҳошияларда муаллифлари томонидан белгилаб берилган. Мазкур манбаларга асосланиб, Ҳожи Халифа (Котиб Чалабий), Шайх Абдулҳақ Деҳлавий ва Абдулҳай Лакнавий ўз асарларида уларни изоҳлаб ўтганлар. Улардан айримлари қуйидагилардан иборат:

«Фи диёрино» («Бизнинг диёримизда») деганда, у Мовароуннаҳр шаҳарларини назарда тутади.

«Қола машоихуно» («Бизнинг шайхларимиз, яъни устозларимиз дебдурлар») деганда, у Мовароуннаҳр (Бухоро, Самарқанд) олимларини назарда тутади.

«Фикҳ» сўзи билан эса, ақлий далилни ифодалайди. Масалан, «Вал фикҳу фийҳи», яъни ушбу масала ҳақида ақлий далил қуйидагидек...

Абу Суъуднинг ёзишича, «Ҳидоя» муаллифи ўз фикрини билдирмоқчи бўлганда «Қола ал-абдуз-заиф афо анху» (Бу ожиз банда — Худо уни кечирсин — бундай дейди) иборасини ишлатган. Лекин унинг вафотидан кейин айрим шогирдлари ушбу жумлани «Қола розияллоху анху» (Худо ундан рози бўлсин, бундай дейдилар) ибораси билан алмаштирганлар.

Муаллиф ўзини худбинликдан сақлаш мақсадида «мен» сўзини ўз фикрини билидиришда ишлатмаган.

Унинг одатларидан бири шундаки, назарида маъкул кўринган мазҳаб далилини асар охирида келтиради. Қозизода Румий лақаби билан машҳур бўлган Зайниддин Шайх Муҳаммад Афанди «Натоижул-афкор» китобида ёзишча, муаллиф турли мавзулар учун далил келтириш жараёнида энг кучли далилни ҳаммасидан охирида келтиради. Бундан унинг мақсади, охирги сўзни илгари зикр этилган матлаблар учун далил сифатида қўллашдир.

Муаллиф илгари зикр этилган оятга «Бимо талавна» (Тиловат қилганимизга биноан), ҳадисга «Бимо ровайно» (Ривоят қилганимизга биноан) ва илгари келтирилган ақлий, мантикий далилга «Бимо закарно» (Зикр этганимизга биноан) деган иборалари билан ишора қилади. Шунингдек, у «насс», яъни оят ё ҳадис матнида келган иллат, ё сабабни текшириладиган масалани исботлаш учун мантикий далил қилиб ишлатади. У кўпинча ақлий далилни, нақлий далилдан кейин келтиради. Туғилиши мумкин бўлган савол ё эътирозга эса, «Фаин қийла казо, қулна казо» (агар бундай дейилса, бундай деб жавоб берамиз) ибораси билан жавоб қайтаради. У кўпинча, авваламбор, Абу Ҳанифанинг буюк шогирдлари Абу Юсуф ва аш-Шайбонийнинг назарини, сўнгра далилини келтиради, ундан кейин Абу Ҳанифанинг назарини зикр этиб, унинг далилини шундай изоҳлаб ўтадики, ҳар иккаласи учун жавоб бўлади. Муаллифнинг ёзиш услуби, у ишлатган ўзига хос иборалар ва атамаларни яхши билиб олиш, «Ҳидоя»ни ўқиб, ундан фойдаланишга катта ёрдам беради.

«Ҳидоя» китобининг яна бир хусусияти шундан иборатки, унда «илмул-хилоф» орқали белгилаб берилган қоидалар кенг қўламда назарда тутилади. Чунки Марғиноний ушбу фан соҳасида ҳам катта олим ва мутахассис ҳисобланган.

«Илмул-хилоф» фанига биринчи бўлиб асос солган аллома Абу Зайд ад-Дабусий¹³⁷ эди. Бурҳониддин Марғиноний «Ҳидоя»да ҳуқуқий муаммоларни ечиш жараёнида фақат асосий мазҳабларгагина эмас, балки зоҳирий ва авзоъий мазҳабларига доир фикр-мулоҳазаларни ҳам ўрни келганда текшириб ўтади ва ҳар бири ҳақида ўз нуктаи назарини билдиради. Ушбу нуктаи назардан «Ҳидоя» «илмул-хилоф»ни кенг қўламда ўрганиш учун ҳам муҳим ва эътиборли манба ҳисобланади. Айни ҳолда уни охирги даврда янги бир фан сифатида юзага келган «қиёсий ҳуқуқ»нинг ўзига хос бир шакли деб қараш мумкин.

Марғиноний фикхий нуктаи назардан, ҳуқуқий масалаларни изоҳлаш жараёнида, уларнинг машруъ (раво, қонуний) ёки номашруъ (нораво, ғайриқонуний) эканлигини нақлий далиллардан кейин, ақлий далиллар билан ёритиб ўтади. Ушбу нуктаи назардан «Ҳидоя»ни ислом ҳуқуқи фалсафаси ва кейинги даврларда кенг ривожланган «ҳуқуқ фалсафаси» фанининг манбаларидан бири деб қабул қилсак, тўғри хулоса чиқарган бўламиз.

Шундай қилиб, Бурҳониддин Марғиноний ёзган тўрт жилдлик «ал-Ҳидоя» китоби суннийлик оқимида ҳанафий мазҳаби бўйича бир муҳим ва мукаммал ҳуқуқий кодекс сифатида 55 дан ортиқ китоб, юзлаб бобу фаслдан таркиб топган бўлиб, мерос ҳуқуқидан ташқари, ислом ҳуқуқининг барча соҳаларини қамраб олади.

¹³⁷ Ушбу китобнинг учинчи қисмида «Абу Зайд Дабусий» бобида қаралсин.

Бурҳониддин Марғиноний мерос ҳуқуқини ўз китобига киритмаганининг сабаби шундаки, Имоми Аъзам Абу Ҳанифа мерос муаммоларини бир алоҳида фан сифатида фикҳий боблардан ажратиб, уни «ал-Фароиз» деб атаган.

«Ҳидоя»нинг биринчи жилди таҳорат ва амалий ибодатлар (намоз, рўза, закот ва ҳаж)га, иккинчи жилди оила ҳуқуқи, қул сақлаш муаммолари, ҳудуд жазолари (Аллоҳ томонидан белгиланган жазолар), халқаро ҳуқуқ меъёрлари, ширкатчилик, ислом ҳуқуқига хос бўлган вақф ҳуқуқи каби масалаларга, учинчи жилди муомалот турлари (фуқаролик ҳуқуқи), суд, суд жараёни, тўртинчи жилди эса, экинчилик ва ер муаммолари, жиноят турлари, гувоҳлик ва бошқа кўплаб мавзуларга бағишланган.

Бурҳониддин Марғинонийнинг шоҳ асари «ал-Ҳидоя» энг мўътабар ҳуқуқий қўлланма сифатида саккиз асрдан буён бутун ислом дунёси, айниқса, Марказий Осиё мамлакатлари, Ҳинд ярим ороли, Туркия ва кўп араб мамлакатлари учун энг дақиқ ва ишонарли манбалардан бири вазифасини ўтаб келмоқда.

«Ҳидоя» Миср Араб Республикасидаги энг қадимий дорулфунун «ал-Азҳар», Афғонистон Ислом дорулфунуни, Ҳиндистон Алигарҳ университети, «Девбанд» дорул-улуми, бошқа ислом мамлакатлари олий ўқув юртларининг ўқув дастурларига киритилган. Бу улуғ китоб қонун тузиш тизимини ривожлантириш учун асосий манбалар сифатида қўлланиб келинмоқда. Афғонистон ва Ҳинд ярим оролида «Канз» ва «ал-Қудурий» китобларидан кейин, «ал-Ҳидоя»ни етук устоздан ўқиб тамомламаган толиб ҳақиқий фикҳ олими ҳисобланмайди.

«Ҳидоя» Шарқий Ҳиндистон ширкати тасарруфидаги Бенгалия вилояти маҳкамалари учун 1190F1776 йил Ғулом Яҳёхон томонидан форс тилига таржима қилинади. Ушбу таржима 1221F1807 йил Калкутта шахрида чоп этилган. Таажжуб жойи шундаки, «Ҳидоя» биринчи марта араб ёки форс тилида эмас, балки Чарльс Хамелтон таржимаси асосида инглиз тилида 1791 йил Лондонда нашр этилган. Ушбу 4 жилдлик таржима жуда қиммат ва ноёб бўлгани учун 1870 йил С.Г.Гарийнинг назорати остида янги бир жилдлик ҳолда чоп этилган. Охириги марта инглизча таржимаси 1982 йил Лоҳурда босмадан чиққан.

Н.И.Гродеков «Ҳидоя»ни инглизча таржимасидан рус тилига ўгирган ва у 1893 йил Тошкентда нашрдан чиққан.

Олмониялик олим доктор Экарт Шийвак тўплаган маълумотларга кўра, «Ҳидоя»нинг машҳур нашрлари қуйидагилардан иборат: арабча асл матни 1818 йил Калкуттада, сўнгра Бомбей, Лакну, Кавнпур, Дехлида чоп этилган. XIX асрда Қоҳирада, шу асрнинг охирида (1888 йил) Қозон шахрида босилган. Унинг биринчи танқидий матни 1908 йил Қоҳира шахрида нашр этилган ва энг янги интиқодий матни ҳам 1980 йили Қоҳирада нашрдан чиқарилган.

«Ҳидоя»нинг русча таржимаси нусхалари камайиб, йўқолиш даражасига етган эди. Шу сабабли 1994 йили профессор Акмал Саидов томонидан «Ўзбекистон» нашриётида унинг биринчи жилди катта ададда нашр қилиниши муҳим ва хайрли иш бўлди. Асарнинг бошқа жилдларини нашр этиш ҳам назарда тутилган.

«Ҳидоя» араб тилидан ўзбек тилига таникли олим Салоҳиддин Муҳиддинов раҳбарлигида бир гуруҳ ёш олимлар томонидан таржима қилиниб, унинг биринчи жилди 2000 йил «Адолат» нашриётида босмадан чиқарилди. Китобнинг бошқа жилдлари ҳам нашрга тайёрланмоқда.

«Ҳидоя» фақат ислом ҳуқуқшунослари учун эмас, балки Ғарб ҳуқуқшунослари олимлари учун ҳам жуда эътиборли ҳуқуқий манба сифатида хизмат қилиб келмоқда. 1958 йили Мажид Ҳаддурий ва Ҳеберт Ж.Либесни томонидан нашр этилган «Исломда ҳуқуқ» номли китобда «Ҳидоя»дан фойдаланган. Китоб муаллифлари фикрича: «Бурҳониддин Марғиноний ёзган «Ҳидоя» китоби ҳанафий мазҳаби ҳуқуқшунослигининг кенгайиб, ривожланишини бошқа барча китобларга нисбатан кўпроқ ва яхшироқ баён қилган. Ушбу китобни ўқиган киши шуни билиб олиши мумкинки, муаллиф жуда кўп ўринларда ўз мустақил фикру ақидасини илгари суриш ва такомиллаштиришга уринган. Китобни ёзишдан ҳам унинг асосий мақсади шу бўлган»¹³⁸.

Забиҳулло Сафо Бурҳониддин Марғинонийнинг «ал-Ҳидоя» китоби ҳанафий фақиҳлари орасида катта аҳамият ва эътибор касб этиб, унинг устидан кўп шарҳлар ёзилган, деб таъкидлайди.

«Ҳидоя» китоби ўзининг амалий ва назарий аҳамияти жиҳатидан ҳар доим буюк фақиҳлар ва ислом шариати йирик вакиллариининг диққат марказида бўлиб келган. Ҳар бир олим унга нисбатан ўз фикрини билдириб келган. Улар жумласида, «Ҳидоя» муаллифининг ўғли Шайхул-ислом Имом Имомдуддин отаси ҳақида шеър ёзган. Мазмуни: «Ҳидоя» китоби уни ўзлаштирган кишини ҳидоят йўлига бошлаб, кўзи ожизларнинг кўзини ёритади. Эй, ақл эгаси, уни ўқиб ўзлаштиргин, уни ўзлаштирган киши энг олий ғояларга эришган бўлади»¹³⁹. Аллома ал-Ҳаддод эса, унинг устидан ёзган хошиясидаги бир қитъа шеърида бундай деган экан. «Қуръон китоби қандай қилиб ўзидан илгариги динларни мансук (бекор) қилган бўлса, «Ҳидоя» китоби ҳам ўзидан илгари шариат бўйича ёзилган барча асарларни эътиборсиз қолдирди»¹⁴⁰.

«Ҳидоя» асари устидан кенг кўламда тадқиқот ишлари олиб бориб, унга муқаддима ва хошиялар ёзган Абдулҳай Лакнавий «Ҳидоя» муаллифини қуйидаги иборалар билан танитади: «Имом ал-Марғиноний фақиҳ, Қуръон ҳофиз, муҳаддис, муфасссир, барча илму фанни ўрганиб ўзлаштирган иқтидорли устод, ўткир назар билан текширувчи ва диққат билан иш юритувчи зоҳид, муттақий, маҳорат ва фазилатлар эгаси, усулий (фиқҳ усуллари илмини чуқур билувчи), илму адабда мисли кўрилмаган адиб ва шоир, илмул-хилоф ва мазҳаб соҳалари бўйича юксак салоҳиятга эга бир зот эди».

Сўнгра Лакнавий «Ҳидоя» китоби ҳақида қуйидагича фикрни билдиради: «Мен «Ҳидоя» китобини, унинг шарҳлари ва «Мухторотун-навозил»ни ўқиб чиқдим. Марғиноний ёзган асарлар, айниқса, «ал-Ҳидоя» мақбул (қабул қилинган) ва ишонарлидир, негаки, бугунга қадар ҳам барча фозил кишилар ва ҳуқуқшунослар учун фойдаланиш манбаи бўлиб келмоқда»¹⁴¹.

Юқорида зикр этилган фикрлар ва бошқа кўп тадқиқотчилар томонидан билдирилган ижобий баҳолар, «Ҳидоя» китобининг қанчалик илмий аҳамиятга эга эканлигига қониқарли далил ҳисобланади.

Шофий мазҳабининг баъзи бир намояндалари, «Ҳидоя» муаллифини, баъзи бир эътиборга эга бўлмаган ҳадислардан фойдаланган, деб танқид қилганлар.

¹³⁸ Исломда ҳуқуқ, 105-бет.

¹³⁹ Абдулҳай Лакнавий. Муқаддима / Ал-Ҳидоя. -Лакнаху. 1394 х.й. -3-бет.

¹⁴⁰ Ўша асар, ўша бет.

¹⁴¹ Абдулҳай Лакнавий. Ал-Фавоид ал-баҳия. 173-бет.

Лекин тадқиқотчилар, жумладан, Абдулхай Лакнавий, «бундай ёндашувларга, Марғинонийнинг юксак макоми ва буюк олимлигидан хабарсизлик сабаб бўлган» деб таъкидлаган. Шайх Абдулқодир ибн Муҳаммад ал-Қураший ал-Мисрий (в. 775F1375) «Ҳидоя» китобида келтирилган ҳадисларни таҳриж қилиб (ҳадислар матни тўғри эканлиги ва ровийларининг ишонарли эканлигини исботлаб бериб), уни «ал-Иноя би-маърифати аҳодийсил-Ҳидоя» деб атаган. Шунингдек, Шайх Алоуддин «ал-Кифоя фи маърифати аҳодисил-Ҳидоя» номли китобида, Шайх Жамолиддин Абдулло ибн Юсуф Зайлаъий «Насбур-раъя ли аҳодийсил-ҳидоя» номли китобида мазкур ҳадисларнинг саҳиҳлигини кўрсатиб берганлар. Охирги асарни Ибн Ҳажар Асқалоний қискартириб, «ад-Дироя фи мунтахаби аҳодийсил-Ҳидоя» деб атаган¹⁴².

«Ҳидоя» китоби ҳам шакл ва тузилиш нуктаи назаридан, ҳам ички мазмуни жиҳатидан ҳанафий мактаби таълимотининг ёрқин намунаси бўлгани учун, кейинги даврларда кўп фикҳий асарлар унга ўхшатиб, унинг услубидан фойдаланиш асосида ёзилган.

Ҳиндистонлик тадқиқотчи олим Азиз Аҳмад «Ҳиндистонда ислом тафаккури тарихи» номли асарида таъкидлашича, ҳанафий фикҳи Ҳиндистон бўйича, Ғиёсуддин Туғлуқ даврида, ҳадисларга асосланган ҳукмларга нисбатан устун тургани, ўлкани идора қилиш қонунлари, Қуръонга ва Ҳиндистоннинг собиқ султонлари русумларига таянган ҳолда, бутунлай ҳанафий мазҳаби таъсири остида бўлиб, унинг ўғли ва ўринбосари Муҳаммад ибн Туғлуқ «Ҳидоя» китоби ҳақида комил маълумотга эга эканлигини таъкидлаб ўтади.

Шунингдек, муаллиф берган маълумотларга кўра, ушбу даврда яратилган икки катта ҳукукий асар, яъни «Фикҳи Ферузшоҳий», Тоторхон ташвиқоти ва нафақаси билан Олим ибн Ало томонидан ёзилган катта ҳажмли «Фатовойи Тоторхония», Феруз Туғлуқ ҳокимияти даври (1351-1388)да таълиф этилиб, уни ёзишда «Ҳидоя» услубидан фойдаланилган эди¹⁴³. Муаллиф сўзига қўшимча қилиб айтиш мумкинки, Ҳиндистонда ундан кейин ёзилган ҳукукий асарлар, жумладан, «Фатовойи Иброҳимшоҳий» ва йирик ҳукукий манба ҳисобланмиш, Бобурийлар давлатининг 4 жилдлик ҳукукий кодекси «Фатовойи Оламгирий»да ҳам «Ҳидоя» таъсирини тўғридан-тўғри кўриш мумкин.

Ҳиндистондан ташқарида «ал-Фатова ал-ҳиндия» номи билан шуҳрат қозонган «Фатовойи Оламгирий» Бобурийлар сулоласининг иқтидорли ҳукмдори Аврангзеб Оламгир буйруғига биноан бир гуруҳ салоҳиятли фақиҳлар томонидан ёзилиб, унинг назорати остида тугатилган. 4 жилдлик, 3500 бетлик ҳажмга эга бўлган ушбу кодекс, Низомуддин Бурҳонпўрий (Шайх Низом) раҳбарлигида 24 кишидан иборат олимлар гуруҳи томонидан тайёрланиб, суд ишларини бажариш учун асосий кодекс ўрнида ишлатилган. «Фатовойи Оламгирий» урду тилига таржима қилиниб, 1889 йили Лакнаҳуда нашр этилган. Шунингдек, бу муҳим фатова 2000 йил Байрутда Дорул-кутубил-илмия томонидан «ал-Фатова ал-ҳиндия» номи билан 6 жилдда нашр этилди. Ушбу кодекс қўлёзмаларидан Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида кўп нусхалар мавжуд.

¹⁴² Лакнавий. Муқаддима / Ал-Ҳидоя. 3-бет.

¹⁴³ Азиз Аҳмад. Ҳиндистонда ислом тафаккури тарихи, 6-бет.

Айтилганлардан яққол кўриниб турибдики, «Ҳидоя» китоби бугунги кунга қадар ислом ҳуқуқи бўйича барча соҳаларда ўз таъсирини ўтказиб келган ва фақиҳларнинг кўпчилиги, уларнинг мазҳабларидан қатъи назар, унга катта эътибор билан қараганлар. Шу сабабли унинг устидан жуда кўп шарҳлар ёзилиб, баъзан эса қисқартирилиб, қисқартмаси устидан ҳам кўп шарҳлар ёзилган. Биринчи бўлиб «Ҳидоя»ни ўз невараси — бухоролик Садруш-шариа Иккинчи Убайдулло ибн Масъуд учун қисқартирган Тоҷуш-шариа Маҳмуд ибн Садруш-шариа Биринчи ўз қисқартмасини «Викоятур-ривоя фи масоил-и-Ҳидоя», деб атаб, унинг муқаддимасида «Ҳидоя» ҳақида қуйидагидек фикр билдирган эди: «Ал-Ҳидоя» фахрланишга арзигулик бир нафис ва олий асар, тўлқинланувчи бир уммон, юксак ўринли, қимматли, ўз аниқ далиллари ва бурҳонлари билан катта аҳамиятга эга, чексиз яхши томонлари ва порлоқ жумлалари билан ҳаммага файзу барака манбаи бўлиб келган бир китобдир»¹⁴⁴.

Агар биз «Ҳидоя»нинг қисқартмаси «ал-Викоя» ва унинг қисқартмаси бўлмиш «Мухтасарул-викоя» устидан ёзилган кўп сонли шарҳларни ҳам назарда тутадиган бўлсак, унда «ал-Ҳидоя» ва унинг қисқартирилган матнлари устидан ёзилган шарҳлар сони 50 дан ошади. Аммо атамалар, номлар, жойлар, айрим эътирозлар ва саволларга аниқлик киритиш ва жавоб бериш мақсадида ёзилган ҳошиялар, таълиқлар ва матн иборалари остида берилган изоҳлар ҳақида ҳам сўз юритмоқчи бўлсак, алоҳида тадқиқот олиб бориш зарур бўлади.

Қуръони каримдан кейин ислом ҳуқуқининг асосий манбаларидан бири бўлмиш Сунна соҳасида тўпланган Имом Бухорийнинг «ал-Жомий ас-саҳиҳ» китоби устидан Броккельман «Араб адабиёти тарихи»да маълумот берилишича, 43 та шарҳ ёзилган. Аҳлварднинг ёзишича, фақатгина Берлиндаги қўлёзмалар рўйхатида унинг 60 та шарҳи киритилган. Шунга асосланиб айтиш мумкинки, ал-Бухорий асаридан кейин, ал-Марғиноний асари — «ал-Ҳидоя» энг кўп шарҳга эга бўлган асардир. Бу эса, «Ҳидоя»нинг қанчалик буюк илмий-амалий ва ҳаётий аҳамиятга молик эканлигининг инкор этиб бўлмайдиган далиллари билан биридир.

Энди Бурҳониддин Марғинонийнинг шогирдларидан бири бўлмиш Бурҳонул-ислом аз-Зарнужий, ўзининг «Таълимул-муталлим» номли китобида, ундан ривоят қилган бир қитъа шеър ва бир қисқа сўз таржимасини келтирамиз:

«Буюк имом, устоз, «Ҳидоя» муаллифи менга қуйидаги шеърларини ўқиган эдилар:

Обрў-эътиборсиз олимдан катта фасод келиб чиқади.

Ундан ҳам каттароқ фасод манбаи обидлик ва зоҳидлик даъвосини қилган кишилардур.

Ўз динлари бўйича уларга эргашган дунё аҳлига, улар буюк фитналарга сабаб бўлғусидурлар.

Шунингдек устоз менга бундай дегандилар:

Ҳеч қачон, илм ўрганиш ишида узилиш юз бермаслиги керак, негаки бу, катта йўқотишга олиб боради. Мен илм ўрганиш жараёнида, ҳеч қачон узилишга ўрин қўймаганим сабабли, барча сафдошларимдан ўзиб ўтдим».

¹⁴⁴ Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида Р. 9445 рақам остида сақланаётган «Викоятур-ривоя» қўлёзма нусхаси, 1-бет.

11-мавзу: ФУРУЪУЛ-ФИҚҲ - ИСЛОМ ҲУҚУҚИНИНГ СОҲАЛАРИ

Ислом ҳукуки – тарихда амалда бўлган, ҳозирда баъзи қонунчиликларга сезиларли таъсирини ўтказётган башарият цивилизациясининг ажралмас қисми, ислом маданияти эришган катта ютуқ, ривожланиб такомиллашишида аждодларимизнинг катта хизмати бўлган, халқимиз ҳалигача қисман амал қилиб келаётган, динга асосланган ҳуқуқий оиладир.

Ушбу ҳуқуқий оила ичида мустақил ҳуқуқий тизимлар вужудга келганки, улар бир нечта бўлиб, ҳозирги кунда бир нечтаси сақланиб қолган. Масалан, суннийлик йўналишида ҳанафий, моликий, шофеъий ва ҳанбалий ҳуқуқий тизим (мазҳаб)лари мавжуд. Бундан ташқари зоҳирий ҳуқуқий тизими (мазҳаби) манбалари сақланиб қолган бўлса ҳам унга амал қилувчилар йўқ ҳисобланганлиги учун бу ҳуқуқий тизим ислом ҳуқуқи тарихи мавзусида ҳамда ҳуқуқий таълимотлар тарихи борасида тилга олинади. Шиалик йўналишида жаъфарий ва зайдий ҳуқуқий тизим (мазҳаб)лари амалдадир.

Биз дарсимизда ҳанафий ҳуқуқий тизими (мазҳаби)ни ўрганамиз. Чунки ушбу ҳуқуқий тизим (мазҳаб) минтақамизда қадимдан амал қилинган, аждодларимиз уни ривожлантиришган ва ҳалигача халқимиз диний мажбуриятлари ва анъаналарини ушбу ҳуқуқий тизим (мазҳаб) асосида амалга оширишади.

Ҳанафий ҳуқуқий тизими (мазҳаби)нинг масалалари олимлар томонидан қуйидаги тизимда таснифланган:

1. Зоҳир ар-ривоя - Имом Муҳаммаддан ишончли кишилар орқали ривоят қилинган 6 та китоб мажмуасидан иборат. Улар қуйидагилар:

- ал-Мабсут
- аз-Зиёdot
- ал-Жомеъ ас-саҳир
- ал-Жомеъ ал-кабир
- ас-Сияр ас-сағир
- ас-Сияр ал-кабир

2. Нодир ар-ривоя - Имом Муҳаммаднинг мазкур 6 китобидан ташқари барча ҳамда Имом Муҳаммаддан ташқари Абу Ҳанифанинг бошқа шогирдлари ёзган асарлардир. Масалан Китоб ал-Харож, ал-Кайсониёт, ал-Ҳоруниёт, ар-Руқайёт, ал-Амолий, ал-Осор, ал-Мужаррад ва бошқалар.

3. Фатволар - мазҳаб асосчиларидан ривоят қилинмаган масалалар бўйича фақиҳлар томонидан чиқарилган ҳукмлар.

Кейинчалик ҳуқуқ манбалари такомиллашиб борганлиги туфайли таснифни бошқача ифодалаш лозим. Демак, ҳозирги кунда қуйидагича таснифлаш мумкин:

1. Зоҳир ар-ривоя - ҳанафий мазҳаби учун конституция ҳисобида.
2. Нодир ар-ривоя – зоҳир ар-ривоянинг тўлдирувчи, иккинчи даражали асосий манба.

3. Матн - кодекс сифатида ишлатилади. Асосан, «мухтасар» бўлган адабиётлар матн бўлиб, зоҳир ва нодир ар-ривоядаги масалаларга асосланиб, фақиҳнинг давр эҳтиёжини кўзда тутган ҳолда ва салоҳияти даражасида ихтилофлар камайтирилиб, таржиҳ қилиниб тузилади.

Ҳанафий мазҳаби бўйича машҳур матнлардан қуйидагилар мавжуд:

- Қудрийнинг «Мухтасар»;
- Алоуддин ас-Самарқандийнинг «Тухфат ал-фуқаҳо»;
- Бурҳониддин ал-Марғинонийнинг «Бидоят ал-мубтадий»;
- Абу ал-Баракот ан-Насафийнинг «Канз ад-дақоик»;
- Тож аш-шарианинг «ал-Виқоя»;
- Ал-Мавсилиининг «ал-Мухтор» асарлари.

4. Шарҳ ва хошиялар - ҳозирда илмий ва расмий шарҳга тўғри келади. Шарҳда матнларда келган масалалар ва таржиҳлар ўрганилиб асосланади ва эътирозлар билдирилади. Шарҳ ва хошиянинг мақсади матнни танқидий ўрганган ҳолда шарҳлаш ва тўғирлашдир.

Ҳанафий мазҳаби бўйича машҳур шарҳлардан қуйидагиларни келтириш мумкин:

- Бурҳониддин Марғинонийнинг «ал-Ҳидоя»;
- Алоуддин Косонийнинг «Бадоиъ ас-саноиъ»;
- Садр аш-шарианинг «Шарҳ ал-Виқоя»;
- Шамсул-аймма ас-Сарахсийнинг «ал-Мабсут» асарлари.

Хошияларга эса қуйидагилар мисол бўла олади:

- Ибн Обидиннинг «Радд ал-муҳтор»
- Ибн Ҳумомнинг «Фатҳ ал-Қадир» асарлари.

5. Фатоволар- фақиҳлар томонидан чиқарилган фатволар тўплами.

- Абу ал-лайс ас-Самарқандийнинг «ан-Навозил»;
- Қозихоннинг «Фатовои Қозихон»;
- Ҳисомиддин ас-Сифноқийнинг «ал-Воқиот»;
- «Фатовои оламгирия»
- «Фатовои тоторхония» асарлари.

Шарҳ ва хошияга асосланиб фатво берилиши мумкин. Муқаллидлар (фақиҳ бўлмаганлар) фақат матндан нақл қилишлари мумкин.

Ислом ҳуқуқи яшаган ва ҳозирги кунда баъзи минтақаларда қисман ва баъзи минтақаларда кўпроқ амалда татбиқ этилаётган ҳуқуқий тизим ҳисобланади. У диний ҳуқуқ тизими таркибига киради. Унинг бошқа ҳуқуқи тизимлардан ажралиб турадиган хусусиятларидан бири бу унда ҳам инсонларо ижтимоий-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солиши билан бирга инсон ва унинг рабби ўртасидаги муносабатларни ҳам тартибга солишидир. Шу сабабли унда тартибга солинадиган ҳуқуқ соҳаларини қуйидагича кўрсатиш мумкин:

1. Ибодатлар (*ибодот*). Унда ислом ҳуқуқига кўра исломнинг 4 та устуни ҳамда инсоннинг ўз парвардигори томонидан юклатилган мажбурият ва бандалик қилиш турлари бўлган намоз, рўза, закот ва ҳаж ибодатлари тартибга солинади.

2. Оила ҳуқуқи (*муноқоҳот ёки ал-аҳвол аш-шахсия*). Бунда никоҳ муносабатлари тартибга солиниб, никоҳнинг тузилишидан то ажралгунгача ҳатто никоҳ бекор қилинишидан сўнг келиб чиқадиган ҳуқуқий оқибатлар ҳақида сўз юритилади.

3. Фуқаролик ҳуқуқи (*муомалот ёки ҳуқуқ маданийя*). Унда асосан мулкӣ ва тижорат муносабатлари тартибга солинади. Ислом ҳуқуқида ушбу соҳа яхши ишланган бўлиб, фикҳ китобларининг кўпчилиги қисми ушбу соҳани тартибга солувчи нормалар ташкил қилади.

4. Халқаро ҳуқуқ (*сияр ёки ҳуқуқ давлийя*). Унда давлатлар ўртасидаги оммавий ва хусусий муносабатлар тартибга солинади. Бунда жанг қилиш тартиби, асирлик масалалари, ўлжалар, халқаро шартномалар ва бошқа халқаро хусусий ҳуқуқий (фуқаролар ўртасидаги) муносабатларни тартибга солувчи нормалар кўзда тутилади.

5. Жиноят ҳуқуқи (*уқубот ёки ҳуқуқ жазо, жиноят*). Бунда шариат томонидан белгиланган жиноий қилмишлар ҳамда уларнинг жазолари ўрганилади.

6. Процессуал ҳуқуқ (*адабул-қозий ёки мурофаъот*). Процессуал муносабатларни тартибга солинади ва судлар ва судьялар ҳуқуқий мақоми белгиланиб берилади.

7. Конституциявий ҳуқуқ ёки давлат ҳуқуқи (*ал-аҳком ас-султония ёки ас-сияса аш-шаръия*). Бунда давлат ташкилотлари, вазифалари, маъмурий ҳуқуқ, давлатчилик масалалари ўрганилади.

12-мавзу: ИСЛОМ ДАВЛАТИНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШИ, УНИНГ МОҲИЯТИ ВА ТАРАҚҚИЁТ БОСҚИЧЛАРИ

Суннийлик окимига мансуб мазҳаблар имомлик масаласини, яъни давлат раҳбарлигига доир муаммони шариат қоидалари ва тарихий тажрибаларга таяниб ҳал қилишади.

Суннийларча, ҳазрат Муҳаммад вафотидан кейин Абу Бакр, Умар, Усмон ва Али бутунлай ислом қоидаларига мос келадиган суратда Пайғамбар ўринбосари қилиб тайинланганлар. Халифалик Пайғамбар оиласига хос иш бўлмай, бутун мусулмонлар жамоасига боғлиқ бўлган бир сиёсий-ҳуқуқий масала ҳисобланади.

Биз Абдулқоҳир Бағдодий (в.1037) томонидан ёзилган шарҳ асосида ушбу мавзунини ёритиш учун «Исломда ҳуқуқ» китобидан қисқартириб фойдаланамиз¹⁴⁵.

1. Имомлик (халифалик)нинг зарурлиги. Мусулмонлар учун ҳар доим барча томонидан итоат қилинадиган имом (давлат раҳбари)га зарурат бўлади. Имом уларнинг талабларини бажариб, қонуний жазоларни татбиқ этиб, ҳарбий фаолиятларни олиб боради. Бева қолган аёлларни турмушга чиқаради, қўлга киритилган ўлжаларни тақсимлайди.

2. Имом мавжуд бўлмаган ҳолатда, уни тайинлаш ва унга итоат қилиш зарурий масала ҳисобланади. Аммо шиа мазҳабига кўра, имом мавжуд бўлмаган ҳолатда, ғойиб имомга итоат қилиш зарур бўлади.

3. Бир вақтнинг ўзида икки имом бўлиши мумкин эмас. Агар ўртада бир дарё масофа бўлиб, икки томон бир-бирига қарши туриб ғалаба қозона олмаса, ўшанда иккита имом бўлиши мумкин.

4. Имом Қурайш қабиласидан бўлади. Чунки Пайғамбар «Имомлар Қурайшдан бўлади», деган эди. (Лекин кейинроқ буюк мутафаккир ва муаррих Ибн Халдун (XIV аср) имомнинг Қурайшдан бўлиши шарт эмаслигини таъкидлаган).

5. Суннийлик назариётчилари имом бўлиш учун қуйидаги тўртта шартни ўртага қўядилар:

- шариат илмини пухта эгаллаб, ижтиҳод қилиш даражасига етган бўлиши;
- олий ахлоқ ва юксак фазилатлар эгаси бўлиши;
- ҳокимият ишлари бўйича етарли тажриба ва маълумотга, ҳарбий ишларни ташкил этиш қобилиятига эга бўлиши;
- қурайш наслидан бўлиши (албатта, Ибн Халдун бу фикрга қарши).

6. Шиалар ақидасига қарши ўлароқ, имом учун исмат (гуноҳдан бутунлай поклик) шарт эмас.

7. Мусулмонлар жамоаси ўз салоҳиятли намояндалари орқали имомни сайлаб, ҳокимият тепасига кўтарадилар.

8. Пайғамбар вафотидан кейин унинг ўринбосарлари — хулофои рошидин ислом қонунига мувофиқ сайландилар.

9. Имом ўз ваколати — вазифасини васият орқали бошқа бир салоҳиятли кишига топширса, мусулмон жамоаси унинг васиятини қабул қилишга мажбурдир.

Шиалик окимида қуйидаги ақида илгари сурилади:

¹⁴⁵ Исломда ҳуқуқ. Б.7-13.

Имомат, яъни Пайғамбар ўринбосарлиги ёки ислом давлати раҳбарлиги Пайғамбар васиятига биноан фақатгина Пайғамбарнинг қизи Фотимадан туғилган Алининг эркак авлодларига хос бўлиб қолади.

Ибн Халдун таъкидлашича, шиалар ақидасига биноан имомат масаласи ислом қоидаси ва диннинг асоси бўлгани учун уни белгилаш ҳамда тайинлаш ислом жамоаси (уммат)га топширилган эмас. Пайғамбар томонидан ушбу ваколат умматга берилмаган. Ислом жамоаси учун имомни тайинлаш Пайғамбарга вожибдир. Уларча, саҳобаларнинг афзали ва Пайғамбар томонидан биринчи халифа қилиб танлангани Али ибн Абу Толиб эди¹⁴⁶.

Шиалар ақидасига биноан, «имомлар» оддий инсонлар жумласидан бўлмай, қуйидаги хусусиятларга эга бўладилар:

Биринчидан, фақат Пайғамбарнинг қизи Фотимадан туғилган зотлар ва уларнинг болалари Пайғамбар оиласи ҳисобланиб, имомлик ваколатининг ҳақиқий ва қонуний эгаларидирлар.

Иккинчидан, имом Пайғамбар эмас. Аммо Пайғамбар билан оддий инсонлар ўртасида туради.

Учинчидан, имом ҳар қандай гуноҳдан пок бўлиб, ҳеч қачон гуноҳ ва хато қилиши мумкин эмас.

Тўртинчидан, имом барча бўлиб ўтган ва қиёмат кунигача юз берадиган ишлардан илҳом орқали воқифдир.

Бешинчидан, Қуръонни тафсир қилиш фақат имомга хосдир¹⁴⁷.

Шунинг учун шиалар имоми суннийлар имоми (халифаси)дан фарқли ўлароқ биринчи муаллим, ғайбни билувчи, Пайғамбар билимларининг меросхўри бўлган зот ҳисобланади. 3.Сафо айтишича, Али зоҳирий ва ботиний (ички) билимларни Пайғамбардан ўрганди. Ушбу қобилият ундан кейин унинг авлодларига ўтди. Имомларнинг ҳар бири ўз замонида аҳолини ўз илмларидан хабардор қилиб келганлар. Шунинг учун шиалар, имомлардан ривоят қилинмаган ҳадисларни қабул қилмайдилар.

Бир нарсани яхши билиш керакки, давлат бу диний феномен эмас, у ижтимоий феномен. Шунинг учун давлатни динга боғлаш аслида нотўғри.

Бундан ташқари тадқиқотчилар, хусусан араб тадқиқотчилари исломий теократик давлат йўқ деган фикрни илгари суришади. Чунки теократик давлат бу илоҳият билан боғланган ҳолдаги давлатдир. Масалан қадимги яҳудий давлатларида бўлгани каби. Буларни Қуръонда кўп учратишимиз мумкин. Жумладан, Мусо алайҳиссалом яҳудийларни Мисрдан олиб чиқиши, Нилдан эсон-омон ўтиши, чўлу биёбонда озиқ-овқат муаммосининг ҳал қилиниши, жамиядаги қотиллик жиноятининг фош этилиши, диндан қайтиш ва йўлдан адашганда жазоларнинг берилиши, инсонлар ўртасидаги муносабатларни тартибга солувчи асосий меъёрларнинг белгиланиш ва бошқалар илоҳий ваҳй ва кўрсатма орақали белгиланар эди.

Бундай давлат ислом тарихида бир марта бўлган у ҳам Муҳаммад алайҳиссалом даври (622-632) эди. Чунки унда Аллоҳ билан алоқа мавжуд бўлиб, ваҳй орқали ишлар тартибга солинар эди. Жумладан, ибодатларга буюриш,

¹⁴⁶ Ибн Халдун. Ал-Муқаддима. Б.138.

¹⁴⁷ Кенгрок маълумот учун қаранг: Жўзжоний А.Ш. Мусулмон ҳукукида халифалик ва имомлик муаммолари. // Мулоқот. -1996. -№2. -Б. 34-38.

солиқларни жорий қилиш, урушга оид ишларни ҳал қилиш, жиноят ишлари ва оилавий муносабатларни тартибга солиш ва ҳоказолар илоҳий кўрсатма билан тартибга солинган.

Бундан сўнг эса ваҳй алоқалари узилди ва жамият соф инсоний жамият бўлиб қолди. Чунки бундан бу ёғига жамият ва давлат ўз муаммоларини ўзлари муайян қоидалар асосида ҳал қилишлари лозим эди.

Аслида ислом таълимотларида давлатнинг шакли, ҳокимиятлар ва бошқа масалалар ҳақида махсус кўрсатмалар йўқ.

Масалан давлат шакли ҳақида Қуръонда кўрсатма йўқ, лекин унда баён қилинган барча давлат монархия тузумида ва давлат раҳбарлари монархлар бўлган. Бу Муҳаммад алайҳиссалом давлатининг тузумини монархия бўлишига олиб келмади. Чунки ундан сўнг авлодлари давлат ишини давом этдиришмаган, ҳатто унинг ўғил фарзандлари ўзидан сўнг қолмаган.

Хулафои рошидин даврида эса давлат раҳбарлари сайлов асосида тахтга ўтиришган. Бундан сўнг келган умавийлар, аббосийлар ва бошқалар монархия шаклидаги давлати бўлган.

Тарихан адабиётларида ҳар доим пайғамбарларни подшо сифатида талқин қилишга уринишлар бўлган. Масалан, Ибн Касирнинг “ал-Бидоя ва ан-нихоя”, Табарийнинг “ат-Тарих”, Рабғузийнинг “Қисаси Рабғузий”, Улуғбекнинг “Тўрт улус тарихи” асарларида пайғамбарлар подшо сифатида талқин қилишга уринилган.

Пайғамбарлар шариатга эга бўлган ва эга бўлмаганларга бўлинади. Бу ерда шариатдан мақсад қонунчиликдир. Демак муайян қонунчиликка эга бўлган ва эга бўлмаган пайғамбарлар бўлган. Шу жиҳатдан тарихчилар асосан шариатга эга бўлган пайғамбарларни подшо сифатида кўрсатишган. Қонунчиликка эга бўлмаган пайғамбарлар эса подшо бўлмаган пайғамбарлардир. Масалан Исо алайҳиссаломнинг шариати йўқ, демак давлат раҳбари ҳам бўлмаган.

Бундан ташқари ислом тарихида Пайғамбар даври иккига бўлинади: макка ва мадина даври. Макка даври асосан эътиқодий-мафкуравий мавзулардаги оятларнинг нозил бўлиши билан характерланади. Мадина даври эса ҳуқуқий муносабатларни тартибга солувчи оятларнинг нозил бўлиши билан характерланади. Давлат бўлмаса ҳуқуқий нормалар эълон қилингани билан у амалга оширилмайди. Чунки уни амалда татбиқ этадиган ва татбиқ этилмаганда куч билан жазолайдиган ваколатга эга ташкилот керак. Шунинг учун ҳам Мадинага хижрат бўлмагунча ҳуқуқий мазмундаги оятлар нозил бўлмаган.

Демак ислом тарихида давлат мавжуд бўлган. Аммо бу теократик давлат бўлганми ёки денёвий давлатми деган масалада юқорида айтганимиздек мулоҳаза қилиш мумкин. Чунки хулафои рошидин давридан бошлаб давлатни инсонларнинг ўзлари истаклари, тажрибаси ва билимларига кўра бошқаришган, сайловда ҳам бошқарувда ҳам.

Буни шундай изоҳлаш мумкин. Ислом ҳуқуқида ал-маслаҳат ал-мурсала деган принцип бор. Унга кўра исломнинг ёзма манбалари (Қуръон ва ҳадис каби манбалар)да тартибга солинмаган ҳар бир нарса кейинчалик давр эҳтиёжига қараб ҳал қилиш салоҳияти бериалди. Масалан камокхоналарни ташкил қилиш, қозилик институтини жорий қилиш, уларга маош тайинлаш, дин дарсини берувчи ўқитувчиларга маош бериш, қариганларга, камокда ётганларга давлат ҳисобидан нафақа ёки озуқа бериш, буларнинг барчаси муслаҳат мурсала принципи асосида

ҳал қилинган. Жуладан давлатни бошқариш ва давлат раҳбарларини тайинлаш ишлари ҳам маслаҳат мурсала асосида ҳал қилинади. Шунинг учун бу масала ўзгармас масала эканини кўрсатади. Чунки тарихда ислом давлатларининг барчаси истаганича иш юритишган. Чекловлар бўлмаган. Республикага ўхшаш хулафои рошидин (сайланишига кўра парламентар республика, бошқарилишига кўра президентлик республика), мутлақ монархия шаклидаги ўрта асрдаги барча давлатлар, конституциявий монархия шаклидаги усмонлилар империяси (охирга даврлари) давлатлари амалда бўлган. Ҳеч бир олим ҳатто Мовардий, Абу Яъло, Бадруддин ибн Жамоъа ҳам булар ҳақида фикр билдиришмаган.

Ҳозирги кунда халифаликни тиклаймиз деятганларнинг биронтаси халифалик тузумини кўрмаган, фақат тарих китобларда ўқиган кишилардир.

Улар айтишадиган “Кимнинг бўйнида ўз даврининг имомига байъати бўлмаса жоҳилия ўлимида ўлган” деган ҳадиси улар қасд қилган маънони эмас, балки уларнинг гапига қаршидир. Чунки унда бирор раҳбарга итоат қилишини билдирувчи байъатнинг йўқлиги давлат тузumi бўлмаган жоҳилия давридаги бош-бошдоқлик ҳолатидаги ўлимга қиёс қилинган. Зеро Пайғамбар (а.с.) тинчликни таъминловчи, жамиятнинг катта кучи бўлган давлатни ташкил қилган эди.

13-мавзу. ШАРИАТДА СУД ТИЗИМИ

Ислом тарихида давлатчилик ва суд-ҳуқуқ масалалари бирданига юзага келмаганлигини, аксинча тадрижий ривожланиб борганлигини кузатиш мумкин. Исломдаги қозилик тизимининг илк ривожланиш босқичи сифатида Муҳаммад(а.с.)нинг пайғамбарлик даври (610-632 йиллар) кўрсатилади. Ундан сўнг ал-Хулафои ар-рошидун (632-661) (тўғри йўлдан юрувчи халифалар) даври, Умавийлар даври (661-750) ва Аббосийлар даври (750-1258)га тўғри келади.

Исломдаги суд-ҳуқуқ масалалари ҳар доим давлатчиликнинг ривожланиш даражаси, жамиятдаги муносабатларнинг мураккаблиги ёки соддалиги билан узвий боғлиқ бўлган. Шунинг учун қозилик суди ҳар бир даврда ўзига хос даражада ривожланиб борган.

Муҳаммад(а.с.) даврида Мадина шаҳар давлати энди шаклланиб, ривожланаётганлиги учун суд ишлари оддий ва енгил бўлган. Ҳатто судга мурожаат қилишнинг муайян тартиби, суд процессининг алоҳида тартиби ҳам белгиланмаган. Бу турдаги суд процессини ҳакамлик судига қиёслаш мумкин.

Судьялик, қонун чиқариш, қонунларни ижро этиш, давлатни бошқариш каби ваколатлар ягона шахс Муҳаммад (а.с.) қўлида бирлашган эди. Суд қилиш ишини давлат чегаралари кенгайганидан сўнг вилоятлар ва муайян катта шаҳарларга ҳоким (*волий*) тайинланар экан, унга ижро этиш ваколати билан бирга суд ишини олиб бориш ваколати ҳам қўшиб берилган. Натижада ҳар бир вилоят раҳбари ҳам *волий*, ҳам *қози* бўлган. Ушбу услубда фаолият олиб борган қозилардан, Али ибн Аби Толиб (Яман), Муоз ибн Жабал (Яманнинг бир қисми), Муъқал ибн Ясор (Яманнинг иккинчи қисми), Абу Мусо ал-Ашъарий (Куфа), ал-‘Ало ибн ал-Ҳадрабий (Баҳрайн), Аттоб ибн Усайд (Макка)ни зикр этиш мумкин. Бундан ташқари Муҳаммад (а.с.) томонидан муайян масалалардагина бир галлик қозилик қилиш ваколатини бериш ҳоллари ҳам учраб турган. Агар суд қилиш ваколати топширилган шахслар томонидан чиқарилган ҳукм борасида тарафлардан бири норози бўлса албатта Муҳаммад (а.с.)га ҳукм устидан шикоят қилиб, ишни қайта кўриш учун мурожаат қилишлари мумкин бўлган.

Демак, шу жиҳатдан олиб қаралганда Муҳаммад (а.с.)нинг ўзини юқори инстанция, қолган қозиларни эса қуйи инстанция қозилари деб тавсифлаш мумкин бўлади.

Илк қислом давлатчилиги давридаги қозилик яна шу жиҳати билан ажралиб турадики, қозилар ўз ишларини кўриш учун муайян жойга эга бўлмаган. Даъвогар қаерда мурожаат қилса ўша ерда даъво кўриб чиқилиб, ҳал қилинган.

Айтиш мумкинки, Мадина шаҳар-давлатидаги қозилик тизими қабилачилик тузумидан янги давлат тузумига ўтиш даврида бўлганлиги учун кейинги даврларда бўлгани каби бир тизимга солинган, расмий тартиб ишлаб чиқилмаган эди. қабилачилик тузуми даврида арабларда ҳакамлик суди асосида иш тез ва содда тартибда ҳал қилинган. Мадина шаҳар-давлатида ҳам бу соҳада янгилик ва ўзгартиришлар бўлмади.

Шуни ҳам қайд қилиш лозимки, Муҳаммад (а.с.) билан Мадинанинг туб аҳолиси (*ансор*), Маккалик мусулмонлар (*муҳожир*) ва Мадина атрофидаги яҳудий қабилалар ўртасида тузилган «Мадина шартномаси» («*Манишур ал-Мадина*»)нинг

42-моддасига кўра шартномани имзоловчи томонлар ўртасида юзага келган ҳар қандай низо Муҳаммад (а.с.) томонидан ҳал қилиниши кўзда тутилган.

Муҳаммад (а.с.) томонидан ҳал қилинган даъволар, кам бўлганлиги билан характерланади. Ҳатто улар баъзи олимлар томонидан соҳаларига кўра алоҳида китоб ҳолига келтирилган. Моликий мазҳабига мансуб Ибн ат-Талаъ Абу Абдулоҳ Муҳаммад ибн ал-Фараж (497/1104) ва ҳанафий мазҳабига мансуб Заҳир ад-дин Али ибн Абдулазиз ибн Абдурраззоқ ал-Марғиноний (ваф:506/1113)нинг «*Ақзият Расулиллаҳ*» («Расулуллоҳ чиқарган ҳукмлар») номли асарларини келтириш мумкин.

ал-Хулафои ар-рошидун даври (332-361 йиллар) ҳам, Муҳаммад(а.с.) давридаги каби, суд ишларининг оддий ва енгил тартибда кўрилиши ва тез суратда ҳал қилиниши жихатидан олдинги даврнинг давоми дейиш мумкин. Шунингдек бу давр кучли давлатчилик сари қадамлар қўйилиши билан ҳам характерланади.

ал-Хулафои ар-рошидун давридаги қозилик тизими Муҳаммад(а.с.) давридаги тизимдан кўра ўзгариб, такомиллашиб бораганини кўриш мумкин. Халифа Абу Бакр даври (332-334)да қози алоҳида мансабдор шахс даражасига кўтарилмади. Бу иш билан асосан фақиҳ саҳобалар шуғулланди. Ҳатто халифанинг ўзи ҳам Мадина шаҳрида даъволарни кўриб чиқарди. Баъзи ўринларда халифанинг буйруғига кўра Умар ибн Хаттоб бу ишни бажарарди. Вилоятларда эса волийлар суд ишини амалга оширишган.

Халифа Умар давридан бошлаб, қозиликка алоҳида шахс таъйинлана бошланди. Халифа Умар даврида Зайд ибн Собит ва Абу ад-Дардоларга Мадинага, Абдуллоҳ ибн Масъуд, Шурайҳ ибн ал-Ҳорис ал-Киндий ва Убайда ас-Салмонийларни Куфага, Убода ибн ас-Сомитни Ҳимс ва Қансаринга қозилик қилиш вазифаси юклатилган. Халифа Умар даврида суд тизими ижро этувчи ҳокимиятдан ажратилган. Натижада қозиларнинг бевосита халифа билан боғлиқлиги, уларнинг обрўси кўтарилишига сабаб бўлган. Лекин барча вилоятларда бу ислоҳот тўлиқ татбиқ этилди деб бўлмайди. Чунки баъзи вилоятларда ҳамон волийлар қозилик вазифасини ҳам қўшиб бажарганлигини кўриш мумкин.

Демак халифа Умарнинг бу ислоҳоти Давлатнинг фақат ички вилоятларига таъсир ўтказган деб хулоса қилиш мумкин. Чунки бу ерларда давлат хавфсизлиги таъминланган, волийларда эса қозилик ишлари билан шуғулланишга фурсат бўлган. Чекка ҳудудлар, чегара ёнидаги вилоятлар волийлари эса фақат ижро этиш билан кифояланишган. Зеро улар вилоятнинг ички ишларидан ташқари чегаранинг дахлсизлигини таъминлаш каби вазифани ҳам бажаришган.

Халифа Усмон ибн Аффон даврида қозилик иши, мустақил равишда ҳам, волийлик билин қўшилган ҳолда ҳам бажарилган. Яъло ибн Умайя Санъога ҳам қози ҳам волий бўлиб таъйинланган ва Басрада Каъб ибн Сур қозилик лавозимидан бўшатиладиган, қозилик иши Басра волийига юклатилган.

Халифа Али ибн Аби Толиб даврига келиб, пойтахт Куфада қозилик вазифасини халифанинг ўзи бажарган. Вилоятлардаги қозилар эса, вилоят волийлари томонидан таъйинланган.

Демак, қозиларни таъйинлаш ва пойтахтда қозилик вазифасини бажариш ҳар бир халифанинг ёндашувига қараб ўзгариб турган. Лекин диққатга молик

томони, қозиларни таъйинлаш давр ўтган сайин муайян бир тизимга солиб борилган.

Халифа Умар даврида илк бор суд ишларини юритиш бўйича давлат раҳбари томонидан йўриқнома ишлаб чиқилган. Бу йўриқномада асосан қуйидаги жиҳатларга эътибор қаратилган:

- қазо (суд) Аллоҳнинг амри ва Пайғамбарнинг суннати асосида амалга оширилади;
- судья (қози) кўриб чиқиладиган барча масалалар чуқур ўрганилиб, ҳақиқат аниқланганидан сўнг ҳукм чиқарилади;
- қози юксак мавқели ва заиф киши орасида тенг ҳуқуқлилиқ қондаси асосида адолатга таяниб ҳукм чиқаради;
- томонлар далиллари келтирилгандан сўнг ҳалол ҳаромга айланмайдиган ўринда ярашув асосида ҳукм қилиш мумкин;
- чиқарилган ҳукмнинг зидди ўлароқ ҳақиқат аниқланса ҳақиқатга кўра ҳукм чиқарилади;
- Қуръон ва суннада ҳал қилинмаган масалалар бўйича аналогия (қиёс) асосида ҳукм чиқарилади;
- Даъвогар, гувоҳ келтириши лозим. Далил-исбот бўлмаса иш унга қарши юради.

Илк ислом даврида Қозилик давлат мансаби бўлганлиги учун одатда давлат ҳисобидан уларга маош тўланган. Илк ислом давлати тарихида қозиларни давлат томонидан моддий қўллаб-қувватлаш масаласини қуйидагича баҳолаш мумкин.

Муҳаммад(а.с.) даврида алоҳида қозиларга ойлик маош тайинланмаган. Муҳаммад (а.с.)дан сўнг келган халифа Абу Бакр ҳам қозига алоҳида маош тайинламаган. Бундан кўриш мумкинки, алоҳида қозиларга маош тайинлаш жорий қилинмаган. Маош фақат оғир деб ҳисобланган, яъни иккита вазифани, ижро этувчи ва суд ишини бажарган ҳокимларга ҳамда халифага тайинланган.

Халифа Умар даврига келиб қозилик вазифаси алоҳида шахсга юклатила бошлагандан сўнггина, бир турдаги вазифа юклатилган кишиларга ҳам маош тайинланган.

Ал-Хулафои ар-рошидун даврининг илк босқичида суд ишлари ихтисослашмади. Бу даврда қозилик тизими ривожининг кейинги даври ва ҳозирги кунда бўлганидек фуқаролик (мулкӣ ва оилавий) ҳамда жиноят (ҳад, қасос ва таъзир) ишлари ажратилмаган ва қозилар барча турдаги ишларни кўришлари мумкин бўлган. Халифа Умар даврига келиб, судларда ихтисослашув кузатилади. Халифа Умар, Соиб ибн Язид ибн Ухт ан-Намирга қарата “Мендан бир-икки дирҳам борасидаги ишларни олгин” деб буюрган. Шу билан қозилар мулкӣ ва оилавий ишлар бўйича низоларни кўриб чиққанлар. Жиноят ишларини эса халифа ёки вилоят волийлари кўрган ёки уларнинг розиликлари билан жиноят ишлари бўйича ҳукм чиқарилган. Кейинчалик жиноят ишларида ўлим жазосини ижро этишда фақат халифанинг розилиги талаб қилинган. Вилоят волийларида эса қасос ишларида розилик бериш ҳуқуқи қолган.

Ал-Хулафои ар-рошидун даврининг илк босқичларида ишлар асосан уйлар ёки масжидда кўрилган. Кўп ҳолларда масжидда кўрилган. Чунки масжид барча шаҳарларда ҳамма биладиган ҳатто мусофирлар учун ҳам топиши қийин бўлмаган

ягона марказ ҳисобланган. Шу сабали ишлар асосан масжидда кўрилган. Халифа Усмон давридан бошлаб, суд ишлари учун алоҳида бино ажратилган. Лекин бу, барча майда ишлар ҳам муайян жойда кўрилганлигини билдирмайди. Балки, расмий ва асосий суд ишларигина муайян жойда кўрилган.

Халифа Умар давригача жавобгар шахс ёки айбланувчини ушлаб туриш чоралари кўрилган бўлиб, бу иш такомиллаштирилмаган. Бунда айбланувчи шахс масжид ёки муайян жойга боғлаб қўйилган ёки бирор мусулмоннинг назорати остида бирор уйга жўнатилган ва белгиланган пайтда айбланувчининг суд мажлисида иштироки таъминланган. Халифа Умар даврида *Сижн* (қамоқхона) жорий этилиб, қози ушлаб туриш лозим деган шахсларни ўша ерда қамокда сақлашган.

Ислом тарихида Умавийлар салтанати соф дунёвийлиги билан характерланади. Бу албатта умавийларнинг ал-Хулафои ар-рошидун даврида давлат ишларида диний характерга эга бўлган баъзи хатти-ҳаракатлардан ўзларини тийишларида кўринади. ал-Хулафои ар-рошидун даврида давлат раҳбари сайлов ёки тавсия асосида тахтга келишган бўлишса, умавийлар даврида эски арабларда бўлгани каби мерос асосида амалга оширилди. Диний-ҳуқуқий масалалар ал-Хулафои ар-рошидун даврида давлат миқёсида ҳал қилинган. Умавийлар даврига келиб бундай ишлар фақиҳлар ихтиёрига топширилди, халифалар бундай ишга аралашмадилар. Бу албатта халифаларнинг диний-ҳуқуқий масалада етарли маълумотга эга бўлмаганлиги туфайли ҳар доим атрофларида қози каби маълумотли шахсларнинг бўлишлари, ҳатто катта-кичик масалада улардан хатти-ҳаракатларининг қонунга зид, ёки мувофиқлигини билишга мажбур бўлишларига олиб келди. Давлат ўз билганича ҳаракат қилади, диний-ҳуқуқий масалаларни эса фақиҳлар, олимлар ривожлантириб боради.

Суд ҳокимияти Умавийлар даврига келиб, алоҳида ҳокимият сифатида шакллана бошлади. Энди ҳоким ёки халифалар суд ишларини юритмас ва суд ишларига аралашмас ҳам эдилар. Улар Фақатгина қозиларни тайинлаш, асосан пойтахт–Дамашқ қозисини тайинлаш, қозиларнинг ишларини ва чиқарган ҳукмларини кузатиб бориш, ойлик маош тайинлаш, ўз вазифасидан четлатиш ҳамда мансабдор шахслар устидан қилинган шикоятларни бевосита кўриш каби масалалардагина суд ишларига аралашинарди.

Умавийлар даври қозилари икки гуруҳга бўлинган пойтахт қозилари ва вилоят қозилари. Пойтахт қозилари шахсан халифа томонидан, вилоят қозилари эса ҳокимлар томонидан тайинланган. қозиларни тайинлашда уларнинг шахсияти, илмий даражаси ва ахлоқига алоҳида эътибор билан қаралган. Бу қоида ҳар доим ҳам амалда бўлмади. Буни умавийлар даврида халифанинг қариндошлари юқори мансабларни эгаллаб келганлигида ҳам кўриш мумкин. Тарихчилар суд масалаларида умавийларнинг ижобий жиҳатларини кўрсатишга ҳаракат қилишганда асосан Умар ибн Абдулазиз (717-720)нинг хатти-ҳаракатларини кўрсатишади.

Умар ибн Абд ал-азиз ал хулафои ар рошидуннинг бешинчиси номини олган. Бунга сабаб унинг умавийлар сиёсатини ислоҳ қилиш, диний-ҳуқуқий масалаларни давлат миқёсида татбиқ этишга ҳаракат қилганлиги бўлди. Шунинг учун унинг сиёсати халқ ва илм аҳли томонидан яхши қабул қилинди. Умавийлар

тарихи китобларида келтирилган мақтовлар умавийларнинг барчасига эмас, Умар ибн Абдулазиз каби зотларнинг ўзларига тегишлидир.

Умар ибн Абдулазиз қозиларни тайинлашда қуйидаги қоидага. “Қозида беш хислат бўлса у мукамал бўлади: ўздан олдингилар ҳақида илм, тамаъдан сақланиш, томонларга нисбатан юмшоқлик, имомларга иқтидо қилиш ва аҳли илм ва раъъ билан маслаҳатлашиш” деган ғояга амал қилган.

Умавийлар даврида баъзи ҳолларда олдинги қозининг номзод кўрсатиши асосида зам қозилар тайинланган. Ҳишом ибн Абдулмалик (724-743) Намир ибн Авсни қозиликдан бўшатганда ундан сўнг ўрнига унинг масаллаҳатига кўра Язид ибн Аби Молик ал-Ҳамадонийни қози этиб тайинланган.

Қозилар даъволарни асосан алғхулафои арғрошидун даврида бўлганидек жомеъ масжидларда кўришган. Бунда суд жараёнлари, одамларнинг топиши осон бўлган жойларда бўлиши эътиборга олинган. Иёс ибн Муовия каби қозилар бозорларда суд ишларини бажаришган. Чунки бозорда ҳамма йиғилиб, одамлар бу ерни топишда қийналишмаган. Басра қозиси Абу Бурда эса уйида суд ишларини юритишни лозим деб билган.

Умавийлар даврида биринчи марта суд ишлари қайд қилинадиган ҳужжатлар ишлаб чиқилган. Бу ишни биринчи марта Муовия ибн Аби Суфён даврида Миср қозиси Сулайм ибн Итир ат-Тажибий амалга оширган. Бунинг сабаби мерос масаласида даъволашиб ҳукм чиқарилгандан сўнг иккинчи марта бошқача ҳукм чиқариш мақсадида даъволашиб келишгани бўлади. Чунки улар қозини алдаб бошқача ҳукм чиқаришини исташган эди. Шу воқеадан сўнг Сулайм ўз котибига кўрилган ишларни қайд қилишни буюради.

Ислом тарихида суд тизими тадрижийлик асосида ривожланиб борган. Суд ишлари давр талаби, шароит тақозосига кўра такомиллашиб борган. Муҳаммад(а.с.)даврида суд ишини фақат қози олиб борган бўлса, алғхулафои арғрошидун даврига келиб *котиб* лавозими таъсис этилган ва бу кенг тарқалган. Умавийлар даврида эса суд ишларини юритишда янги лавозимлар таъсис қилинган. Бу шароит тақозоси туфайли бўлган. Бундай лавозимлардан бири *мунодий*дир.

Мунодий қозининг олдида ўтириб, у қозининг келганлигини билдириш, қозини таништириш ва хусуматчиларни чақириш вазифаларини бажарган. Бу лавозим қозиликка доир манбаларда, “аллазий ъала раъс ал-қози” ва “соҳиб ал-мажлис” номи остида ҳам зикр қилинади.

Даъволар кўпайиб борган сари, одамларни тартиб асосида суд жойига киритиш ва суд жойининг тинчлигини таъминлаш мақсадида *ҳожиб*лик ҳам юзага келган. Ҳожиблик вазифасини баъзан мунодийлар ҳам бажаришган. Баъзан ҳожиб жилвознинг ўзи ҳам бўлган. Жилвоз шурта (полиция)га тобеъ ёки қозилик шуртаси бўлган.

Жамиятда араблар билан бир қаторда араб бўлмаган мусулмонлар ва бошқа динга мансуб шахслар ўртасида низолар келиб чиқа бошлагандан сўнг суд тизимида таржимонларга эҳтиёж сезилган ва умавийлар давридан бошлаб ушбу лавозим таъсис этилган.

Умавийлар даврида бош-бошдоқлик кучайган, мансабдор шахслар ва халифанинг қариндошлари томонидан ноқонуний ишлар содир этилганлиги, мусулмонлар ўртасида бўлинишлар юзага келгинлиги учун жиноятчилик ва ҳуқуқбузарлик ишлари авж олиб кетади. Бу даврда хусусан мансабдор

шахсларнинг ҳуқуқбузарлик ишлари кенг тарқалган. Жабрланган одамларни ҳимоя қиладиган ташкилот бўлмаган. Қозига мурожаат қилишиб, адолатли ҳукм чиқартирган тақдирда ҳам ҳукми ижро этадиган волийнинг ўзи бўлган. Баъзи ҳолларда қозининг чиқарган ҳукмларини волийлар ижро этишмаган ёки волийлар баъзи ҳолларда қозиларга ўз таъсирини ўтказмоқчи бўлишган. Бунинг натижаси ўлароқ *мазолим суди* ташкил этилган. Бу суд асосан мансабдор шахслар ва қозилар ҳукми устидан қилинган шикоятларни кўрган. Бу судни ташкил қилган умавий халифа Абдулмалик ибн Марвон ҳисобланади. Мовардийнинг хабар беришича, у халқдан шикоятларини эшитиш учун алоҳида кун ажратган. Агар бирор масалада иккиланса ёки тўғрироқ ҳал қилинишини истаса ишни ўзининг хос қозиси Абу Идрис ал-Аздийга топширган.

Мазолим суди оддий қозилик суди фаолияти каби иш юритган бўлиб, далил ва исбот бир хил талабга жавоб бериши лозим бўлган. Умар бин Абдулазиз даврига келиб мазолим судида далиллар борасида қаттиққўлликдан воз кечилган. Шариат бўйича етарли далил бўлмаса ҳам озгина ишора ёки билвосита далиллар билан ҳам ҳукм чиқарилган. Бу мансабдор шахслар ва уамвийлар сулоласининг танобини тортиб қўйишга қаратилган сиёсат бўлиши мумкин.

Шу йўл билан, Умавийлар суд тизимида икки инстанциялик юзага келишни бошлайди. Биринчи куйи инстанция - қозилик суди ва иккинчи юқори инстанция – мазолим суди бўлади. Чунки қозилик судида чиқарилган ҳукм устидан мазолим судига шикоят қилиш (апелляция) амалда бўлган.

Судьяларнинг фаолиятига келадиган бўлсак, судьялар ишни кўриш ва ҳукм чиқариш борасида эркин бўлишган. Қозиларнинг иш юритишлари бўйича Умарнинг йўриқномасидан ташқари, муайян қонун-қоида ва тартиб белгилаб берилмаган. Қозилар асосан Қуръон, Муҳаммад(а.с.) суннати, саҳобаларнинг қарашлари, олдинги қозилар чиқарган ҳукмлар (прецедент) ва урф асосида ҳукм чиқаришган.

Бу даврдаги фақиҳлар тобеъинлар бўлиб улар мужтаҳид бўлишган. Шунинг учун улар ҳукм чиқаршганда эркин бўлишган. Бундан ташқари Умавийлар даврида муайян қоида белгилаб берадиган мазҳаб ҳам йўқ бўлган. Аксар қозилар ўз илмидан келиб чиқиб ҳукм қилган. Бу қозилар истганича ҳукм қилиш мумкинлигини билдирмаган. Чунки давлат раҳбарлари ҳар доим қозилар чиқарган ҳукмларни назорат қилишар, иккинчи томонидан мазолим суди ҳам ишлаб турган.

Бир масала бўйича қозилар бир неча ҳукм чиқарган ҳолатлари ҳам бўлган. Бунинг асосий сабаби қозиларнинг илмий даражаси ва уларнинг манбалар билан ишлашдаги ёндашуви ўртасидаги фарқлиқдир. Бу даврда *насс* ёзилган манбалардан четга чиқмасликка ҳаракат қиладиган Мадина мактаби – *аҳли ҳадис* ва манбалардан хулосалар чиқариб, уларга қиёс орқали янги ҳукмлар чиқаришга уринадиган Куфа мактаби – *аҳли раъй* юзага келган. Шунга қарамасдан қозилар ўз иш усулбларида эркин қўйилган. Бу қозиларнинг сиёсатдан таъсирланмасдан ҳукм чиқариш имконини берган. Давлат раҳбарлари баъзи ҳолларда қозиларнинг иш юритишларида масалаҳат асосида ҳукм чиқаришни ҳам талаб қилишган. Бу ҳолатни, Умар ибн Абдулазиз, Адий ибн Ароттга хат ёзиб, унда қиёсга қўп берилмасдан, илм аҳли билан масалаҳатлашган ҳолда ҳукм чиқаришни талаб қилганлигида кўриш мумкин.

Умавийлар даврида қозилар қатл жиноятлари бўйича ишларни кўришни бошлаган. Бу ишни биринчи бўлиб, Миср қозиси Сулайм ибн Итир Муовиянинг буйруғига кўра бошлаган.

Армияни кенгайтириш жараёнида аскарлар ичида юзага келадиган жиноят ишларини кўриш мақсадида ҳарбий судлар ташкил қилинган. Умавийлар даврида ҳарбий суд қозиларидан Зиёд ибн Аби Лайло ал-Ғоний, Кулсум ибн Абдуллоҳ ал-Ҳикамий ва Муҳаммад ибн ал-Асаламийлар машҳур саналади.

Умавийлар даврида қозиларга янги вазифалар юклатила бошланган. Чунки улар адолатли, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи шахс ҳисобланишган. Уларга асосан қонун асосида иш юритишни таъминлаш, яъни ҳозирги кундаги прокурорлик вазифасини бажариш юклатилган. Бунда энг кўп ҳуқуқбузарлик содир бўлиб турадиган етимнинг молини ейиш, вақф мулклари ва байтул-мол (давлат бюджети)ни ноқонуний ишлатиш каби жиноятчиликнинг олдини олиш мақсадида етим мол-мулкларини, вақф мулклари ва байтул-молни назорат қилиш, қозиларга юклатилган.

Баъзи вилоятларда қозиларга шурта (полиция)га раҳбарлик қилиш ҳам юклатилган. Манбаларда, бундай ишни амалга ошириган қозилардан Мадина қозиси Мусъаб ибн Абдурахмон ибн Авф, Миср қозилари Обис ибн Саъид, Юнус ибн Атийя ал-Хадраий, Абурахмон ибн Муовия ибн ал-Худайж ал-Киндий, Имрон ибн Абдурахмон ал-Ҳасанийлар зикр қилинган.

Буларнинг барчаси қозилик судининг том маънодаги ҳуқуқни муҳофаза қилувчи орган сифатида шаклланишини таъминлаган.

Аббосийлар тахтга келганда асосий эътибор умавийларнинг заифлашган давлат аппаратини кучайтириш, далаatchилик борасида ислохотлар қилишга қаратилди. Бундай ислохотлар жумласига судлар борасида қилинган ислохотлар ҳам киради.

Абу Жаъфар Мансур қозиларни тайинлаш ваколатига фақат халифа ҳақли деб, ҳокимлардан олиб қўйди, мазолим суди ривожлантирилди, мазолим суди учун алоҳида бино ажратилди, *ҳисба* институтига асос солинди.

Аббосийлар даврида суд тизими ўзининг энг юқори чўққисига чикди. Биринчи аббосий халифаси Абу Жаъфар суд тизими ва қозиларга алоҳида эътибор қаратди. Ундан сўнг бундай муносабат Ҳодий, Рашид ва Маъмун даврларида ҳам сақланиб қолди.

Қозиларни тайинлаш халифанинг ваколатига киритилди. Ҳорун ар-Рашид даврига келиб, *қози ал-қузот* халифага қозиликка номзод кўрсатар ва халифанинг ўзи қозини тайинлаган. Шу даврдан бошлаб, қозиларни тайинлаш ваколати бутунлай қози ал-қузотга топширилди. Шу билан суд тизими тўла мустақилликка эришди.

Аббосийларнинг кейинги даврларида вазирларнинг ўрни кучайгач, ваколатли вазирлар ҳам қозиларни тайинлаган. Бундан ташқари мустақил давлатларнинг амирлари ҳам ўз давлатларида қозиларни тайинлаган.

Аббосийларнинг суд тизими борасидаги ислохотлари натижасида илк бор Ҳорун ар-Рашид даврида *қози ал-қузот* лавозими таъсис этилди. Бу лавозимга биринчи бўлиб, ҳанафий мазҳабининг асосчиларидан Абу Юсуф тайинланган.

Қози ал-қузотга суд тизимини бошқариш ваколати топширилган. Ибн Халликон таъкидлашича, Абу Юсуф биринчи бўлиб қозилар ва олимлар учун

махсус кийим (униформа) тайинлаган. Мазкур либос, қора салла ва тайласон (либос устидан елкага ташлаб кийиладиган кенг ва узун кийим)дан иборат бўлган. Ҳозирда, Европа мамлакатларида судялар киядиган GOWN, HOOD, CAN каби униформалар Аҳмад Шалабий фикрича, хижрий II асрда Абу Юсуф томонидан белгиланган кийимнинг айнан ўзгинасидир.

Қози ал-қузотнинг алоҳида девони бўлган. Унда ҳожиб, котиб, ҳукмларни арз қилувчи ва сақловчи шахслар фаолият юритган.

Қози ал-қузот биринчи босқичда фақат пойтахт Бағдод билан чегараланган. Бағдод бош қозисигина ушбу лавозимга ҳақли бўлган. Кейинчалик бу лавозим мамлакат миқёсида қўлланила бошлаган. Мустақил давлатларнинг алоҳида қози ал-қузоти бўлган. Баъзи ҳолларда ҳар мамлакатда ҳар бир мазҳаб бўйича алоҳида қози ал-қузотлар бўлган. Фотимийларда қози ал-қузот лавозимига фақат шиалардан тайинланган.

Аббосийлар даврида суд мустақиллигига эришилди. Лекин бу халифанинг суддан узоқлашганлиги ва суд ишларига умуман дахли йўқлигини билдирмайди. Чунки умавийлар давридан бери келаётган мазолим суди мавжуд бўлган, бу суд орқали халифа суд қарорларини қайта кўра олган. Аббосий халифаларининг деярли барчаси мазолим ишлари билан шуғулланишган. Бу фақат қозилик суди туфайли эмас, балки мансабдор шахслар устидан қилинган шикоятларни ҳам кўриш мақсадида бўлган.

Мазолим судида мажлис иштирокчиларини қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин.

- 1) Мажлис раиси; халифа, бош вазир ёки қози ал-қузот бўлиши мумкин.
- 2) Кўп шикоят тушган қози ёки ҳокимлар ва шикоят эгалари.
- 3) Фақиҳлар ва сарой олимлари
- 4) Мажлис ҳулосаларини ёзиб турувчи халифа котиблари.
- 5) Гувоҳлар.

Ушбу кишилар тўлиқ йиғилсаларгина мазолим суди ўз ишини бошлай олган. Мазолим суди судьясининг ваколатлари қуйидаги синфларга бўлинган:

- истишорий, яъни шариат аҳкомларининг татбиқ этилишини назорат қилиш;
- маъмурий, яъни амалдорлар ишларини назорат қилиш;
- ҳуқуқий, яъни ҳокимлар ва халқ ўртасидаги ёки халқнинг ўз ичидаги низоларни ҳал қилиш.

Мазолим суди ўз фаолиятини дастлаб халифа ёки волийнинг ўйида ёки масжидда олиб борган. Сўнг унга алоҳида бино ажратилган. Аббосийлар даврида Бағдодда, Ибн Занкий даврида Дамашқда, Султон Бейбарс даврида Мисрда мазолим суди учун алоҳида бинолар бўлган.

Аббосийлар даврида *ҳисба* инситути пайдо бўлган. Бу институт аслида ҳуқуқни муҳофаза қилучи ташкилот бўлса ҳам, кўпчилик уни суд тизимига киритган. Тадқиқот ҳулосаларига кўра, ҳисба суд тизимига кирмайди.

Ҳисба ўз фаолиятини халифа Умар давридан бошлаган бўлса ҳам, бу ном аббосий халифаларидан Махдий (775-786) давридан шаклланди. Ҳисба иши билан шуғулланувчи киши муҳтасиб бўлиб, у асосан яхши ишларни қилишга буюриб, ёмон ишларни қилишдан қайтариб турган. Бу билан у шариат аҳкомларининг ижросини таъминлаган. Шу билан бирга одоб, фазилат ва омонат каби ҳислатларни

мухофаза қилиш, бозор, тош-тарози, нарх-наволарни назорат қилиш, санитария ишлари билан шуғулланиш, йўлларни таъмирлаш, кемага юклатиладиган молларни назорат қилиш каби ваколатларга ҳам эга бўлган. Унинг вазифаси асосан шариат қонунларига риоя қилинишини таъминлаш ва жиноят профилактикаси билан шуғулланиш бўлган.

Мухтасибнинг мусулмон, болиғ, эркак, ақли расо, шаръий масалаларни яхши биладиган, одил, қудратли, ва иш юритишга имом ёки волий томонидан рухсат олган бўлиши шарт қилинган.

Мухтасиб бирор-бир даъвони кутиб ўтирмаган. У очиқ ноқонуний ҳаракатларни кўриши биланоқ ўз ишини бошлаган. Лекин қарз ва қўшнилариининг бир-бирига қилган тажовузлари каби масалаларда даъво қилинмасдан ишга аралаша олмаган.

У жиноят ишларини кўриб чиқишга ҳақли бўлмаган. Лекин баъзи вақтларда тез ҳал қилиниши керак бўлган майда жиноят ишларини кўриб чиққан.

Мухтасиб ҳукм қилиш ҳуқуқига эга бўлмаган. У фақат тез яраштириш йўли билан масалани ҳал қилган. Унинг иши куч ишлатиш ва тез ҳал қилишга асосланган.

У ўз ишини танбеҳ қилиш, яхши сўз билан насихат қилиш, қўполлик ишлатиш ва сўкиш, ноқонуний иш қилинишини қўли билан тўхтатиш, уриш билан таъзир бериш ва қозига олиб чиқиш каби босқичларда олиб борган.

Аббосийлар даврида мазҳаблар шаклланган бўлиб, кейинги даврларда бунинг натижаси ўлароқ ҳар бир мазҳаб бўйича аллоҳида қозилар тайинланган. Абу Юсуф даврида барча қозилар ҳанафий мазҳабидан тайинланган бўлса кейинчалик минтақаларда мазҳабларнинг тарқалиши инобатга олиниб, ҳар бир мазҳаб бўйича алоҳида қозилар тайинланган.

14-мавзу: ИСЛОМ ҲУҚУҚИ БЎЙИЧА ИСЛОҲОТЛАР ВА МАЖАЛЛАНИНГ ЮЗАГА КЕЛИШИ

Аббосийлар ҳокимиятининг биринчи босқичида имом (ё халифа) ислом жамоасининг мутлақул-инон раҳбари, яъни якка ҳокими бўлса ҳам, қонун тузиш ва қонун чиқариш ҳуқуқига эга эмас эди. Лекин шаръ чегарасидан чиқмасдан идорий ишларни тартибга солиш учун муқарраралар (актлар) чиқаришга ҳақли эди.

Ўша даврда «қонун чиқариш ҳуқуқига эга эмаслик» назарияси қабул қилинган бўлса ҳам, бу назария очик суратда қонун чиқариш ва ишларни ижро этиш салоҳиятларини бир-биридан ажрата олмади.

Кейинги халифалар (дунёвий ҳокимлар)нинг ҳар бири ўз маҳкамалари учун қонун тузардилар. Уларнинг бундай амаллари ҳақиқатда бир навъ қонун чиқариш бўлса ҳам, ҳоким фармонраволар уларни «идорий қўлланмалар» деб атардилар. Уларча бундай қонун чиқариш фаолиятлари фақат шариатни такмил этиш ва унинг ҳукмларини амалга оширишга қаратилган эди ва уларнинг сиёсий салоҳияти доирасига кирарди. Бундай идорий қонунларнинг яққол мисоли Усманий султонларининг «қонунномалари» эди¹⁴⁸.

Аббосийлар давлати раҳбарлари, ислом шариатини ўз ҳукуматларининг қонунлари сифатида тадвин қилиб (тўплаб, тасниф қилиб) амалга ошириш учун ҳаракат қилган бўлсалар ҳам, қонун ва мазҳабни назорат қилишга қаратилган бундай фаолият кўп давом этмади. Дин арбоблари давлат билан бирлашиб ҳамкорлик қилишга хоҳиш билдирмадилар. Шу йўсинда ислом қонунчилиги ўз мустақиллиги (яъни, давлатдан ажралганлиги)ни сақлаб қолиб, амал доирасидан узоклашди.

Имоми Аъзам Абу Ҳанифа ва Абу Сулаймон Жўзжонийларнинг, Умавийлар ва Аббосийлар давлатлари томонидан уларга таклиф этилган қозилик вазифасини қабул қилмаганликлари бу ҳолатга мисол бўла олади.

Усманий султонлари ўзларини Аббосийларга нисбатан яхшироқ давлат раҳбарлари сифатида кўрсатиш учун иш юритардилар. Улар XV аср ўрталаридан бошлаб XVI аср охирларигача ислом қонунларини дунёвий ривожланган ва маданиятли жамиятларга татбиқ эта бошладилар.

Шариат бўйича ислоҳотни амалга ошириш мафкураси узок тарихга эга. Энг ашаддий реформистик ҳаракатлардан бири Шимоли-Ғарбий Африка ва Испания (Андалусия)да 1146 йиллари юзага келиб, «ал-Марворид» ҳаракати деб номланган.

XIX асрда Фўлон (ё Фўлоб) ҳаракати Ғарбий Африка, жумладан, Шимолий Нигерияда юз берди. «Ал-Марворид» ва «Фўлон» моликий мазҳаби тарафдори эдилар. Улар шариатни Арабистон ярим оролида вужудга келган даврида қандай бўлса, ўша ҳолатга қайтаришни ўз олдиларига мақсад қилиб қўйган эдилар.

Ваҳҳобийлар ҳаракати Муҳаммад ибн Абдулваҳҳоб (1703-1792) томонидан ханбалий мазҳаби таълимоти ва унинг реформист тарафдори сифатида танилган Ибн Таймия назарияларига асосланган эди¹⁴⁹.

Ваҳҳобийлар бевосита дин номи билан иш кўрган ва уни «тозалаш», гўёки Пайғамбар давридаги асл ҳолатига қайтариш, барча арабларни яшил байроқ остида бирлаштириш каби ғояларни илгари сурдилар.

¹⁴⁸ Исломда ҳуқуқ, 69-бет.

¹⁴⁹ Ўша асар, 78-бет.

Ваҳхобийлар дунёвий маданиятга қатъий қарши туриб, муסיқа, театр ва тасвирий санъат билан шуғулланиш, бадиий завқ олишни кечирилмайдиган гуноҳ деб ҳисоблашади.

Ваҳхобийлар Пайғамбар алайҳиссаломнинг «Ҳар бир янгилик залолатдир» деган ҳадисларига асосланиб, ижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳаётда юз бериб келган ва юз берадиган барча янгиликларни бидъат ва залолат деб биладилар. Исломи олимлари таъкидлашларича, ушбу ҳадисда ҳазрат Пайғамбар ибодатлар бўйича янгиликларни назарда тутганлар¹⁵⁰.

Шунингдек, «ал-Ихвонул-муслимун» (Муслимон биродарлар) ҳаракатининг раҳбарларидан Саййид Қутб ўзининг «Маолимун фит-тариқ» (Йўллардаги белгилар) номли китобида ислом чегарасидан чиқиб, гўёки «куфр доирасига кирган» ер юзининг барча муслимонларини ҳидоят йўлига бошламоқчи бўлади.

Саййид Қутб ўз китобининг аввалидан охиригача барча муслимонлар ва муслимон жамоаларини Аллоҳ ҳоқимиятини бандаларга топшириб, ислом шариатини амалга оширувчи ҳоқимга ўрин қўймаганликлари сабабли кофир деб билади. Унинг фикрича «бугун барча олам аҳли жоҳилият даврида (ислом динидан олдинги кофирлик даврида) яшамоқдалар». Унингча «ислом ҳоқимияти ўрнатилмаган ва шариат асосида иш олиб борилмайдиган ҳеч бир юртда ислом мавжуд бўлиши мумкин эмас». У бундай ҳолатда муслимонларни коммунистлар, санамларга сизгувчилар (бутпарастлар), яҳудийлар ва насронийлар билан бир қаторга қўяди ва ҳаммасини кофир деб билади: «Дарҳақиқат асосий масала куфру иймон, ширку тавҳид, жоҳилият ва ислом масаласидир. Бугун муслимонлар ҳар қанча ўзларини муслимонмиз деб даъво қилсалар ҳам, муслимон эмаслар»¹⁵¹.

Ушбу ҳаракатнинг назариётчиларидан яна бири Шукрий Мустафо «ал-Хилофа» (Халифалик) номли китобида, муслимонларни куфр ва динсизликка маҳкум қилиб, борди-ю бирон бир киши, шаръий узрсиз бирон бир фарз бўлган амални бажармаса кофир бўлади дейди. У ҳаддан ошиб, «ислом Пайғамбари ўқиш ва ёзишни билмасди, замонавий фанлар муслимонларни куфру залолатга олиб боради» деган фикрга асосланиб, «таълим куфру залолатдан бошқа нарса эмас, таълим, олий ўқув юртлари ва уларнинг тепасида турган «ал-Азҳар»¹⁵², куфр ва гумроҳлик қалъасидир», дейди. Унингча «ал-Азҳар»нинг шайхлари (ўқитувчи устозлари) «кофир бўлган вазирлик» доирасида ишлаганликлари учун кофирдирлар. Уларни ўлдирган киши ўлим жазосига ҳукм қилинмайди¹⁵³.

Шундай қилиб, ваҳхобийлар, ихвонийлар ва 1952 йил улардан ажралиб чиққан «Ҳизбут-тахрир ал-исломий» улар билан бир хил моҳиятга эга бўлиб, исломни қайта тиклаш мақсадида ислоҳот олиб бориб, шариатнинг барча асосий

¹⁵⁰ Хусниддинов З. Ислам: йўналишлар, мазҳаблар, оқимлар. 43-44 бет.

¹⁵¹ Алливоёв Ҳасан Содиқ, Жузурул-фитнати фил-фиракил-исломия (Исламий фиркаларда фитна илдизлари (Пайғамбар давридан Содот террор қилинишигача)). -Қоҳира: Мадбўлий кутубхонаси, 1993. -314-316 бет.

¹⁵² Ал-Азҳар 972 йил Қоҳира шаҳрида қурилган жомиъ масжиддан иборат бўлиб, Мамлуклар даврида мадрасага айлантирилди. 1029 йил тарихга эга бўлган ушбу илм маркази 1936 йил Университет мақомини олди. 1961 йилдан бошлаб ушбу ислом университетининг шариат, дин усуллари, араб тили факултетларига бошқа бир неча факултетлар ҳам илова қилинди. Ушбу исломий илмий марказда буюк олимлар, жумладан Ибн Халдун ва Шайх Муҳаммад Абдух дарс ўтиб келганлар. Ундан ислом дунёсининг машҳур олимлари чиққан.

¹⁵³ «Жузурул-фитна», 353-354 ва 361 бет.

қоидаларини оёқ ости қилган ҳолда ислом дини руҳига қарши фаолият юритадилар. Ислом динини ҳаёт доирасидан чиқариб, ўз тубан мақсадларига эришиш учун уни инқироз ва нобудликка олиб бормоқчи бўладилар.

Ислом қонунчилигига тегишли бўлган айрим соҳаларда ислохотларни амалга ошириш бўйича иккинчи йўналиш шариатнинг усулларига таянган ҳолда замон талабларига мувофиқ жавоб топишга қаратилган.

Ислом дунёсида қонунлар тизимини тартибга солиш Усманийлар империясида Султон Сулаймон Қонуний (1520-1566) даврида бошланди. Ўша давр шайхул-исломи буюк фақиҳ Имодий Муҳаммад Абу Сууд Афанди кенг кўламли фаолият олиб бориб, Султон Сулаймоннинг энг машҳур қонунномаси (қонунлар мажмуаси)ни тўплади. Манбаларда таъкидланишича, ўша даврда Абу Сууд Афандининг ёрдами ва раҳбарлигида тузилган қонунлар шариатдан олинган бўлса ҳам, уларнинг бир қисми, айниқса, давлат ерларига тегишли қоидалар кўпинча маҳаллий урф-одатлардан олинган эди.

«Исломда ҳуқук» китобида «Ҳуқуқи исломия» номли китобдан олиб ёзилишича, Усманийлар даврида амалда бўлган барча тўпланган ва тўпланмаган қонунларни тўрт турга бўлиш мумкин:

1. Шаръий қонунлар.
2. Шаръий меъёрларга мувофиқ бўлмаган низомномалар ва қоидалар, яъни шаръга тегишли бўлмаган мавзулар ёки урф-одат асосида чиқарилган меъёрлар.
3. Эҳтиёж ва ижтимоий муҳит тақозоси асосида берилган расмий тафсирлар.
4. Ғарбий Оврўпанинг турли давлатлари қонунлари тўпламларидан олинган барча меъёр ва қоидалар.

Ҳукумат раҳбарлари шариат томонидан ҳукм берилмаган ўринлардагина урф-одат ёки ўз шахсий ақидаларига асосланиб иш олиб борардилар¹⁵⁴.

Бугунги маънода Усманийлар империясида қонунларни тартибга солиш 1839 йилги ислохот (танзимот) бўйича салтанат фармони нашр этилиши билан бошланди. Фармонга биноан эски услуб тарк этилиб, ўрнига янги услуб қўлланилиши керак эди. Фармонда ғарб ўлкалари таъсири яққол кўзга ташланади. Масалан, валюта қимматини кўтариш, транспорт йўллари ва каналлар қазилари, тижорат ва қишлоқ хўжалиги ривожини олтидан барча тўсиқларни олиб ташлаш учун Оврўпа маданияти, илму фани ва сармояларидан фойдаланиш фармонда таъкидланади.

1839 йил нашр этилган «Хатти шариф гулхона» ё «Маншури гулхона», яъни реформа фармони асосида ўзгаришлар юз берди. Ушбу фармон ва қонунлар орқали Усманийлар империяси шарқий қиёфадан чиқиб, ғарбий шаклга ўтмоқчи бўлган бир босқичда Мажалла (Мажаллаи аҳкоми адлия) ислом қонунчилиги усул ва қоидаларини сақлаб қолиш учун ягона восита эди. Мажаллада Усманий империясининг фуқаролик кодекси сифатида ҳанафий мазҳаби қоидалари қонун шаклида тартибга солинди. У мамлакат бўйича амалга оширилган реформанинг маҳсули эди.

1839 йилгача мамлакатда фақат битта ҳуқуқий тизим, яъни шаръий тизим мавжуд эди. Аммо ундан кейин ўлкада икки хиллик ҳуқуқий тизим юзага келди. Бири ислом ҳуқуқи асосида, иккинчиси Оврўпа, айниқса Франция қонунлари асосида амал қилди.

¹⁵⁴ Исломда ҳуқук, 302-бет.

Мажалла буюк адиб ва сиёсат арбоби Аҳмад Жавдат Пошо раҳбарлигидаги расмий ҳайъат томонидан тузилди. 1851 моддани ўз ичига олган ушбу кодекс бир муқаддима ва 16 китобдан иборат бўлиб, ҳар китоб бир муайян мавзуга бағишланган эди. Масалан, олди-сотди, ижара, қафолат, ҳавола, гаров, омонат, ҳадя, давлат мулкани суистеъмол қилиш, мулк эгаллиги, ваколат, даъво қилиш, ҳужжатлар, судда адолатни ижро этиш каби мавзуларни ўз ичига оларди.

Муқаддимада 99 та умумий фикҳий қоидалар берилган¹⁵⁵.

Мажалла кенг қўламда тарқалди. Ҳатто Ғарб олимлари томонидан ҳам яхши кутиб олинди. Лекин унинг камчилиги унда қаттиққўлликка йўл қўйилганлиги бошқа мазҳаблардан фойдаланилмаганида эди. Шунинг учун империядаги барча эҳтиёжларга жавоб беришга қодир эмасди. Шу сабабли 1908 йилда Туркияда Машрута (Конституциявий салтанат) юзага келгандан кейин Мажалла танқид остига олинди.

Мажаллани ислоҳ қилиш бўйича фаолиятлар олиб борилган бўлса ҳам, бирор натижага эришилмади. 1926 йилда давлат қарори асосида Швейцария қонунларидан иқтибос қилиниб, Мажалла бекор қилинди¹⁵⁶.

Доктор Муҳаммад Хусайн Ҳайкал ўзининг машҳур «ал-Форук Умар» китобида шундай деб ёзади: «Ҳазрат Умар буюк иймон эгаси бўлгани ва изчиллик билан Пайғамбар йўлидан боргани учун ҳатто баъзан нассинг зоҳирига муҳолиф бўлса ҳам жасорат билан ижтиҳод қиларди. Агар бирон бир нассни амалга ошириш учун жамият ҳаётида ўрин қолмаган бўлса уни татбиқ этмасди. Жамият ҳаётида нассни таъвил¹⁵⁷ этиш зарурати юзага келганда уни таъвил қиларди. У ҳар доим ҳукмларни, ислом руҳи ва ҳазрат Муҳаммад (с.а.в.) таълимоти билан ҳамоханг сақлаган ҳолда жамият ҳаёти билан уйғунлаштиришга ҳаддан ортиқ қизиқарди».

Ушбу ўринда мисолларни Абдуллоҳ Аҳмад ан-Наим ўз китобида бериб, бундай дейди: «Бунинг мисолларидан бири шундаки, Тавба сурасининг 60-ояти садакот (закот)нинг тарқатилиш ўринларини очиқ-ойдин ва қатъий шаклда кўрсатиб берган. Улардан бири «муаллафатул қулуб»¹⁵⁸ эди. Ушбу гуруҳнинг дўстлиги ва ҳимоясини сақлаш мақсадида Қуръон ва Сунна орқали муайян улушлар қатъий ва очиқ суратда белгилаб берилган эди. Лекин ҳазрат Умар ижтиҳод асосида уларга ушбу шаръий улушни беришдан бош тортди. Унинг далили шундай эдики, мусулмонлар кучсиз ва ёрдамга муҳтож бўлган бир пайтда уларга бундай улуш бериларди. Энди эса шароит ўзгариб (уларнинг ҳимоясига эҳтиёж қолмаган бир даврда), садакот манбаидан уларга тўланадиган улуш бекор қилинди.

Бу ҳақда доктор Муҳаммад Юсуф Мусонинг фикри қуйидагича: «Муаллафатул қулуб» таниқли кишилардан иборат бўлиб, уларнинг айримлари ислом йўлидан бордилар ва айримларининг оқибати бу жиҳатдан яхши бўлмади. Уларнинг кўнгилларини юмшатиш мақсадида шариат эгаси томонидан бир катта ҳикматни кўзлаб, улар учун садакот (закотлар)дан бир улуш фарз қилиб

¹⁵⁵ Қаранг: «Мажаллаи аҳкоми адлия». -Истанбул: Матбаи Усмония, 1300 ҳ.й. -2-100 моддалар.

¹⁵⁶ Исломда ҳуқуқ, 328-329 бет.

¹⁵⁷ Сўзни юзаки маъносидан фарқлироқ этиб изоҳлаш, сўзнинг ички маъносини ёритиб бериш ва тафсир қилиш.

¹⁵⁸ Муаллафатул-қулуб - кўнгилларини юмшатиб исломга рағбатлантиришлари назарда тутилган бир гуруҳ араб раҳбарлари ва саркардаларидир.

тайинланган эди. Улардан баъзилари, масалан, Муовия ҳақиқий исломга ўтиб, катта хизматларни бажардилар».

Пайғамбар (с.а.в.) ҳаётлик чоғларида уларга улушларини бериб турар эдилар. Масалан, Анас ибн Молик ривоятига кўра, Ҳунайн ўлжаларидан Акраъ ибн Ҳобисга 100 туя ва Уяйна ибн Ҳиснга 100 туя бердилар. Лекин Ҳазрат Умар бу улушни уларга тўлашдан бош тортди.

Доктор Мусо бу ҳақда Имом Жассос «Аҳкомул Куръон»да берган фикрни ёритиб, Ҳазрат Умар фикрича, ушбу ҳукмнинг келиб чиқишига туртки бўлган сабабнинг орадан кетганлиги учун мазкур ҳукм ҳам ўз эътиборини йўқотган эди, деб таъкидлайди¹⁵⁹.

Доктор Аҳмад ан-Наим таъкидлашича, исломда энг қадим замонлардан буён шундай собиқа (ўтмиш мисоллари) борки, сиёсий мулоҳазаларни назарда тутган ҳолда ижтиҳод орқали ҳосил бўлган ҳулосани қабул қилиш - ҳатто баъзан насс доирасидан чиқиш бўлса ҳам - зарур деб биладилар¹⁶⁰.

Ислом ҳукуқини ўрганиш бўйича доктор М.Ю.Мусо куйидагича фикр билдиради: «Асл манбаларни бугунга қадар ўрганиб келган ишимиздан бошқача бир тарзда, яъни мазҳабий услубда эмас, балки қиёсий услубда ўрганишимиз керак. Негаки, қиёсий ўрганиш услуби ғарб ҳукуқи ва қонунчилигини ривожлантириб, бугунги даражага кўтарди. Бундай сермахсул илмий услуб ёрдамида биз ота-боболаримиз фуруъул-фикҳ (фикҳ тармоқлари) бўйича қолдирган қимматли ҳазиналарни ўзлаштириб олишимиз мумкин»¹⁶¹. Аҳмад Амин «Явмул-ислом» номли китобида шундай фикр билдиради: «Ижтиҳод тўхтаганда мусулмонларнинг ҳаётий жараёни ҳам қотиб қолар эди. Негаки, маданият ҳар доим янги ҳодисаларни юзага келтиради. Агар биз ижтиҳод орқали уларга ёндашмасак, улар баъзан динимизга мувофиқ ва баъзан муҳолиф бўлиб туриши мумкин. Ўшанда биз ҳайратга тушиб қолишимиз ҳеч гап эмас».

Буюк мазҳаблар асосчилари ўзлари ижтиҳод қилган ҳолда бошқаларни ҳам ижтиҳод қилишга чорладилар. Улар ҳеч қачон ижтиҳод эшиги ёпилган деб айтмаганлар. Бундай фикр улардан кейин келган ва уларга нисбатан илми кам ва шахсияти кичик бўлган олимлар томонидан билдирилган¹⁶².

Устоз Аббос Маҳмуд ал-Аққод ҳозирги даврда ижтиҳоддан фойдаланиш зарурлигини тадқиқ қилгандан кейин бундай дейди:

«Бу борада охириги давр олимларининг тутган йўли ижтиҳод эшиги асрлардан буён ёпилган деб билувчи кишилар йўналишидан устун туради. Таклифлар (ҳаётдан келиб чиқадиган заруратлар) эшиги очик турган ҳолда ижтиҳод эшигини ёпиш ҳатодир»¹⁶³.

Доктор Аҳмад Шалабий ижмонинг мумкинлигини текшириб, саҳобалар давридан кейин шаҳарлар кенгайиб, мужтаҳидлар кўпайгандан сўнг ҳам ижмо қилиш мумкинми, деган саволга кўпчиликнинг фикрича «мумкин» деб жавоб беради. У, бундай деб қўшимча қилади: «Менимча ҳар бир мамлакат кенг кўламли илму маданият намояндалари бўлган ўзининг энг яхши вакиллари танлаб олиб,

¹⁵⁹ «Ислом ҳукуқи тарихи», 64-бет.

¹⁶⁰ Абдулло ан-Наим. Ислом қонунларини ривожлантириш йўлида, 5-6 бет.

¹⁶¹ Ислом ҳукуқи тарихи, 15-бет.

¹⁶² Ўша асар, ўша жой.

¹⁶³ Аббос Маҳмуд ал-Аққод, «Ал-Димукратия фил-ислам». -Қоҳира. -113-бет.

улардан ислом мажлиси (кенгаши) тузилиши керак. Бундай мажлис исломий нассларни текшириб, мусулмон жамоалари муаммолари ва эҳтиёжидан келиб чиқиб, уларнинг шароитларини билиб олгандан кейин ўз фатволарини чиқаради.

Шундай кенгаш мавжуд бўлганда эди, биз ундан банклар, акциялар ва бошқа кўп муаммолар ҳақида фатво сўрардик»¹⁶⁴.

Шундай қилиб, сўнгги йилларда ислом ҳуқуқи олимлари ислом қонунчилигига тегишли баъзи бир ҳуқуқий масалаларни қиёс, ижмо ва ижтиҳоддан кенг кўламда фойдаланиб, давр талабини назарда тутган ҳолда замонавийлаштиришга қаратилган ғояларни илгари суриб, ўз асарларини нашр этиб келмоқдалар. Улардан энг таниқлиларидан Муҳаммад Саид Ашмовий (Миср), Муҳаммад Арқун (Жазоир), ал-Жобирия (Марокаш), Абдулло ан-Наим (Судан), Суруш (Эрон) ушбу соҳага доир бир қатор асарлар муаллифлари ҳисобланадилар.

1993 йил Араб дунёси адвокатлари уюшмаси томонидан «Инсон ҳуқуқлари, араб маданияти ва дунёвий низом» номли катта тадқиқотлар тўплами нашр этилиб, унда умуминсоний қадриятлар ва халқаро ҳуқуқ нормалари билан миллий қонунчилик орасида юзага келган муаммолар тадқиқ этилган. Тўплам муаллифларидан бири Д.Али Муҳофаза, Ҳасан Ҳанафий фикрларига таяниб, тақлид ва субъектив қолипларга тикилиб қолган фикрий жумудият, яъни қотиб қолганликни бир қатор омиллар, жумладан, қуйидагиларга боғлиқ деб билади:

1. Нассларнинг (мазмунини ўйламай, фақат) ҳарфига эътибор бериш, бутунлай тақлидга берилиш, тор уфқлик, шунингдек таъвил ва мажозни рад қилиш.

2. Мунозарани нораво деб билиш.

3. Ҳижрий V асрдан бошлаб, ашъария таълимоти томонидан белгиланган тасаввур доирасида қолиш.

4. Тафаккур ва ақليات биносининг бузилиши. Бу ҳодиса хижрий V асрда Ғаззолийнинг фалсафага ҳужум бошлаши, калом илми, фикҳ ва ҳикматга салбий муносабатда бўлиши билан бошланиб, ундан кейин ақл ва тафаккурдан фойдаланмаслик бутун ҳаётимизни қамраб олди¹⁶⁵.

Абу Ҳайён Тавҳидий Масквайҳ (Маскуя)дан:

«Нега бир фақиҳ бирор бир масалани ҳалол деб ҳукм чиқарса, бошқа бир фақиҳ уни ҳаром деб ҳукм қилади», деб сўраганда, унга: «Бу - замон ва маконнинг ихтилофидан келиб чиқади, бир нарса бир замон ва маконда ҳалол бўлса, бошқа бир замон ва маконда ҳаром бўлиши мумкин», деб жавоб берган экан¹⁶⁶.

Қисқача қилиб айтадиган бўлсак, шариат кенг ва умумий маънога эга бўлиб, фикҳ эса унинг бир бўлаги, яъни асосий қисмини ташкил этади. Ал-мавсуатул-фикҳия китобида таъкидланганидек, шариат билан фикҳ орасида умумийлик ва хусусийлик, яъни муштарак ва ажралиб турадиган томонлар мавжуд. Ҳар иккаласи Қуръон ё Сунна, ёки ижмо орқали исботланган барча амалий ҳукмларни қамраб олади. Бу эса шариат ва фикҳнинг муштарак томонидир. Лекин шариат эътиқодга тегишли ҳукмларни ҳам ўз ичига қамраб олиши билан фикҳдан ажралиб туради¹⁶⁷.

¹⁶⁴ Доктор Аҳмад Шалабий, Исломий тафаккурда суд ва қонун. 182-бет.

¹⁶⁵ «Ҳуқуқул-инсон». -Қоҳира: Ас-Сакофотул-арабия ва ан-низомул-оламий. Араблар адвокатлари уюшмаси, қонуний тадқиқот олиб бориш маркази. 1993. -9-22 бет.

¹⁶⁶ Доктор Аҳмад Шалабий, Исломий тафаккурда суд ва қонун. 213-бет.

¹⁶⁷ Ал-Мавсуатул-фикҳия, 32-жилд, 194-бет.

Бугунги кунда ислом қонунчилиги тизимидан, айниқса асрлар давомида буюк фақиҳларимиз илмий фаолиятлари натижасида халқимиз урф-одатларига уйғунлаштирилган қоидаларидан давр талабини назарда тутган ҳолда ҳуқуқшунослик фанлари ва қонунчилик тизимини ривожлантириш соҳасида бир манба сифатида фойдаланишимиз мумкин.

15-мавзу: ИСЛОМ ҲУҚУҚИДА ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ ВА ХАЛҚАРО ҲУҚУҚ НОРМАЛАРИ

Инсон ҳуқуқларини тартибга солиш ва ҳимоя қилиш миллий ҳуқуқда ҳам, халқаро ҳуқуқда ҳам энг муҳим муаммолардан бири ҳисобланади. Айни вақтда, ислом инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тизими эътибордан четда қолиб келмоқда ва деярли ўрганилмаган.

Ҳолбуки, дунёвий ва ислом ҳуқуқий тизимларини илмий ва амалий жиҳатдан таққослаш, уларнинг шаклланиши ва фаолиятининг қонуниятларини аниқлаш мусулмон олами фуқароларига ўзларини, айтайлик, европаликлардан кам бўлмаган даражада ҳимояланган деб ҳис қилиш имконини берувчи ҳуқуқий механизмни аниқлаш ва уни объектив тавсифлаш учун имконият яратади.

Шуни айтиб ўтиш керакки, жаҳонда асосий ҳуқуқлар халқаро-ҳуқуқий тизимини яратиш Инсон ҳуқуқлари умумий декларациясида (1948 йил) белгиланган принциплар ва нормаларни мустаҳкамлашдан бошланди. Инсоният бу вақтгача тўплаган тарихий-ҳуқуқий тажриба 1776 йилги АҚШ Мустақиллик декларацияси, 1789 йилги Франция Инсон ва фуқаро ҳуқуқлари декларацияси, 1787 йилги АҚШ Конституцияси ва, ҳеч шубҳасиз, икки жаҳон уруши тажрибасини ўз ичига олар эди.

Ҳозирги вақтда Инсон ҳуқуқлари умумий декларациясига ижтимоий ҳуқуқий онгнинг ривожланиш босқичи, умум эътироф этилган принциплар асосида ҳуқуқ нормаларини умумийлаштириш, ҳуқуқ тизимининг етишмаётган унсурларини топиш ва унинг мазмунини белгилаш имконини берган ҳуқуқий таълимот сифатида қаралади. Инсон ҳуқуқлари умумий декларациясининг умум эътироф этилган янги принциплари ва нормалари жуда кўп давлатлар учун миллий ҳуқуқ тизими ва қонунчиликни ривожлантиришда дастуриламал бўлиб хизмат қилди.

Инсон ҳуқуқлари умумий декларациясида ўз ифодасини топган инсон ҳуқуқлари халқаро доктринасига асосан ҳуқуқ тизимида бир неча йўналиш ривожланди:

- биринчи йўналиш инсон ва фуқаро сиёсий ҳуқуқларини ишлаб чиқиш ва қабул қилиш билан боғлиқ; шахс манфаатларининг устун деб эълон қилиниши Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро битим, ушбу Битимга икки Қўшимча баённома қабул қилинишига олиб келди;

- иккинчи йўналишнинг ривожланишига турмуш шароити сифатини яхшилаш объектив зарурияти туртки берди; натижада иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро битим қабул қилинди; инсон ҳуқуқларига оид иккала халқаро-ҳуқуқий ҳужжат ҳам 1966 йилда қабул қилинди;

- учинчи йўналиш миллий конституциялар билан боғлиқ бўлиб, уларнинг аксарияти янги халқаро-ҳуқуқий принципларга асослана бошлади;

- тўртинчи йўналиш мусулмон мамлакатлари томонидан Ислом инсон ҳуқуқлари умумий декларациясининг қабул қилиниши билан боғлиқ; у Европа учун Ислом кенгаши томонидан тайёрланди ва 1981 йил 19 сентябрда Париж шаҳрида имзоланди (Ислом кенгаши давлатлараро ташкилот ҳисобланмайди, лекин «Ислом Бирдамлиги» ҳаракатида тан олинган).

Шуни таъкидлаш зарурки, Ислом инсон ҳуқуқлари умумий декларацияси (Инсон ҳуқуқлари умумий декларацияси каби) мажбурий юридик хусусиятга эга эмас ва давлатлар олдига кафолатлар бериш ва унинг қоидаларини миллий қонунчиликка имплементация қилиш вазифасини қўймайди.

Таҳлил шуни кўрсатадики, Ислом инсон ҳуқуқлари умумий декларациясида эълон қилинган инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликлари Қуръонга, шариатга ва улар билан боғлиқ қонун ҳужжатларига «боғланган». Шу сабабли бу ҳужжат анъанавий хусусият касб этган. Ислом инсон ҳуқуқлари умумий декларациясининг таркиби ва моддаларини муфассалроқ ўрганиш унинг муаллифлари инсоннинг дахлсиз ва узвий ҳуқуқларини Аллоҳ томонидан берилган деб ҳисоблаб, уларни ҳурмат қилиш мажбуриятини олганини кўрсатади.

Хуллас, ушбу ҳужжат замирида Аллоҳнинг ҳуқуқи инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларига нисбатан бирламчи ва олийдир, деган ғоя ётади.

Ислом инсон ҳуқуқлари умумий декларациясининг I-XXIII моддалари улар Инсон ҳуқуқлари умумий декларацияси, 1966 йилги Халқаро битимлар, Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги Европа конвенцияси ва бошқа ҳужжатларнинг моддаларига ўхшашлигидан далолат беради.

Моддалар мазмунан ўхшаш бўлса-да, манбалар ва шакллар бўйича ҳар хилдир. Олимларнинг таъкидлашича, ислом ҳуқуқи диний-анъанавий таълимотдан XIX асрнинг иккинчи ярмидаги ислохотлар орқали Миср Араб Республикаси, Яман Республикаси ва бошқа мусулмон мамлакатларининг миллий ҳужжатларида халқаро-ҳуқуқий нормаларнинг ўзлаштирилишига қадар бўлган тарихий йўлни босиб ўтди. Бундан ташқари, ислом ҳуқуқи меъёрларининг тикланиши ва уларнинг Эрон, Покистон, Афғонистон ва бошқа мамлакатларнинг амалдаги қонун ҳужжатларида мустаҳкамланиши кузатилмоқда.

Ислом ҳуқуқи тадқиқотчилари жинойт ҳуқуқи соҳасидаги ҳуқуқбузарликларнинг бир қанча таснифларини ишлаб чиққанлар. Аксарият таснифлар замирида қуйидаги икки мезон ётади:

- 1) у ёки бу қилмиш учун жазо белгилаш даражаси;
- 2) бузилган ҳуқуқлар хусусияти.

Ушбу мезонларга кўра барча ҳуқуқбузарликлар уч гуруҳга бўлинади:

- биринчи гуруҳга «ҳадд» жазосига лойиқ «Аллоҳга қарши» жинойтлар киради;

- иккинчи гуруҳга «дийа» жазосига мустаҳиқ бўлган айрим шахсларнинг ҳуқуқларига қарши жинойтлар киради;

- учинчи гуруҳга «таъзир» жазоси назарда тутилган бошқа ҳуқуқбузарликлар киради.

Шуни таъкидлаш лозимки, ислом ҳуқуқининг оммавий-ҳуқуқий институтлари («хисба» - махсус ислом назорат органлари, полиция, «шўро», «дунёвий суд») Қуръон қоидаларидан ҳам кўра кўпроқ давлат норматив-ҳуқуқий ҳужжатларига боғланган. Масалан, «дунёвий» судлар ўз фаолиятида /арбий Европа судлари амалиётидан ўзлаштирилган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларга суянади (ўрта асрларда «дунёвий» судлар ўз ҳукмдорларининг жинойт-ҳуқуқий ҳужжатларига таянган).

Шундай қилиб, Ислом инсон ҳуқуқлари умумий декларациясида эълон қилинган инсон ҳуқуқлари жаҳоннинг кўпгина мамлакатлари халқаро

хужжатларида мустақамлаб қўйилган шунга ўхшаш ҳуқуқларнинг ворисийлигидан далолат беради. Бироқ эълон қилинган ҳуқуқлар мусулмон халқларига нисбатан ҳозирча иррелевант (кечки лотинча *igtealis* - нореал, яъни амалда эмас, фақат ғояда мавжуд) бўлиб қолаётир.

Ислом концепцияси билан Инсон ҳуқуқлари умумий декларациясида ва Инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги конвенцияда ифодаланган эркинлик концепцияси ўртасида жиддий фарқ мавжуд эмас. Ислом инсон ҳуқуқлари умумий декларациясида белгиланган асосий эркинликлар ислом ҳуқуқи тизимини халқаро ҳуқуқ тизими билан яқинлаштириш йўлида ташланган муҳим қадамдир.

Бундан ташқари, Ислом инсон ҳуқуқлари умумий декларациясининг нормалари инсон ва фуқаро ҳуқуқлари ва эркинликлари борасида давлат ҳуқуқи нормаларидан устунликка даъвогар бўлиши мумкин.

Исломда инсон ҳуқуқлари бирдан-бир мақсад ҳисобланмайди, лекин ҳаётдаги муайян вазифаларни бажариш воситаси бўлиб хизмат қилади. Инсон ўзининг маънавий мавжудот эканлигини англаши ва жамият равнақи йўлида бунёдкорона меҳнат қилиши билан ҳайвондан фарқ қилади. Инсон Аллоҳнинг иродасига кўра унинг ердаги халифалари (ноиблари) ҳисобланади.

Инсонга яшаш ҳуқуқи у бундан бутун инсоният фойдаси ва равнақи йўлида фойдаланиши учун берилган. У ўз ихтиёрига кўра эркин ҳаракат қилиши учун унга эркинлик ҳадя этилган. Бироқ инсон Аллоҳ иродасига бўйсуниб йўлини танласа, у онгли равишда ҳаётининг ҳар бир лаҳзаси учун ўзига қўшимча масъулият юклайди.

Исломга эътиқод қилувчи одамнинг ҳуқуқлари:

- 1) яшаш ҳуқуқи;
- 2) тенглик ҳуқуқи;
- 3) эркинлик ҳуқуқи;
- 4) эркин фикрлаш ҳуқуқи;
- 5) сиёсий эркинлик ҳуқуқи;
- 6) чет мамлакатларга чиқиш ва улардан бошпана топиш ҳуқуқи;
- 7) муносиб ҳаёт кечиришни таъминловчи меҳнат қилиш ҳуқуқи;
- 8) одил судлов ҳуқуқи;
- 9) қонун олдида тенглик ҳуқуқи;
- 10) ўз шаънини ҳимоя қилиш ҳуқуқи;
- 11) ижтимоий таъминот олиш ҳуқуқи;
- 12) никоҳ тузиш ҳуқуқи;
- 13) шахсий ҳаёт ва хавфсизлик ҳуқуқи;
- 14) ўз шаъни ва обрўсига қилинган тажовузлардан ҳимояланиш ҳуқуқи;
- 15) таълим олиш ҳуқуқи;
- 16) жабр-зулмга қарши норозилик билдириш ҳуқуқи;
- 17) сўз эркинлиги ҳуқуқи;
- 18) намоийишлар ўтказиш эркинлиги;
- 19) виждон ва эътиқод эркинлиги;
- 20) диний туйғуларни ҳимоя қилиш ҳуқуқи;
- 21) давлат ишларида иштирок этиш ҳуқуқи;
- 22) муносиб ҳаёт кечириш ҳуқуқи.

Мусулмонларнинг Муқаддас китоби ва ҳадисларда инсон ҳуқуқлари ҳақида фикрлар мавжуд:

«(Эй мўминлар), сизларга нима бўлдики, Аллоҳ йўлида ва: «Парвардигоро, бизни эгалари золим бўлган бу шаҳардан озод қил ва бизга Ўз ҳузурингдан бир дўст бергин, бизга Ўз ҳузурингдан бир ёрдамчи қилгин», деяётган эркаклар, аёллар ҳамда болалардан иборат бўлган бечоралар (ни озод қилиш) йўлида жанг қилмаяпсизлар?!»¹⁶⁸.

«Ҳуқуқлар қандай бузилади? Ҳуқуқлар гуноҳ ишлар очик-ойдин содир этилганида ва ҳеч ким осийларни янглиш йўлдан қайтармаганида бузилади».

«Ким нотўғри ишни кўрса, буни у ўз кўли ёрдамида тузатиши лозим; агар бунга унинг кучи етмаса, у буни сўзи билан тузатишга уринмоғи керак; лекин бунга ҳам унинг кучи етмаса, у ҳеч бўлмаса буни бутун қалби билан қоралаши лозим».

Жаҳонда туб ўзгаришлар юз берган, бошқа одамларнинг маънавий дунёсига қизиқиш кучайган XX аср охири - XXI аср бошида ислом оламида ҳам шахс, унинг эркинликлари ва масъулияти муаммоларини ўрганишга алоҳида қизиқиш пайдо бўлди.

Фақиҳлар фикрига кўра, мусулмонлар аввало ўзининг фуқаро сифатидаги ва ижтимоий аҳамиятини англашлари, бағрикенг ва сабр-тоқатли бўлишлари, ғайриижтимоий ҳаракатларга йўл қўймасликлари, юзага келган муаммоларни фуқароларнинг манфаатларини ҳимоя қилувчи қонун доирасида ҳал қилишлари жуда муҳимдир. Виждон эркинлиги тамойилига барча давлат идоралари, диний бирлашмалар, атеистлар ва диндорлар қатъий амал қилишлари шарт. Шундагина бу тамойил инсоннинг маънавий эркинлиги унсурига айланади.

Мусулмонларни ҳозирги иқтисодий муносабатлар, фуқаролик эркинликлари ва бурчлари дунёсига кенг жалб қилишнинг муҳимлигини англаган ҳолда, кўпгина ислом мутафаккирлари ислом анъаналари билан ворисийликнинг узилиб қолмаслигига катта аҳамият берадилар. Бу анъаналарга кўра, ҳар бир мусулмоннинг идеали Муҳаммад пайғамбар ҳисобланади. Тўғрисўзлик, бошқа одамларнинг ҳуқуқларини ҳурмат қилиш, савдо-сотик ва бошқа ишларни амалга оширишда ҳалоллик, меҳнаткашлик, раҳмдиллик - буларнинг ҳаммаси ҳақиқий мусулмоннинг фазилатлари сифатида қаралади. «Дўст билан хушмуомала бўлиш - яхши иш, бирон-бир одамга юк ортишга қўмаклашиш - яхши иш, қўшнининг челагига сув қуйиб бериш ҳам - яхши ишдир», деган Муҳаммад пайғамбар.

Шахс ҳақидаги ҳозирги ислом таълимоти замирида яккахудолик - тавҳид ғояси ётади¹.

Тавҳидда нафақат мусулмон оламини, балки бутун инсоният цивилизациясини уйғунлаштириш, мувозанатга солиш ва инсонпарварлаштиришнинг гарови мужассамлашган. Якка Худога ишониш, фақиҳлар фикрига кўра, одамларни ўлим даҳшатидан халос қилади, инсон ҳаётига маъно бахш этади. У инсонда ўзликни англаш, ўзини ўзи ҳурмат қилиш туйғуларини уйғотади.

Шуни таъкидлаш лозимки, исломда шахснинг шаклланиши ва ўз қобилиятини намоён этишига монелик қилувчи жиҳатлар ва хусусиятлар, аввало,

¹⁶⁸ Қуръони карим, «Нисо» сураси, 75-оят.

¹ Қаранг: С. ал-Ҳаким. Ал-Мужам, ат-тавҳид. - Байрут, 1981.

яшашдан мақсаднинг йўқлиги, ташаббуссизлик, ўз кучи ва имкониятларига ишонмаслик қораланади.

Ҳозирги вақтда ислом маърифатчилари илгари сурган қуйидаги ғоя устувор аҳамият касб этмоқда: инсон, агар у саводсиз ва билимсиз бўлса, эркин ҳам, масъул ҳам бўла олмайди. Эҳсон ва ихлос каби фазилатларга эга бўлиш билан бир қаторда, ҳақиқий мусулмон берган аҳдига вафодор бўлиши, вақтни кадрлаши, ҳаёт ва меҳнатда муайян ютуқларга эришиш учун зарур билим ва кўникмаларни ўзлаштириши лозим.

Қуръон ва Суннадан қуйидаги хулосалар келиб чиқади:

1) меҳнат қилиш жамият аъзосининг бурчидир;

2) ислом давлати меҳнат қобилиятига эга ҳар бир фуқарога мос келадиган иш бериши лозим;

3) меҳнаткашлар ўз меҳнатига муносиб ҳақ тўланишини ва нормал иш шароитини таъминлашни талаб қилишга ҳақлидирлар.

Исломда меҳнат бойликларни тақсимлашнинг бош омили ва хусусий мулкнинг асосий манбаи ҳисобланади. Аллоҳ таолонинг каломи шудир:

«Ким бирон яхши амал қилса, ўзи учундир. Ким ёмонлик қилса, ўз зиёнига қилур...»¹⁶⁹.

Ислом иқтисодий тизими меҳнаткаш ўзи яратган бойликка эгалик қилиш ҳуқуқига эга эканлигини назарда тутди; бундан мазкур бойликка бўлган мулк ҳуқуқи келиб чиқади. Ҳуқуқшунослар фикрига кўра, ер юзасида ётган, ишлов бериш учун катта куч-ғайрат талаб қилинмайдиган табиий ресурсларни ҳеч ким ўз мулки деб ҳисоблаши ва ўзлаштириб олиши мумкин эмас. Фақат меҳнат қилиш, бу ресурсларга ишлов беришгина мулк ҳуқуқини, яъни бойликка эгалик қилиш ҳуқуқини беради.

Ер остидаги фойдали қазилмаларга келсак, Аллоҳ ҳукмига кўра, одамлар уларга нисбатан муайян ҳуқуқларга эга, чунки уларни топиш, қазиб олиш ва фойдаланишга тайёрлаш учун муайян куч-ғайрат сарфлаш талаб этилади. Бу одамларни табиий ресурсларга ишлов беришга, ишлаб чиқариш унумдорлигини ошириш ва ривожлантиришга, яъни Аллоҳ таоло мукофот эвазига инсон зиммасига юклаган муҳим вазифалардан бирини бажаришга рағбатлантиради.

Қуръонда шундай дейилган:

«...У сизларни ердан пайдо қилиб, унга жойлаштирди»¹⁷⁰.

Яъни, Аллоҳ таоло инсонга ерни обод қилиш, унинг бойликларини тадқиқ этиш ва улардан фойдаланишни топширган.

Ислом қонуни ҳўжасиз ерга ишлов берган ёки уни обод этган ҳар қандай одамни унинг ҳақиқий эгаси деб ҳисоблайди. Жамоа раҳбари давлатнинг барча воситаларидан фойдаланган ҳолда мумкин қадар кўпроқ ерларни ўзлаштириш, уларни обод этиш чораларини кўриши лозим. Бу пировард натижада мамлакат иқтисодиётининг юксалиши ва ишлаб чиқаришнинг ўсишига хизмат қилади. Зеро, давлатнинг раванқ топиши кўп жиҳатдан унинг фуқаролари фаровонлиги билан белгиланади. Ялпи миллий маҳсулот эса, маълумки, айрим ишлаб чиқарувчилар, яъни барча фуқаролар ишлаб чиқарган маҳсулот йиғиндисидан таркиб топади.

¹⁶⁹ Қуръони карим, «Фуссилат» сураси, 46-оят

¹⁷⁰ Қуръони карим, «Худ» сураси, 64-оят.

Ислом фойдаланишга берилган ерга мулк ҳуқуқини эгаси унга амалда ишлов берган, яъни ундан одамлар учун фойдали бўлган бирон-бир иш учун фойдаланган, чунончи: ҳосил етиштирган, уй қурган ва ҳ.к. ҳолдагина тан олади. Фақат шу шартнинг бажарилиши ерга хусусий мулк ҳуқуқи учун қонуний асос бўлади.

Ислом меҳнат қобилиятига эга одамлардан Аллоҳ уларга юборган тирикчилик манбаини излаб, дунёнинг тўрт томонига тарқалишни талаб қилади. Қуръонда шундай дейилган:

«У (Аллоҳ) сизлар учун Ерни хокисор-бўйсунгувчи қилиб қўйган зотдир. Бас, у (Ер)нинг ҳар томонида (сайр-саёҳат қилиб ё тижорат билан, ёки деҳқончиликни касб қилиб) юраверинглар ва (Аллоҳнинг берган) ризқ-рўзидан енглар. Ёлғиз Унинг ҳузурига тирилиб чиқиш-қайтиш бордир»¹⁷¹.

Ислом одамларга ўз меҳнати маҳсулига эгалик қилиш ҳуқуқини беради. Бу тамойилни бажариш мусулмон жамоасида бойликларни тақсимлашнинг бош негизи ҳисобланади. Бироқ ҳар қандай жамиятнинг барча аъзолари ҳам нонни ўз меҳнати билан топиб емайди. Ўзини таъминлай олмайдиган, ёрдам қўлини чўзишга қодир қариндошлари бўлмаган ожиз одамлар ҳам бор. Булар, масалан, етимлар, бевалар, қариялар, бедаво касалликка чалинган одамлар, ногиронлар, руҳий касаллар ва ҳ.к.

Айни вақтда, меҳнат қилишни хоҳлайдиган, лекин иш топа олмаётган, бошқа тирикчилик манбаи бўлмаган одамлар ҳам бор. Айрим одамлар шу қадар кам ишлаб топадики, бу маблағлар уларнинг тирикчилигига етмайди. Жамиятнинг бу аъзолари умумий бойликдан ўз улушини олмайди. Шу боис, уларнинг эҳтиёжларини ва ўзини таъминлашга қодир эмаслигини ҳисобга олиб, ислом улар Аллоҳ таоло Қуръонда айтиб қўйган закотдан маблағлар олишини белгилаган.

Ким закот тўлаши, у кимга сарфланиши, қайси мол-мулкдан тўланиши, мулкнинг ҳар хил турларидан қанча миқдорда ундирилиши, қачон ва қандай тўланиши ва тақсимланиши Пайғамбар Суннасида аниқ тушунтириб берилган.

Закот - хайр-эҳсон тўлаш одамларни Аллоҳ тақдирлайдиган фазилатли мусулмонлар билан бир қаторга қўяди. Мусулмонларнинг Муқаддас китобида шундай дейилган:

«У намозни тўқис адо этадиган, закотни (ҳақдорларга) ато этадиган ва охиратга аниқ ишонадиган чиройли амал қилгувчи зотлар учун раҳбар - йўлбошчи ва раҳмат бўлган (Китоб)дир»¹⁷².

Инсоннинг турар жой ёки бошпанага эга бўлиш ҳуқуқи исломда қуйидагича тавсифланади:

1) Ислом мусулмон давлатида яшовчи ҳар бир одамнинг уни қаноатлантирувчи турар жойга эга бўлиш ҳуқуқини тасдиқлайди ва агар одам ўзини турар жой билан таъминлашга қодир бўлмаса, бу вазифани давлатга юклайди.

Ислом мусулмон давлатининг ҳар бир фуқаросига уни ёғингарчиликлардан ҳимоя қиладиган, шахсий ҳаётга бегоналарнинг аралашишига йўл қўймайдиган тегишли турар жой берилишини назарда тутди.

¹⁷¹ Қуръони карим, «Мулк» сураси, 15-оят.

¹⁷² Қуръони карим, «Луқмон» сураси, 3-4-оятлар.

Ислом давлат ҳар бир одамни турар жой билан таъминлаши шарт, деб ҳисоблайди; бунда маблағлар бюджетдан, яъни закот жамғармасидан ва бюджетнинг бошқа моддаларидан ҳам олинishi мумкин; агар бу харажатлар бюджетга оғирлик қилса, ҳукмдор бой фуқароларга қўшимча солиқлар солиши мумкин; у шунингдек ортиқча турар жойга эга бўлган уй эгаларига бошпанадан маҳрум мусулмонларга мўътадил ҳақ эвазига бошпана бериш мажбуриятини юклаши мумкин.

2) Ислом турар жой дахлсизлиги ҳуқуқини тасдиқлайди; у муайян одамнинг уйига унинг рухсатисиз бостириб киришни, бу ҳаракатларни бажараётган одамнинг жамиятдаги мавқеидан қатъи назар, тақиқлайди.

Мусулмонларнинг Муқаддас китобида шундай дейилган:

«27. Эй мўминлар, ўз уйлариңгиздан бошқа уйларга то изн сўрамагунингизча ва эгаларига салом бермагунингизча кирмангиз. Мана шу сизлар учун яхшироқдир. Шояд эслатма-ибрат олсангизлар.

28. Энди агар у (уйларда) ҳеч кимни топмасангизлар, у ҳолда, то сизларга изн берилмагунча уларга кирмангиз! Агар сизларга «қайтинглар», дейилса (яъни киришга изн берилмаса), қайтиб кетинглар! Шу сизлар учун энг тоза (йўлдир). Аллоҳ қилаётган амалларингизни билгувидир»¹⁷³.

3) Шариат ҳукмига кўра, бирон-бир одам бировнинг уйига унинг рухсатисиз кириши мумкин эмас.

Мусулмон фақиҳларининг фикрича, инсон ҳаётини, унинг обрўси ва мулкини ҳурмат қилиш муқаддас ва дахлсиз ҳисобланмас экан, бирон-бир жамият маърифатли деб саналиши мумкин эмас. Исломда инсон ва бошқа жонзотларнинг ҳуқуқларига нисбатан одилона ва универсал ёндашув мавжудлигини Қуръоннинг қуйидаги ояти ҳам тасдиқлайди:

«Қасамки, Биз Ўз пайғамбарларимизни аниқ ҳужжат-мўъжизалар билан юбордик ва улар билан бирга Китоб ҳамда одамлар адолатни барпо қилишлари учун мезон-тарози туширдик. Яна Биз темирни туширдик-яратдик. Унда куч-қувват ва одамлар учун манфаатлар бордир. Аллоҳ ғайба (бандалари кўзига кўринмасдан) турган ҳолида Ўзига ва пайғамбарларига (Аллоҳ йўлида жиҳод қилиш билан) ёрдам берадиган кишиларни билиш учун (темирни яратди). Албатта Аллоҳ кучли, қудратлидир»¹⁷⁴.

Ислом инсон ҳуқуқлари умумий декларацияси

I. Яшаш ҳуқуқи

1. Инсон ҳаёти муқаддас ва дахлсиз бўлиб, уни ҳимоя қилиш учун барча чоралар кўрилиши лозим. Хусусан, ҳеч ким Қонун ҳукмисиз шикастлантирилиши ёки қатл этилиши мумкин эмас.

2. Инсон ўлганидан кейин ҳам унинг танаси тириклик пайтидаги каби муқаддас хусусияти ва дахлсизлигини сақлаб қолади. Диндорлар вафот этган одамнинг танасига лозим даражада ҳурмат билан ёндашилишини назорат қилишлари лозим.

¹⁷³ Қуръони карим, «Нур» сураси.

¹⁷⁴ Қуръони карим, «Ҳадид» сураси, 25-оят.

II. Эркинлик ҳуқуқи

1. Инсон эркин бўлиб туғилади. Эркинлик ҳуқуқи бирон-бир тарзда чекланиши мумкин эмас, Қонуннинг қўлланилиши такозо этган ҳоллар бундан мустасно.

2. Ҳар қандай одам ва ҳар қандай халқ барча шакллардаги эркинлик, чунончи: жисмоний, маданий, иқтисодий ва сиёсий эркинлик ҳуқуқига эгадир. Улар бу ҳуқуқнинг бузилиши ёки бекор қилинишига қарши мавжуд барча усуллар билан кураш олиб бориш ҳуқуқига эга бўлишлари лозим. Ҳар қандай мазлум одам ёки халқ бу курашда бошқа шахслар ва (ёки) халқларнинг қонуний кўмагидан фойдаланишга ҳақлидир.

III. Тенглик ҳуқуқи ва ҳеч қандай камситишга йўл қўймаслик

1. Ҳамма одамлар Қонун олдида тенгдирлар ва Қонун ҳимоясидан фойдаланишда тенг имкониятга эгадирлар.

2. Ҳамма одамлар тенг меҳнат учун тенг ҳақ олишлари лозим.

3. Ҳеч ким меҳнат қилиш имкониятидан маҳрум этилиши, диний эътиқоди, терисининг ранги, ирки, келиб чиқиши, жинси ёки тилидаги фарқларга қараб камситилиши ёки кўпроқ жисмоний хавф остига қўйилиши мумкин эмас.

IV. Адолат ҳуқуқи

1. Ҳар ким ўзига нисбатан Қонунга ва фақат Қонунга мувофиқ муносабатда бўлинишини талаб қилишга ҳақлидир.

2. Адолатсизликка қарши норозилик билдириш ҳар бир одамнинг нафақат ҳуқуқи, балки бурчи ҳамдир. У ўзига асоссиз зарар етказилган ҳолда Қонунда белгиланган тартибда мурожаат этиш ҳуқуқига эга бўлиши лозим. У ўзига айб қўйилган ҳолда ўзини ҳимоя қилишга ва давлат идоралари ёки ҳар қандай шахс билан низолашган ҳолда мустақил суднинг одил ҳукмига эришишга ҳақлидир.

3. Ҳар ким бошқа ҳар қандай шахс ёки бутун жамоа ҳуқуқларини ҳимоя қилишга ҳақли ва лозимдир.

4. Ҳеч ким ўзининг шахсий ёки жамоа ҳуқуқларини ҳимоя қилишга интилиши учун камситилиши мумкин эмас.

5. Ҳар бир мусулмон Қонунга зид буйруқни бажаришдан, у ким томонидан берилганидан қатъи назар, бош тортишга ҳақли ва лозимдир.

V. Одил судлов ҳуқуқи

1. Ҳеч ким ҳуқуқбузарлик содир этишда айбдор деб топилиши ва жазога тортилиши мумкин эмас, башарти айбининг исботини мустақил суд тан олмаган бўлса.

2. Ҳеч ким ҳимояланиш учун имконият берилган суд жараёнида чиқарилган одил суд ҳукмигача айбдор деб топилиши мумкин эмас.

3. Жазо Қонунга мувофиқ, содир этилган ҳуқуқбузарликнинг оғирлик даражасига мутаносиб равишда ва ҳуқуқбузарлик ҳолатлари ҳисобга олинган ҳолда тайинланиши лозим.

4. Агар бу Қонун матнида аниқ белгилаб қўйилган бўлмаса, бирон-бир қилмиш жиноят сифатида қаралиши мумкин эмас.

5. Ҳар ким ўз қилмиши учун ўзи жавоб беради. Жиноят учун жавобгарлик уни содир этишга бевосита ёки билвосита дахлдор бўлмаган оила ёки гуруҳнинг бошқа аъзоларига нисбатан юклатилиши мумкин эмас.

VI. Ҳокимият ваколати доирасидан четга чиқишдан ҳимояланиш ҳуқуқи

Ҳар ким давлат органларининг ўзбошимчалигидан ҳимояланиш ҳуқуқига эга. У ўзини оқлаши керак эмас, ўзига қўйилган айблардан ҳимояланиши лозим бўлган ёки у жиноятда иштирок этганига асосли шубҳа туғдириши мумкин бўлган ҳолатга тушиб қолган ҳоллар бундан мустасно.

VII. Қийноқлардан ҳимояланиш ҳуқуқи

Ҳеч ким жиноят содир этганига иқрор бўлиши учун руҳий ёки жисмоний қийноққа солиниши, камситилиши, ўзи ёки яқинларига зиён етказиш билан қўрқитилиши, ўз манфаатларига зид ҳаракатларга мажбурлов остида қўндирилиши мумкин эмас.

VIII. Ўз шаъни ва обрўсини ҳимоя қилиш ҳуқуқи

Ҳар ким ўз шаъни ва обрўсини тухмат, асоссиз айблов ва товламачиликлардан ҳимоя қилиш ҳуқуқига эга.

IX. Бошпана олиш ҳуқуқи

1. Ҳар қандай таъқиб остидаги ёки мазлум одам бошпана олиш ҳуқуқига эга. Бу ҳуқуқ ирки, дини, терисининг ранги ва жинсидан қатъи назар, ҳар қандай одамга кафолатланади.

2. Маккада ал-Масжид ал-Ҳарам (Аллоҳнинг Муқаддас Уйи) барча мусулмонлар учун бошпана ҳисобланади.

X. Озчиликларнинг ҳуқуқлари

1. Қуръоннинг «Динда мажбурлаш йўқ» тамойили номусулмон озчиликларнинг диний ҳуқуқларини белгилаши лозим.

2. Мусулмон мамлакатада диний озчиликлар ўз фуқаролик ва шахсий ишларини юритиш учун Ислом Қонуни ва ўз қонунлари ўртасида танлаш имкониятига эга бўлишлари лозим.

XI. Жамият ишларини бошқаришда иштирок этиш ҳуқуқи ва бурчи

1. Жамоа (Умма)нинг ҳар қандай аъзоси давлат лавозимини эгаллаш ҳуқуқига эга.

2. Эркин маслаҳат жараёни (шўро) ҳукуматнинг халқ билан маъмурий муносабатлари негизи ҳисобланади. Ушбу тамойилга мувофиқ халқ ўз ҳукмдорларини сайлаш ва алмаштиришга ҳақлидир.

XII. Виждон, фикрлаш ва сўз эркинлиги

1. Ҳар ким ўз фикри ва эътиқодларини Қонунда белгиланган доирада ифодалаш ҳуқуқига эга. Айни вақтда, ҳеч ким жамиятни таҳқирлайдиган ёлғон маълумотлар тарқатиши, бошқа одамларга тухмат қилиши, уларнинг обрўсига путур етказиши мумкин эмас.

2. Билим ва ҳақиқат излаш ҳар бир мусулмоннинг нафақат ҳуқуқи, балки бурчи ҳамдир.

3. Ҳар қандай камситишларга қарши Қонунда белгиланган тартибда кураш олиб бориш ҳар бир мусулмоннинг ҳуқуқи ва бурчидир.

4. Ахборотни тарқатишга бирон-бир тўсқинлик бўлиши мумкин эмас, башарти у жамият ёки давлат хавфсизлигига таҳдид солмаса ва Қонунда белгиланган чегарадан четга чиқмаса.

5. Ҳеч ким бошқа шахсларнинг диний эътиқодларини камситиш, уларга нисбатан адоват уйғотишга ҳақли эмас. Бошқаларнинг диний туйғуларини ҳурмат қилиш барча мусулмонларнинг бурчидир.

XIII. Диний эътиқод эркинлиги

Ҳар ким виждон эркинлиги ҳамда ўзи хоҳлаган динга эътиқод қилиш ҳуқуқига эга.

XIV. Йигилишлар эркинлиги ҳуқуқи

1. Ҳар ким ўз жамоасининг диний, ижтимоий, маданий ва сиёсий ҳаётида яқка ёки жамоавий тартибда иштирок этиш, нима яхши (маъруф)лигини аниқлаш ва ёмон (мункар) нарсаларга қарши курашиш учун мўлжалланган институтлар ва органлар ташкил қилиш ҳуқуқига эга.

2. Ҳар ким ўз ҳуқуқларини амалга оширишга имконият яратувчи институтлар ташкил этиш ҳуқуқига эга. Жамоа ўз аъзолари шахсини тўлиқ ривожлантириш имконини берувчи шарт-шароитларни баҳамжихат яратиши лозим.

XV. Иқтисодий тартиб ва ундан келиб чиқадиган ҳуқуқлар

1. Барча одамлар ўз хўжалик фаолиятида табиий бойликлардан фойдаланиш ҳуқуқига эга. Улар Аллоҳ бутун инсоният учун берилган неъматлардир.

2. Барча одамлар Қонунга мувофиқ тирикчилик учун маблағ топиш ҳуқуқига эга.

3. Ҳар ким мулк ҳуқуқига эга бўлиб, у бу мулкка яқка ўзи ёки бошқа шахслар билан бирга эгалик қилиши мумкин. Айрим иқтисодий воситаларнинг жамоат манфаатларида мусодара қилиниши қонунийдир.

4. Камбағаллар бойларнинг закот бўйича белгиланган ва Қонунга мувофиқ ажратиладиган муайян қисмини олиш ҳуқуқига эга.

5. Барча ишлаб чиқариш воситаларидан бутун жамоа (Умма) манфаатларида фойдаланилиши лозим; уларга эътиборсизлик ёки уларни ноўрин тасарруф этиш тақиқланади.

6. Иқтисодиёт мутаносиб равишда ривожланишини таъминлаш ва жамиятни эксплуатациядан ҳимоя қилиш учун Қонун монополияларни, ҳаддан ташқари чекланган тижорат фаолиятини, судхўрликни, битимлар тузишда мажбурлашни ва ёлғон реклама беришни тақиқлайди.

7. Иқтисодий фаолиятнинг барча турлари рухсат этилади, башарти улар жамоа (Умма) манфаатларига зид бўлмаса ва Ислом Қонунлари ва қадриятларини бузмаса.

XVI. Мулкни ҳимоя қилиш ҳуқуқи

Бирон-бир мулк мусодара қилиниши мумкин эмас, жамоат манфаатлари шуни тақозо этган ҳоллар бундан мустасно. Бу ҳолда мусодара қилинган мулк қийматига яраша товон тўланиши лозим.

XVII. Меҳнаткашларнинг мақоми ва унвони

Ислом меҳнатни ва меҳнаткаш инсонни улуғлайди ва мусулмонларга меҳнаткаш одамга одилона ва бағрикенглик билан муносабатда бўлишни буюради. У нафақат меҳнатига мунтазам равишда ҳақ олиши, балки дам олиш ҳуқуқига ҳам эга бўлиши лозим.

XVIII. Ижтимоий таъминот олиш ҳуқуқи

Ҳар ким жамоа имкониятига қараб овқатланиш, кийиниш, таълим олиш, тиббий хизматдан фойдаланиш ва турар жойга эга бўлиш ҳуқуқига эга. Жамоанинг бу мажбурияти айниқса меҳнат қобилятини вақтинча ёки доимий йўқотгани сабабли ўзини таъминлай олмайдиган кишиларга нисбатан татбиқ этилади.

XIX. Оила қуриш ҳуқуқи ва бу билан боғлиқ масалалар

1. Ҳар ким ўз дини, анъаналари ва маданиятига мувофиқ никоҳ тузиш, оила қуриш ва фарзандларни ўстириш ҳуқуқига эга. Ҳар бир эр (хотин) шу ҳуқуқлар ва имтиёзларга эга бўлади ва Қонунда белгиланган мажбуриятларга бўйсунди.

2. Ҳар бир эр (хотин) ўз хотини (эри) томонидан иззат-хурмат қилинишга ҳақлидир.

3. Ҳар бир эр ўз хотини ва болаларини ўз маблағларига мувофиқ таъминлаши шарт.

4. Ҳар бир бола ўз ота-онасининг қарамоғида бўлиш ва оилада ўсиш ҳуқуқига эга. Норасида болаларни уларнинг табиий ўсиши учун зарарли ишларни қилишга мажбурлаш тақиқланади.

5. Бирон-бир сабабга кўра ота-она ўз боласига нисбатан мажбуриятларини бажаришга қодир бўлмаса, жамоа бу мажбуриятларни ўз маблағлари ҳисобидан бажариши лозим.

6. Ҳар ким болаликда, қариликда ёки муомала лаёқатини йўқотган ҳолда ўз оиласидан моддий ёрдам олиш, шунингдек улардан ғамхўрлик кўриш ва улар томонидан ҳимояланиш ҳуқуқига эга. Ота-она ўз фарзандларидан моддий ёрдам олиш, шунингдек улардан ғамхўрлик кўриш ва улар томонидан ҳимояланиш ҳуқуқига эга.

7. Оналик оила ва жамоа (Умма)нинг жамоатчилик органларидан моддий ёрдам олиш, шунингдек уларнинг хурмати ва ғамхўрлигига сазовор бўлиш ҳуқуқига эга.

8. Оилада эркак ва аёл ўз жинси, қобилияти, табиий мойилликларига мувофиқ, фарзандлари ва ота-оналари олдигаги умумий мажбуриятларини ҳисобга олган ҳолда, мажбуриятлар ва жавобгарликни ўзаро тақсимлашлари лозим.

9. Ҳеч ким ўз хоҳиш-иродасига қарши никоҳга кириши, никоҳга кириш натижасида ўз юридик мақомини тўлиқ ёки қисман йўқотиши мумкин эмас.

XX. Эрли аёлнинг ҳуқуқлари

Ҳар қандай эрли аёл:

а) ўз эри яшаётган уйда яшаш;

б) эриникидан паст бўлмаган турмуш даражасини сақлаш учун зарур маблағлар олиб туриш, ажрашган тақдирда қонуний кутиш (идда) муддати давомида ўзини ва ўзи боқаётган ва тарбиялаётган болаларини таъминлаш учун эрининг имкониятига мос равишда маблағлар олиш;

в) Қонунда белгиланган тартибда никоҳ бекор қилинишини (хула) талаб қилиш ва олиш; бу ҳуқуқ унинг ажратишни суд орқали талаб қилиш ҳуқуқини тўлдиради;

г) эри, ота-онаси, болалари ва Қонунга мувофиқ бошқа қариндошларига мерос қолдириш;

д) эри ёки ажрашган бўлса, собиқ эри тарқалиши унинг манфаатларига зиён келтириши мумкин бўлган махфий ахборотни қатъий сир сақлашини талаб қилиш ҳуқуқига эга. Эри ёки собиқ эрига нисбатан шундай мажбурият унинг зиммасига ҳам тушади.

XXI. Таълим олиш ҳуқуқи

1. Ҳар ким ўз табиий қобилиятига кўра таълим олиш ҳуқуқига эга.

2. Ҳар ким касб-корни эркин танлаш, ўз табиий қобилиятини тўлиқ ривожлантириш имкониятларидан фойдаланиш ҳуқуқига эга.

XXII. Шахсий ҳаёт ҳуқуқи

Ҳар ким ўз шахсий ҳаётини ҳимоя қилиш ҳуқуқига эга.

XXIII. Жойдан жойга қўчиш ва яшаиш жойини ўзгартириш ҳуқуқи

1. Ислом олами дунё микёсидаги мусулмон жамоасидан иборат бўлгани сабабли, ҳар бир мусулмон ҳар қандай мусулмон мамлакатига эркин кириш ва ундан эркин чиқиш ҳуқуқига эга бўлиши лозим.

2. Ҳеч ким ўзи яшаётган мамлакатни тарк этишга мажбур қилиниши, шунингдек ундан қонунга хилоф равишда чиқариб юборилиши мумкин эмас.

16-мавзу: ИСЛОМ ҲУҚУҚИ ВА МУСУЛМОН ДАВЛАТЛАРИ

Ислом дини юзага келган даврдан бошлаб ижтимоий-иқтисодий ва давлат тузумини барпо этишнинг ғоявий ва сиёсий негизига айланди. Мусулмон мамлакатларида давлат ҳокимияти ва ҳуқуқи вазифаларини бажарувчи барча бошқарув органлари ислом (шариат) қонунлари асосида иш кўрганлар. Ислом юрисдикцияси муайян давлат ҳудуди - «Дар-ул-Ислом», яъни Ислом Мамлакати, Уйига нисбатан татбиқ этилган.

Табиийки, ислом ҳамда бир миллиарддан ортиқ аҳоли яшайдиган мусулмон мамлакатлари ўзининг ўн тўрт асрлик тарихи давомида давлат муносабатлари ва диний ташкилотларни тартибга солиш бўйича халқаро миқёсда улкан тажриба тўплади.

Ислом ҳуқуқий таълимоти исломни ягона қонунчилик тариқасида мустаҳкамлашни талаб қилади. Диндан холи ҳуқуқий амалиёт мусулмончиликда мумкин эмас. Ислом таълимотига кўра, одамлар қонун яратмайди, балки Аллоҳнинг қонунларини амалда қўллайди. Шу боис ҳокимият қонун чиқарувчи эмас, балки ижро этувчи бўлиши лозим. Исломда қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимият органлари ўртасида қарама-қаршилик бўлиши мумкин эмас, чунки улар амалда Аллоҳнинг қонунларини ижро этувчилар ҳисобланади. Шу боис Қуръонни мусулмон мамлакатларининг Конституцияси дейиш мумкин.

Исломнинг расмий мақоми Ливияда ўзига хос шаклда мустаҳкамлаб қўйилган. Бу ерда 1977 йил қабул қилинган «Халқ ҳокимиятини ўрнатиш тўғрисида»ги Декларацияда Қуръон «жамият қонуни (шариати)» деб аталган (2-модда)¹.

Ислом институтлари ва меъёрлари Саудия Арабистони, Эрон, Форс (Араб) кўрфазидаги бир қанча давлатларнинг бутун сиёсий тизимини қамраб олган. Кўпгина конституцияларнинг муқаддимаси ислом учун анъанавий «Меҳрибон ва раҳмли Аллоҳ номи билан», деган сўзлар билан бошланади, уларда Аллоҳ кўп марта тилга олинади, халқнинг исломий менталитети ёки ислом таълимоти билан боғлиқлиги тўғрисида сўз юритилади (Баҳрайн, Тунис, Миср Араб Республикаси, Бирлашган Араб Амирликлари, Қатар).

1972 йилги Баҳрайн Таъсис мажлисини сайлаш тўғрисидаги қонуннинг муқаддимасида мустақил давлат мамлакат шароити, унинг арабий ва исломий меросига мос келадиган конституциявий парламент тузуми шароитида демократия ва адолатпарварлик тамойилларига асосланган бошқарув тизимини барпо этишга ҳаракат қилаётгани таъкидланган².

Давлат бошлиғи учун диний цензнинг белгиланиши ҳозирги замон давлат ҳуқуқига ислом институтлари таъсирининг кўринишларидан биридир. Масалан, Иордания Конституциясига (29-модда «д» банди) мувофиқ, мусулмон ота-онадан туғилган мусулмон одамгина қирол бўлиши мумкин. Қувайт амири ҳам шу талабга жавоб бериши лозим (4-модда). Тунис Конституциясига мувофиқ, Президент дини ислом ҳисобланади (37-модда).

¹ Декларация матнига қаранг: Ал-Аҳком ад-дастурийа ли-л-билад ал-арабийя. - Байрут (араб тилида). - 218-220-б.

² Қаранг: Георгиев А.Г., Озолин В.В. Нефтянўе монархии Аравии. Проблемў развития. - М., 1983. - 85-б.

Покистонда 1973 йилги Конституцияга мувофиқ нафақат Президент, балки бош вазир ҳам мусулмон бўлиши керак. Марокаш Конституциясида қирол исломга риоя этилишини назорат қилувчи «мўминлар Амири» деб айтилган (19-модда). Брунейнинг Асосий қонунида монарх давлатнинг олий уламеси деб эълон қилинган (3-модда), Малайзия Федерациясининг Конституциясида эса, мусулмонлар устидан олий диний ҳокимиятга штатларнинг султонлари ва Федерация бошлиғи эга деб тан олинган.

Кувайтда ҳокимият Муборак ас-Сабоҳ шажараси бўйича авлоддан авлодга ўтади - бу Конституциянинг 4-моддасида мустаҳкамлаб қўйилган. Белгиланган тартибга кўра, тахт вориси бўлган шахзода Амир ҳокимиятга келганидан сўнг бир йил ичида тайинланиши лозим. Тайинлаш Миллий мажлис тавсиясига кўра Амир фармони билан амалга оширилади. Агар тайинлаш ушбу таомилга биноан амалга ошмаса, Амир яна камида уч марта тахт вориси номзодини Миллий мажлис муҳокамасига киритади. Миллий мажлис бу номзодлардан бирини ўз аъзоларининг кўпчилик овози билан маъқуллайди. Ворис ақли расо ҳамда мусулмон ота-онадан туғилган бўлиши лозим¹.

Бирлашган Араб Амирликларининг ўзига хослиги шундаки, бу давлат ўз суверенитетининг бир қисмини федерал ҳукуматга берган етти монархиядан иборат федерациядир. Шу сабабли умумфедерал аҳамиятга молик масалалар 1971 йилги Муваққат Конституцияда назарда тутилган механизмлар ёрдамида, монархияларнинг ўз муаммолари эса - анъана ва урф-одатларга асосланган тартибга биноан ҳал қилинади.

БААда ҳокимият олий органи иттифоққа бирлашган барча Амирликларнинг ҳукмдорларидан иборат Олий Кенгашидир. Амирликдаги федерал устқурма доирасида Олий Кенгаш аъзолари орасидан Бирлашган Амирликлар раисини сайлаш назарда тутилган. Бошқача айтганда, етти ҳукмдор ўз даврасидан беш йил муддатга БАА президенти деб номланувчи федерал давлат бошлиғини сайлайди.

Кувайт, Қатар ва Баҳрайн конституциялари ўз монархларини «дахлсиз» деб эълон қилган. Бинобарин, уларни ҳокимиятдан четлатиш, импичмент эълон қилиш таомили назарда тутилмаган. Саудия Арабистони «Ҳокимият тизими асослари»нинг VI моддасида шундай дейилган: «Қирол фуқаролари қувонч ва қайғуда, омад ва кулфатда унга бўйсунуш ва содиқ бўлишга Аллоҳнинг Китоби ва Пайғамбар Суннасида қасамёд қилади»¹.

Форс (Араб) кўрфазининг барча давлатларида сулолавий бошқарувнинг анъанавий органи - «Оила кенгаши» сақланиб қолган. Бироқ у конституцияларнинг матнларида ҳам, бу мамлакатлардаги бошқарув механизмини тартибга солувчи асосий ҳужжатларда ҳам айтиб ўтилмаган. Фақат Уммон Конституциясида: «Ҳукмрон оила кенгаши... тахт ворисини белгилайди», дейилган (6-модда)².

Шу ўринда «шўро» тушунчасига муфассалроқ тўхталиб ўтиш лозим. Мусулмон фақиҳларининг фикрича, шўро халқнинг ҳокимиятда, қарорлар қабул қилишда иштирок этиш ҳуқуқидир. Суннийлик ҳуқуқшунослари Қуръон ва Сунна шўронинг манбалари ҳисобланишида яқдилдирлар. Улар одатда Қуръон

¹ Қаранг: Дустур довла. - Ал-Кувайт, 1972. - Ал-Мода ар-робиа.

¹ Қаранг: Ан-Низом ал-асосий ли ал-хукм, ал-мамлака ал-арабийя ас-саудийя, ал-мода ас-садиса.

² Қаранг: The Basic Statute of the State, Sultanate of Oman, Article 41.

сураларини³, шунингдек Муҳаммад пайғамбар ҳадисларини далил қилиб келтирадилар.

Кўпчиликнинг фикрини ҳурмат қилиш, мунозарага ўрин қолмагач, озчиликнинг баҳсга чек қўйиши шўронинг асосий тамойиллари ҳисобланади¹.

Форс (Араб) кўрфази давлатлари конституциявий ҳужжатларининг таҳлили Қатар, Уммон, Саудия Арабистони конституцияларида шўрога анъанавий мойилликнинг бевосита ифодаси бўлган «Маслаҳат кенгаши» тузиш назарда тутилганини кўрсатади. БААнинг Федерал миллий кенгаши ҳам маслаҳат органи унсурларидан холи эмас.

Саудия Арабистонида амал қиладиган Маслаҳат кенгаши тўғрисидаги низомнинг 3-моддасида шундай дейилган: «Маслаҳат кенгаши қирол энг маърифатли, тажрибали ва билимли одамлар орасидан танлаб олган раис ва 60 аъзодан иборат. Уларнинг ҳуқуқлари, бурчлари ва бу билан боғлиқ барча масалалар қирол декрети билан белгиланади»².

Шуни таъкидлаш лозимки, ислом ижтимоий таълимоти давлат тузумига Аллоҳ томонидан белгиланган деб қарайди, хусусий мулкни эса дахлсиз ҳисоблайди. Ҳозирги вақтда дунёда юз бераётган улкан ижтимоий-сиёсий ўзгаришларни ҳисобга олиб, мусулмон фақиҳлари ислом адолатли давлат тузуми қуришнинг муҳим воситасидир, деган ғояни изчил ривожлантирмоқдалар.

Халқаро майдонда исломнинг сиёсий фаоллашуви масалаларига бағишланган халқаро минтақавий анжуманларнинг ўтказилиши исломнинг давлат ва жамият, ҳозирги дунёда давлат ва диннинг ўзаро алоқаси ҳақидаги таълимотига ижтимоий ва сиёсий қизиқишнинг катталигидан далолат беради.

Ислом назариясига кўра, давлат функциялари, исломнинг тарихий тажрибаси ва аҳамияти илк исломда, Қуръон ва Шариатда баён этилган. Ислом таълимотида давлатнинг барча функцияларини қамраб олувчи тамойиллар мавжудлиги сабабли, ислом давлати қуриш ғоясининг рад этилишига ислом негизларига қасд сифатида қаралади.

Бугунги кунда ўттизга яқин мусулмон мамлакатларида ислом ҳуқуқи тўлиқ (асосан Форс кўрфази давлатларида) ёки қисман амал қиладди. 1979 йил қабул қилинган Эрон Ислом Республикаси Конституциясида бутун қонунчилик, шу жумладан жиноят қонунчилиги шариатга мос келиши лозимлиги, судлар жиноятчиликка қарши қурашда шариатда белгиланган жазо чораларини қўллашлари шартлиги ҳақидаги қоидалар мустаҳкамланган.

Жиноят ҳуқуқининг «исломийлашуви» жараёни нафақат Эронда, балки Покистон, Судан, Мавританияда ҳам юз бераётир. Саудия Арабистони Қироллигида судлар жиноят ишларини кўришда доим ҳуқуқ манбаи сифатида расман тан олинган ҳанбалийлик мазҳабидаги нуфузли фақиҳларнинг асарларида белгиланган қоидаларга суянадилар. Сомали Жиноят кодексида жиноят ишлари бўйича судларнинг ҳукмлари ислом ҳуқуқининг барча талабларига мос келиши лозимлиги белгилаб қўйилган. Ислом жиноят ҳуқуқининг айрим меъёрлари

³ Қаранг: «Ол-и Имрон» сураси, 150-оят; «Шўро» сураси, 38-оят.

¹ Қаранг: Абдулғани Муҳаммад Барака. Аш-Шўро фи ал-ислом, дираса фи ан-нузум ал-исломийа, силсила ал-бухус ал-исломийа, мажмуа ал-бухус би ал-аҳзар. - 1978. - 89-б.

² Қаранг: Низом мажлис аш-шўро, ал-мамлака ал-арабийа ас-саудия, ал-мода ас-сания.

Мавритания суд амалиётида ҳам қўлланилади. Бу ерда 1980 йил майда махсус жинойт судини ташкил этиш тўғрисида қонун қабул қилинган¹.

XX аср ўрталарида Араб Шарқидаги кўпгина мамлакатларнинг халқлари миллий мустақилликка эришиши (Шимолий Африкадаги айрим мамлакатлар, Сурия, Ливан ва б.) ёки монархиялар ағдарилиши (Миср, Яман) билан уларнинг суд тизимлари ривожланишида янги босқич бошланди, натижада ислом судларининг тузилиши ва фаолиятига аксарият ҳолларда жиддий ўзгаришлар киритилди.

Айрим ислом давлатларининг ҳозирги суд тизимларига диний ва дунёвий судларнинг дуализми ҳосдир (Тунис, Жазоир, Яман, Ливия). Арабистон яримороли ва Форс кўрфази давлатлари, шунингдек Яман суд тизимлари алоҳида гуруҳни ташкил этади. Кўрсатилган мамлакатларнинг ҳар бирида мусулмон судларининг кўп даражали тизими амал қилади. Бу судларнинг юрисдикцияси шахс мақоми муносабатлари билангина чекланмайди, балки баъзан фуқаролик низоларини ва ҳатто жинойтларни ҳам кўриб чиқади.

Баҳрайнда мусулмон судлари тизими ўзининг дуализми билан ажралиб туради. Бу аҳолининг кўпчилигини ташкил этувчи суннийлар билан бир қаторда, бу ерда ислом ҳуқуқининг жаъфарийлик мазҳабини тан оловчи мусулмонлар ҳам яшаши билан изоҳланади.

Мусулмон судлари фаолияти ва уларни ташкил этишнинг умумий таҳлили араб мамлакатларининг аксариятида улар ҳуқуқий тартибга солиш механизмида муҳим рол ўйнашда давом этмоқда, деган хулосага келиш имконини беради.

¹ Қаранг: Journal Officiel de la Republique Algerienne. Democratique et Populaire. Lois et ordonnances. - Alger, 1980. №518-519.

17-мавзу: ИСЛОМ ҲУҚУҚИНИНГ БУТУН ДУНЁДАГИ ҲОЛАТИ

Бугунги кунга келиб дунёда ислом омилининг кучайиши билан ислом ҳуқуқига бўлган қизиқиш ҳам ортиб бормокда. Мусулмонлар дуч келаётган ижтимоий-ҳуқуқий муносабатларга ислом ҳуқуқи нуқтаи назаридан баҳолар беришга бўлган қизиқиш халқаро ва минтақавий ташкилотларнинг юзага келишига олиб келган.

Осиё мамлакатларидаги мусулмон аҳолининг Америка ва Европа мамлакатларига миграцияси натижасида бундай эҳтиёж янада кўпаймокда. Бундай шароитда мусулмон қатламнинг бу эҳтиёжларини қондиришда араб давлатлари, Эрон ва Покистон давлатларидан чиққан олимлар ҳамда ушбу давлатларда жойлашган диний ташкилотларнинг фаолияти кучайган. Шу сабабли ҳам ушбу мамлакатларда шаклланган диний жамоаларнинг Америка ва Европа давлатларида таъсири салмоқли.

Шу билан бирга ислом ҳуқуқи бўйича ижтимоий-ҳуқуқий муносабатлар бўйича ечим бера олиш салоҳияти бўлган ижтиҳод масаласи ҳам кўтарилиб, ўрта асрлардан бери сақланиб қолган “ижтиҳод эшигининг ёпилиши” қараши қайта кўриб чиқилди ва шахсий ва яқка тартибдаги ижтиҳодлар танқид қилиниб, жамоавий ижтиҳодлар қилиш мумкин деган қараш илгари сурилди. Шу сабабли халқаро исломий ташкилотлар ўзларининг қарорларининг таъсир кучини кучайтириш мақсадида турли давлатлардан вакилларнинг иштирокида қарорлар чиқаришга интилишмокда.

Ҳозирги кунда Робитат ал-олам ал-исломий каби халқаро ташкилот, муайян давлатлар, масалан, Саудия Арабистони, Миср Араб Республикаси каби давлатлар уламоларининг кенгаши, ал-Азҳар, Умм ал-қуро каби нуфузли олий таълим муассасалари уламоларининг кенгаши, Ю.Қарзовий, В.Зухайлий каби бутун ислом оламида машҳур бўлган олимларнинг қарорлари ва фатволари чиқиб турибди.

18-мавзу: МУСТАҚИЛ ЎЗБЕКИСТОН ШАРОИТИДА ИСЛОМ ҲУҚУҚИ

СССР парчаланганидан сўнг Ўзбекистон биринчилардан бўлиб ўзининг ҳақиқий суверенитетга эришиш мақсадини билдирди. У собиқ Иттифок республикалари орасида биринчи бўлиб президентлик бошқарувини жорий этди, жамиятни кенг миқёсда ислоҳ этиш, тубдан ўзгартириш ва янгилаш йўлига кирди.

Мамлакатимиз Президенти биринчи чақириқ Олий Мажлисининг биринчи сессиясида қилган «Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари» маърузасида давримизнинг муҳим сиёсий воқеаларини таҳлил қилишга нисбатан янгича назарий ва методологик ёндашувларни илгари сурди. Жумладан, давлат бошлиғимиз давлат назарияси ва амалиётининг ҳозирги талқинига асосланган янги концептуал ёндашувни асослаб берди:

«Биз шунчаки демократик жамият эмас, демократик одил жамият курмоқчимиз. Адолат ва ҳақиқатга интилиш эса халқимиз табиатининг энг муҳим фазилатларидан биридир. Ўтмишда олий адолат ғояси мансабдор шахсларга қўйиладиган талаб ва баҳонинг асоси бўлган. У давлатчилик негизларини белгилаш, исломий қоидалар ва шариат мезонларининг пойдеворини ташкил этган. Биз тарихимиздаги ана шу жиҳатларни ҳисобга олмасак, қудратли, эркин, демократик давлат кура олмаймиз»¹.

Ўзбекистон жамияти ривожланишининг тарихий ҳуқуқий тажрибасини англаб етиш жаҳон, шу жумладан мусулмон ҳуқуқий маданиятининг шаклланиши жараёнида тўпланган энг яхши ва илғор тажрибани сақлаб қолиш зарурлигидан далолат беради.

Ислом вужудга келган пайтдан бошлаб унинг диний таълимоти асосида давлат ва иқтисодий ҳаётни тартибга солувчи қоидалар, ижара ва ер кадастрини тузиш шартлари, молиявий ва савдо операциялари, ҳайвонларни сўйиш, ов қилиш ва балиқ овлаш қоидалари, озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ва уларни истеъмол қилиш, мусулмонлар ва ғайридинлардан солиқлар ундириш масалалари ишлаб чиқилган. Сиёсий органлар ва муассасалар тизими, юридик меъёрлар, давлат юрисдикцияси, ахлоқ ва одоб меъёрлари, диндорлар хулқ-атвори ва жамоа ҳаётининг тартибини белгиловчи ҳуқуқ шаклланган.

Исломнинг давлат ва сиёсат ҳақидаги барча назарий концепциялари давлатда ҳокимият шариатга асосланган илоҳий адолат туфайли мавжуд, деган ғояга асосланади. Ислом таълимотига кўра, ҳукмдор адолатли бўлиши лозим. Бу унинг Аллоҳ ва фуқаролар олдидаги асосий бурчидир.

Бироқ, шуни таъкидлаш лозимки, ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётдаги янги тартиблар мусулмон халқларига ҳам бегона эмас. Ислом тафаккурига янги ғояларнинг кириб келиши мусулмон мафкурачиларининг бу янгиликларни ислом анъаналари, идеаллари билан мувофиқ ҳолатга келтириш имкониятларига боғлиқ. Исломий «қобик»сиз ислом тафаккури ҳеч қандай янгиликни қабул қила олмайди.

Амалиёт ислом ақидаларининг классик тизимларини тафтиш қилишга ҳаддан ташқари берилиш, уларни сиёсий конъюнктурага бўйсундиришга уриниш ёки исломнинг асосий ақидаларини инкор этиш исломда мусулмон мамлакатларидаги

¹ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. – Т.: «Ўзбекистон», 1995. – 11-б.

мўътадил либерал диний рационализмга қарши қаратилган ўта консерватив оқимнинг юзага келишига имконият яратишини кўрсатади.

Ислом минг йилдан ортиқ тажрибага ва юридик жиҳатдан ишлаб чиқилган дастур, кодекслар, ҳулқ-атвор тарзи, одамлар, давлат ва аҳоли ўртасидаги ўзаро муносабатларни тартибга солишчи меъёрларга эга. Ислом анъаналаридан оқилона фойдаланишни давлатда бошқарув ва ҳокимият барқарорлигига эришишнинг бирдан-бир йўли сифатида баҳолаш мумкин.

Кўпчилик аҳоли анъанавий тарзда исломга эътиқод қилувчи Ўзбекистонда маърифатли ислом ғоялари ижтимоий тизим билан муштаракдир. Гап шундаки, тарихий сабабларга кўра ислом фақат дин сифатидагина намоён бўлмайди. Мусулмонлар учун у турмуш тарзи, тафаккур, давлат тузуми, ҳуқуқ, ўнлаб халқлар цивилизациясининг пойдевори ҳамдир.

Мусулмонлар кўз ўнгида ислом монотеизми (тавҳид) бу фикрлаш, мақсадлар, турмуш тарзи, тафаккур, меҳнат ва мулк мувозанатининг бирлигидир. Муҳаммад пайғамбарнинг: «Оқ танли қора танлидан, араб ноарабдан ёки ноараб арабдан устун қўйилиши мумкин эмас», «Барча одамлар биродарлардир, улар ягона Аллохнинг қулларидир», деган сўзларини мусулмонлар одилона ва оқилона ахлоқ кодекси сифатида қабул қиладилар.

Фақиҳлар жиноятчилик, ахлоқсизликка қарши курашда шариат жазо чоралари дунёвий қонунларга қараганда кўпроқ самара беради, деб ҳисоблайдилар. Албатта, таркидунёчилик, гиёҳвандлик, ичкиликбозлик, беҳаёликни тақиқловчи ислом меъёрлари ижобий хусусиятга эга бўлиб, улардан жамиятда маънавий муҳит ва интизомни яхшилаш учун фойдаланиш мумкин.

Ислом хайрия ташкилотлари фаолияти доимо самарали бўлган. Ўзбекистонда ҳашар анъанаси ҳозиргача сақланиб қолган. Қашшоқлар фойдасига закот тўланган. Ўзига тўқ тадбиркорлар ва тижоратчилар мадраса ва бошқа таълим муассасаларини маблағ билан таъминлашни ўз зиммаларига олганлар.

Исломда одамни жазолаш эмас, балки жиноятнинг олдини олиш муҳимдир. Ислом ҳуқуқшунослигининг минг йиллик тажрибаси шариат жазо чоралари бировга ёқиш-ёқмаслигидан қатъи назар, айнан жиноятларнинг олдини олиш мақсадида ўта таъсирчан бўлганидан далолат беради.